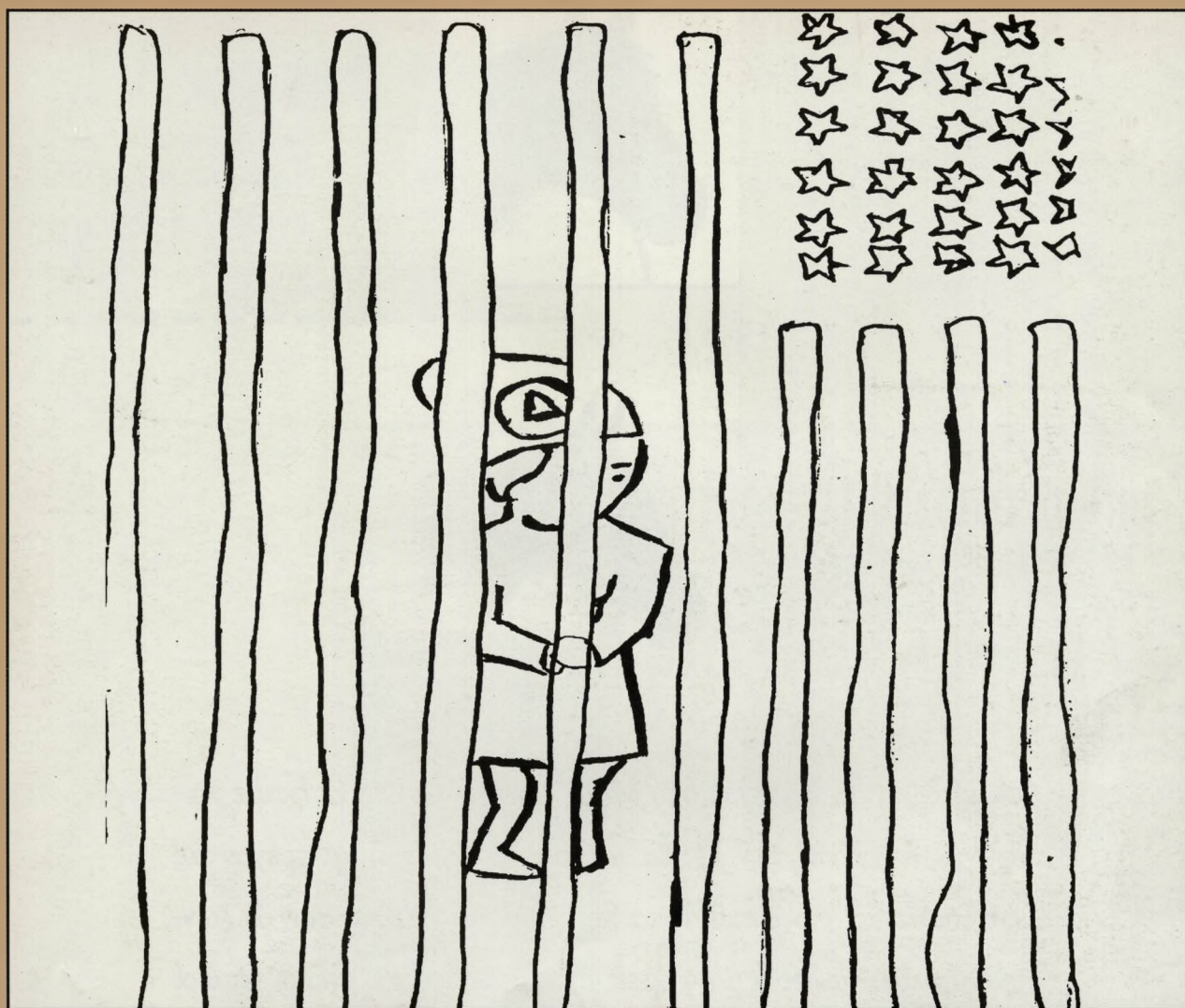

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

«Διότι δέν συνεμορφώθην...»

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Κοινωνία, Ίδεολογία, Πολιτισμός: Άγγελος Έλεφάντης, Άρης Μαραγκόπουλος, Σταύρος Ζουμπουλάκης • Κινηματογράφος, Τηλεόραση: Μαρία Κατσουνάκη, Νίκος Κολοβός, Ρένα Θεολογίδου • Μουσική: Γιώργος Κουρουπός, Γιώργος Μονεμβασίτης • Αρχιτεκτονική: Έλενη Πορτάλιου, Μαρία Μαντουβάλου • Ζωγραφική: Δημοσθένης Κοκκινίδης

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Απρίλιος 2002 • τεύχος 99 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Απρίλιος 2002
τεύχος 99 • 4 €

Άπό τό τεύχος Νο 97 (Φεβρουάριος 2002)
ή τιμή τοῦ περιοδικοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό,
αὐξήθηκε. Κατά συνέπεια οἱ τιμές τῶν
συνδρομῶν διαμορφώνονται ὅπως παρακάτω
καί ὄχι ὅπως, ἐκ παραδρομῆς, γράφτηκαν
στά δύο προηγούμενα τεύχη.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Ἐτήσια (12 τεύχη): 40 €
Ἐξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Ἵργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Εὐρώπη
Ἐτήσια (12 τεύχη): 50 €

Ἄλλες χώρες
Ἐτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος
ὑποκ. 132 ἀριθ. λογαριασμοῦ
401740-48 (παρακαλοῦμε νά
ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ
καταθέτη)
ἢ
μέ ταχυδρομική ἐπιταγή
στή διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ζωναρά 10, Ἀθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Ἐκτύπωση: Ἄφοι Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Τάσος Κωστόπουλος, «Ἀκαδημαϊκός ἀντισημιτισμός καί διαστρεβλώσεις».....	5
Μαριάννα Τόλια, Ἡ φύσκα μιᾶς πολυδιαφημισμένης «τόλμης».....	7
Μαρίνα Κόντη, «Εὐέλικτη Ζώνη».....	9

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ, ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Σταῦρος Ζουμπουλάκης, Ὁ πολιτιστικός ριζοσπαστισμός στή δεκαετία τοῦ '60.....	12
Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Οἱ Ἕλληνες στή Δυτική Εὐρώπη.....	16
Ἄρης Μαραγκόπουλος, Παιδιά τοῦ Μάρξ καί τῆς Κόκα-Κόλα.....	21
Ἐλένη Πορτάλιου, Ἡ Ἀρχιτεκτονική στά χρόνια τῆς δικτατορίας.....	25
Μαρία Μαντουδάλου, Οἱ «ἀσυμμόρφωτοι» ἀρχιτέκτονες.....	29
Μαρία Κατσούνακη, Τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης καί ἡ ἀνθιση τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου.....	34
Ρένα Θεολογίδου, Ἡ μικρή ὀθόνη στή δικτατορία.....	36
Νίκος Κολοβός, Ὁ Ἑλληνικός Κινηματογράφος κατά τήν περίοδο τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν.....	38
Δημοσθένης Κοκκινίδης, «...διότι δέν συνεμορφώθην...».....	43
Γιώργος Κουρουπός, Ἡ πρωτοποριακή μουσική στήν Ἑλλάδα στά χρόνια τῆς δικτατορίας.....	44
Γιώργος Β. Μονεμβασίτης, Ἐκεῖνα τά χρόνια τραγουδοῦσαμε περισσότερο.....	47

Γιώργος Μαργαρίτης, Ἡ «προϊστορία» τοῦ παλαιστινιακοῦ.....	51
Σία Ἀναγνωστοπούλου, Ἡ ἱστορία γράφεται ἀπό τούς ἱστορικούς ἢ ἀπό τόν ὑπουργό Παιδείας;.....	56
Θανάσης Ἀλεξίου, Ἡ γυναικεία ἐργασία στήν παραγωγή τοῦ ἐνδύματος.....	58
Δημήτρης Χριστόπουλος, Πολιτισμικές ἀξιώσεις καί νέες τεχνολογίες.....	62
Ἄπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις.....	65

«Ἀκαδημαϊκός» ἀντισημιτισμός καί διαστρεβλώσεις

«**Ο** θάνατος στά ναζιστικά κρεματόρια ἦταν ἀναψυχή σέ σύγκριση μέ αὐτή τῆ φρίκη [τούς βομβαρδισμούς τῶν Παλαιστινίων ἀπό τό Ἰσραήλ], ὑπάρχει πάντα τό βιβλίό ενός Δυτικοῦ, τοῦ Ρόμπερτ Φίσκ πού τεκμηριώνει γεγονότα». Τάδε ἔγραψε Χρήστος Γιανναρᾶς, καθηγητής στήν Πάντειο Σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀθήνας, στήν «Καθημερινή» τῆς 17ης Μαρτίου – ὅπως διαβάσαμε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ «Πολίτη».

Καί ἐπί μὲν τῆς οὐσίας (τόν ἀπροκάλυπτο ἀντισημιτισμό τοῦ νά θεωρεῖ κανεῖς «ἀναψυχή» τούς θαλάμους ἀερίων), δέν θά εἶχε κανεῖς νά προσθέσει τίποτα στό σχετικό σχόλιο τοῦ Ἁγγελου Ἐλεφάντη – καί σέ ὅσα καυστικά γράφτηκαν ἀλλοῦ γιά τό ἴδιο θέμα. Παραμένει ὡστόσο ἀνοιχτό τό ζήτημα τῆς βιβλιογραφικῆς ἀναφορᾶς πού (ὑποτίθεται ὅτι) παρεῖχε καί τήν ἐμπνευση γιά τήν καταγγελία τοῦ κ. καθηγητῆ. Σέ τελική ἀνάλυση, ἡ φερεγγυότητα καθενός μας ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπό τίς ὅποιες ἀξιολογικές κρίσεις του, ἀλλά καί ἀπό τό κατά πόσο σέβεται τίς ἴδιες τίς πηγές πού ἐπικαλεῖται.

Ὁ Ρόμπερτ Φίσκ, λοιπόν, Βρετανός δημοσιογράφος τῆς *Independent* (καί παλιότερα τῶν *Times*) στή Μέση Ἀνατολή, γνωστός στό ἑλληνικό κοινό κυρίως ἀπό τά ρεπορτάζ του ἐναντία στόν πρόσφατο πόλεμο στό Ἀφγανιστάν καί ἀδιαμφισβήτητα ἕνας ἀπό τούς καλύτερους στό εἶδος του, ἔχει γράψει τρία βιβλία. Τά δύο πρῶτα ἀσχολοῦνται μέ τό ζήτημα τῆς Ἰρλανδίας, ἄρα εἶναι ἄσχετα μέ τό ἀντικείμενό μας. Τό τρίτο τιτλοφορεῖται «*Κρίμα τό ἔθνος. Ὁ Λίβανος ἐν πολέμῳ*»¹ καί ἀποτελεῖ μιά ζωντανή περιγραφή τοῦ λιβανικοῦ ἐμφυλίου (καί, κυρίως, τῆς ἰσραηλινῆς εἰσβολῆς τοῦ 1982) ἀπό τόν αὐτόπτη μάρτυρα Φίσκ. Εἶναι μιά ἐξαιρετικά καλή δουλειά – καί, ταυτόχρονα, μιά ἔντονη καί τεκμηριωμένη καταγγελία τῶν ἀγριοτήτων τοῦ ἰσραηλικοῦ στρατοῦ ἐναντίον τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ. Φῶς φανάρι πῶς αὐτό εἶναι τό βιβλίό πού ἐπικαλεῖται ὁ κ. Γιανναρᾶς. Μόνο πού ὁ Ρόμπερτ Φίσκ ὄχι μόνο δέν συμμερίζεται τίς ἀπόψεις περί «ἀναψυχῆς» στούς θαλάμους ἀερίων, ἀλλά γράφει τά ἀκριβῶς ἀντίθετα!

1. Robert Fisk, *Pity the Nation. Lebanon at war*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1992.

Καί μάλιστα, ἤδη ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σ.1-11). Στό ὁποῖο κεφάλαιο ὁ συγγραφέας, προκειμένου νά κατανοήσῃ καλύτερα τήν ἱστορική βάση τοῦ τωρινοῦ ἐπιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Ἰσραήλ, ἐπισκέπτεται τούς χώρους τοῦ Ὀλοκαυτώματος. Ἡ ματιά του εἶναι αὐτή ενός συγκλονισμένου παρατηρητῆ – καί τά συμπεράσματά του σαφέστατα: «*Τέσσερις μέρες νωρίτερα βρισκόμουν στή Βηρυτ-*

τό. Πέρασα μέ τό αὐτοκίνητο ἔξω ἀπό τά στρατόπεδα τῆς Σάμπρα καί τῆς Σατίλα καί κατευθύνθηκα πρὸς τό ἀεροδρόμιο, γιατί ὑποπτευόμουνα ὅτι στήν Πολωνία, στό Ἄουσβιτς, βρίσκονται τά κλειδιά γιά ὅ,τι εἶχα δεῖ στό Λίβανο. Κι ὅμως... Τά ζεστά, ἀκατάστατα φονικά τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἀπέχουν ἔτη φωτός ἀπό τοῦτον τόν παγερό, μεθοδικό χῶρο. Καμιά σφαγή στό Λίβανο δέν θά μπορούσε νά συγκριθεῖ οὔτε ἀπό μακριά μέ τούτη σέ μέγεθος, σέ ἐπιστημονική μοχθηρότητα. Ἡ κλίμακα τοῦ Ὀλοκαυτώματος ἐδῶ – τῶν τσιγγάνων, τῶν μὴ ἑβραίων Πολωνῶν καθὼς καί τῶν ἑβραίων – ἦταν τόσο ἀκατανόητη, ὥστε οἱ δεκάδες χιλιάδες τῶν νεκρῶν στό Λίβανο νά μοιάζουν κατά κάποιον τρόπο σάν κάτι τό ἄσχετο» (σ. 6).

Κάθε ἄλλο παρά «ἀναψυχή», δηλαδή... Ἀλλά καί ὅσον ἀφορᾶ τό ἄμεσο ἐρέθισμα πού τροφοδότησε τήν ἀντισημιτική ἀποστροφή τοῦ κ. Γιανναρᾶ, τοὺς φρικαλέους δηλαδή ἰσραηλινούς βομβαρδισμούς μιᾶς κατοικημένης πρωτεύουσας μέ βόμβες φωσφόρου καί ἄλλα συναφή ἐργαλεῖα θανάτου, ὁ Ρόμπερτ Φίσκ φροντίζει νά ξεκαθαρίσει τή θέση του: «Ἀκόμη κι ὅταν εἶδαμε στό νοσοκομεῖο Μπαρμπέρ τά ἐγκαύματα ἀπό τίς βόμβες φωσφόρου πού μετέτρεψαν ἐκεῖνα τά δύο μωρά σέ ἀνθρώπινους πυρσούς», γράφει γιά τόν ἴδιο καί τοὺς συναδέλφους του, «οὐδέποτε μιλῆσαμε γιά τοὺς Ἰσραηλινούς σάν νά ἦταν ναζί. Καμιά ἰσραηλινή κυβέρνηση δέν ἀποπειράθηκε ποτέ τῆ συστηματική ἐξολόθρευση μιᾶς ὀλόκληρης φυλῆς ἀνθρώπων» (σ. 389).

Τά πράγματα εἶναι λοιπόν ἐξαιρετικά σαφή. Εἴτε ὁ ἀρθρογράφος τῆς ἔγκυρης «Καθημερινῆς» δέν ἔχει διαβάσει τό βιβλίο τοῦ Φίσκ πού ἐπικαλεῖται, καί ἀντλήσει τήν ἐπ' αὐτοῦ ἐντύπωσή του ἀπό κάποια συζήτηση καφενεῖου (πράγμα κατανοητό ἴσως γιά τοὺς τηλεσχολιαστές τύπου Τράγκα, ἀνεπίτρεπτο ὅμως γιά ἕναν πανεπιστημιακό, καί δὴ σέ σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν). Εἴτε τό διάβασε καί δέν κατάλαβε τί διάβασε (πράγμα ἐξίσου προβληματικό). Εἴτε, τέλος, κατάλαβε πολύ καλά ἀλλά δέν εἶχε κανένα πρόβλημα νά διαστρέψει πλήρως τό περιεχόμενό του – χρεώνοντας ἔτσι, μεταξύ ἄλλων, σέ ἕναν εὐρύτερα ἀποδεκτό «Δυτικό» τίς δικές του ἰδεοληψίες.

Πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ὁ κ. Γιανναρᾶς εἶχε ἐκτεθεῖ ἀνεπανόρθωτα ὅταν υἱοθέτησε ἀπερίσκεπτα τή γνωστή φαντασίωση τῆς ἐγχώριας ἀκροδεξιᾶς, περί κάποιας δήλωσης Κίσιγκερ ἢ ὁποῖα (ὑποτίθεται πῶς) θέτει ὡς ὑπ' ἀριθμόν 1 στόχο τῆς πολιτικῆς τῶν ΗΠΑ τήν ὑπονόμευση τῶν... «πολιτισμικῶν ριζῶν» τοῦ «Ἑλληνισμοῦ». Ὅχι ιδιαίτερα τιμητική, αὐτή ἡ γκάφα ἀποτελεῖ ὡστόσο ἀπλό πταισματοτάκι σέ σχέση μέ τήν τωρινή τερατολογία: μολονότι, ὅπως ἔχουμε γράψει καί ἄλλοῦ,² ἢ ἐν λόγῳ πλαστή δήλωση Κίσιγκερ «κυκλοφοροῦσε» στήν ἐγχώρια πιάτσα μιά τουλάχιστον δεκαετία πρὶν ἀπό τήν ὑποτιθέμενη διατύπωσή της,

2. Ὁ ἰός τῆς Κυριακῆς, «Συνομωτικές θεωρίες ἀλά Ἑλληνικά. Τά πρωτόκολλα τῶν σοφῶν τῆς Ἑλλάδας», Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, 1.4.2001, σ. 59.

θά μπορούσε καί νά μήν ἔχει ὑποπέσει στήν ἀντίληψή του. Στήν περίπτωση τοῦ βιβλίου τοῦ Φίσκ, ἀντίθετα, μιᾶμε γιά χοντροκομμένη παραχάραξη ἑνός κειμένου προσιτοῦ στόν καθένα — καί, πολύ περισσότερο, στόν καθηγητή μιᾶς σχολῆς πού περιλαμβάνει τμήμα εἰδικευμένο στή διεθνή πολιτική.

Ἄς καταγραφοῦν ὅλα αὐτά, ἔστω καί γιά τήν Ἱστορία. Γιά νά θυμόμαστε, δηλαδή, πόσο δίκιο εἶχαν ὁ μακαρίτης Σάκης Καράγιωργας καί ὅσοι ἄλλοι ἀντιστάθηκαν ἀπεγνωσμένα, τό μακρινό ἐκεῖνο 1983, στό διορισμό τοῦ συγκεκριμένου θεολόγου — καί δεδηλωμένου πολέμιου τοῦ ὀρθολογισμοῦ — ὡς καθηγητή φιλοσοφίας σέ μιά σχολή τῶν (ὀρθολογικῶν) Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ Πάντειος...

Τάσος Κωστόπουλος

Ἡ φούσκα μιᾶς πολυδιαφημισμένης «τόλμης»

Καλοκαίρι 2001 καί οἱ ἐπιχειρηματικές σελίδες τοῦ πρώτου σέ κυκλοφορία κυριακάτικου ἑλληνικοῦ φύλλου φιλοξενοῦν ἕνα ἀκόμη ὀλοσέλιδο δημοσίευμα γιά τήν ἀναμόρφωση μιᾶς μεγάλης ἐπιχείρησης καί «τί καλό πού αὐτό εἶναι!». Τό συγκεκριμένο δημοσίευμα ἀφορᾷ τό εἰδησιογραφικό πρακτορεῖο Ρόιτερ, συνοδεύεται ἀπό μεγάλη φωτογραφία τοῦ νέου μάνατζερ τῆς ἐπιχείρησης Τόμ Γκλόσερ μέ πλατύ χαμόγελο, ἐνῶ στό κείμενο ἐξαίρεται ἡ τόλμη τοῦ ἀνθρώπου. Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτή; Μά ἡ πρώτη ἀπόφαση πού πῆρε ὁ Γκλόσερ, μόλις ἀνέλαβε τό τίμονι τοῦ Ρόιτερ, ἦταν νά ἀπολύσει τό 7% τῶν ἐργαζομένων τῆς ἐπιχείρησης — νά χάσουν, δηλαδή, τή δουλειά τους 1340 ἄνθρωποι. Ἡ κίνησή του προκάλεσε, προστίθεται στό δημοσίευμα, τή θετική ἔκπληξη τῶν ἀναλυτῶν (μπράβο ὁ Γκλόσερ, τολμηρός καί γενναῖος, εἶπαν οἱ τελευταῖοι). Οἱ 1340 ἀπολύσεις τοῦ Γκλόσερ τό περασμένο καλοκαίρι ἀποτελοῦσαν ἕνα ἐλάχιστο μόνον τμήμα τοῦ μεγάλου κύματος ἑνός καταγεγραμμένου ἀριθμοῦ 1.000.000 μαζικῶν ἀπολύσεων πού σάρωσε τό 2001 τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀνά τόν κόσμον καί τό συγκεκριμένο δημοσίευμα ἦταν τό πολλοστό ἀνάλογο στό πνεῦμα «ζήτω οἱ τολμηροί μάνατζερ» καί «τί καλή ἡ ἐπιχειρηματική ἀναμόρφωση» πού κυριαρχοῦσε καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους στά ἑλληνικά (καί ὄχι μόνον) οἰκονομικά φύλλα.

Ἀπρίλιος 2002 καί οἱ ἐπιχειρηματικές σελίδες φιλοξενοῦν τώρα μεγάλη ἔρευνα τῆς Price Waterhouse Coopers πού ταράζει τά νερά, ἀποφαινόμενη πώς τό ἕνα ἑκα-

τομμύριο τῶν ὡς ἄνω ἀπολύσεων ἔγιναν «γιά ἐντυπωσιασμό καί ἀπό ἀπλό μιμητισμό». Στήν ἔρευνα μετέχουν 590 μάνατζερ μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἀπό ὅλο τόν κόσμο, οἱ ἄνθρωποι δηλαδή πού ἀποφάσισαν τίς ἀπολύσεις. Τό 55% ἀνάμεσά τους τώρα δηλώνει πώς ἔκανε ὅ,τι ἔκανε ὑποκύπτοντας στίς πιέσεις τῶν μετόχων γιά ἄμεσο συμμαζέμα τῶν προϋπολογισμῶν, γιά νά ἐντυπωσιάσει ἀναλυτές καί χρηματιστήρια ὥστε νά ἀνεβοῦν οἱ μετοχές κι ἐπειδή «ἔτσι ἔκαναν ὅλοι». Ὅ,τι ἔξοδα περικόπηκάν, παρατηροῦν οἱ μάνατζερ, ἔτσι κι ἄλλιῶς θά ἐπανεμφανιστοῦν σύντομα.

Τά πορίσματα τῆς ἔρευνας τῆς Price Waterhouse Coopers θέτουν πολλά ζητήματα ὀρισμένα ἄπτονται τῶν ἐρωτημάτων περί τοῦ λεγόμενου λαϊκοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πραγματικῆς φύσης του καί τοῦ ρόλου τῶν διευθύνοντων συμβούλων σήμερα. Ὅπωςδήποτε προβληματίζει ἐπίσης τό γιατί τοῦ χρόνου διεξαγωγῆς καί ἀνακοίνωσής της. Μοιάζει, φερ' εἰπεῖν, μάλλον ἀπίθανο οἱ μάνατζερ ἀπλῶς νά ἀποφάσισαν τήν ὥρα τούτη νά κάνουν τήν αὐτοκριτική τους. Μήπως ἡ συγκεκριμένη ἔρευνα προετοιμάζει, ἀνακοινώνοντας μιά «στρατηγική ἀποτυχία», τό ἔδαφος γιά νέες, περισσότερες ἀπολύσεις;

Μιά προσεκτική ματιά στό μεγαλύτερο μέρος τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων θέτει ὅμως κι ἄλλα ζητήματα, σχετικά μέ τό ρόλο τοῦ Τύπου. Πράγματι, ὅλο τό 2001 τά περισσότερα οἰκονομικά φύλλα καί ἔνθετα πιπίλαγαν τήν καραμέλα περί «τόλμης» τῶν μάνατζερ οἱ ὁποῖοι ἀναλάμβαναν δῆθεν τό κόστος τῶν μαζικῶν ἀπολύσεων, οὐδέποτε ἀναφερόμενα στό στοιχειῶδες γεγονός ὅτι γιά τήν ἴδια τήν τάξη τῶν μάνατζερ οἱ ἀπολύσεις δέν συνεπάγονται κόστος ἀλλά ὑπέρμετρο προσωπικό κέρδος — δεδομένου τοῦ ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀμοιβῶν τῶν ἐπαγγελματιῶν αὐτῶν προέρχεται ἀπό τά δικαιώματα ἀγορᾶς, τή δυνατότητά τους δηλαδή νά ἀποκοτοῦν μετοχές τῆς ἐταιρείας σέ χαμηλότερες τιμές ἢ τήν ἀνεβάσουν σέ ἕνα συγκεκριμένο ὕψος-στόχο, πράγμα τό ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ἄμεσα μέσα ἀπό τίς μαζικές ἀπολύσεις οἱ ὁποῖες καί στέλνουν στά ὕψη τήν τιμή μιᾶς μετοχῆς στά χρηματιστήρια. Πῶς ὀρίζεται λοιπόν αὐτή ἡ «τόλμη»; Καί τώρα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 2002, τά ἴδια φύλλα, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πρὸς ἐπιβεβαίωση τοῦ κανόνα, παρουσιάζουν τήν ἔρευνα τῆς Price Waterhouse Coopers κατά τόν πλέον ἀνώδυνο καί οὐδέτερο τρόπο, μέ οἰκονομοτεχνικές ὁρολογίες ἀσύλληπτες γιά τό μεγάλο κοινό, χωρίς κανένα περαιτέρω προβληματισμό ἢ ἔρευνα, οὔτε πολύ περισσότερο δημοσιογραφική διερεύνηση τῶν συνεπειῶν των ὡς ἄνω ἀποφάσεων γιά τή ζωὴ ὅσων χάνουν ἐργασίες· δέν ἐνδιαφέρουν φαίνεται αὐτά.

Ἄν στούς σύγχρονους «ἔξυπνους» πολέμους βλέπουμε τίς βόμβες, ὄχι ὅμως καί τά πτώματα, στόν σύγχρονο «ἔξυπνο» οἰκονομικό χῶρο βλέπουμε ἐπιχειρήσεις, ἔρευνες καί «τολμηρούς» μάνατζερ, ὄχι ὅμως καί τίς συνέπειες τῆς πολιτικῆς τους, τούς ἀνέργους καί τή ζωὴ πού αὐτοὶ κάνουν· καί γιά τά δύο ἡ εὐθύνη τοῦ

Τύπου, πού ὑποτίθεται ὅτι ὀφείλει νά καταγράψει κάπως τά τεκταινόμενα στόν δημόσιο χῶρο κι ὄχι νά περιορίζεται σέ παραμορφωτικές ἀντανεκλάσεις τους, εἶναι μεγάλη.

Μαριάννα Τόλια

«Εὐέλικτη Ζώνη»

Κατ' ἀρχήν, καλοῦ κακοῦ, πρέπει ὅλοι μας νά χάσουμε κανένα κιλό. Ὅχι μόνο γιατί ἔρχονται οἱ καλοκαιρινές διακοπές καί εἶναι ντροπῆς πράγματα νά ἐμφανιστοῦμε μέ τά περισσευόμενα παχάκια στίς παραλίες, οὔτε γιατί πρέπει κάπως νά ξεφορτωθοῦμε τά λεφτά μας πηγαίνοντας στούς οἴκους ἀδυνατίσματος, ἀλλά κυρίως γιά νά μπορέσουμε νά ἀνταποκριθοῦμε στά νέα δεδομένα πού ἔρχονται καί ἀφοροῦν τήν ἐκπαίδευση καί ὄχι μόνο.

Ἡ εὐελιξία εἶναι μιά ἔννοια πού ἐκτιμᾶται ιδιαίτερα τόν τελευταῖο καιρό. Μιά καί ἡ εὐελιξία εἶναι συνώνυμη μέ τήν εὐκίνησία, θά ἔπρεπε ὅλοι νά μποροῦμε νά περναῖμε εὐκολα ἀπό δουλειά σέ δουλειά, ἀπό γνώση σέ κατάρτιση, ἀπό πρόγραμμα σέ πρόγραμμα κλπ. Ἡ εὐελιξία, ιδιαίτέρως στήν ἐκπαίδευση, συνδυάζεται ἐπίσης μέ τή διαθεματικότητα καί μέ ὅ,τι σημαίνει αὐτή ἡ λέξη. Λέξεις τῆς μόδας ἔχουν γίνει, ἐξάλλου, ἐκεῖνες οἱ σύνθετες πού ἔχουν πρῶτο συνθετικό τήν πρόθεση «διά». Διαθεματικό, διατμηματικό, διαπολιτισμικό, διαβαλκανικό, διευρωπαϊκό, διακρατικό, διακομματικό κλπ. Ὅλα αὐτά τά «διά» μᾶς θυμίζουν ὅτι δέν ἀρκεῖ τό δεύτερο συνθετικό, δέν ἀρκεῖ, ἄς ποῦμε, τό θέμα, οὔτε ὁ πολιτισμός, πρέπει νά ἐλιχθοῦμε (ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς ἀπώλειας βάρους ἢ ἀκόμα καί γνώσεων) μεταξύ τῶν θεμάτων, μεταξύ τῶν τμημάτων, μεταξύ τῶν κρατῶν ἢ μεταξύ τῶν κομμάτων.

Ἄλλο χαρακτηριστικό τῆς νέας τάξης πραγμάτων στήν ἐκπαίδευση — καί ὄχι μόνο — εἶναι τά διάφορα ἀκρόνυμα, ὅπου γίνεται παράθεση διαφόρων ὀνομάτων καί ἄντε νά βγάλει κάποιος νόημα. Π.χ ΔΕΠΠΣ πού σημαίνει «Διαθεματικό Ἐνιαῖο Πλαῖσιο Προγραμμάτων Σπουδῶν», ὅπως θά μπορούσε νά σημαίνει καί «Δέν Ἴχω Πρωτοποριακά Προγράμματα Σπουδῶν» ἢ τό ΕΠΠΣ (Ἐνιαῖο Πλαῖσιο Προγράμματος Σπουδῶν) ἢ «Ἐλπίζω Πώς Προγραμματίζω Σωστά» ἢ ΣΕΠΠΕ (Σχολεῖα Ἐκπαιδευτικῶν Πιλοτικῶν καί Πειραματικῶν Ἐφαρμογῶν), πού θά μπορούσε νά σημαίνει καί «Σχολεῖα Ἐλευθεριακά Προσαρμοσμένα Περιτροφικά (στήν) Ἐκπαίδευση». Ὅλα αὐτά — τί σύμπτωση — ἔχουν νά κάνουν μέ τά δισεκατομμύρια τῶν ΕΠΕΑΕΚ καί τῶν ΚΠΣ. Ἀκρόνυμα καί αὐτά. (Ἐπίτηδες, δέν θά πῶ τί σημαίνουν).

Ἐπίσης τῆς μόδας ἔγιναν καί τά πιλοτικά προγράμματα στήν ἐκπαίδευση πού ἔχουν σχέση μέ τά ΔΕΠΠΣ. Πολλά πιλοτικά, 52 τόν ἀριθμό, γιά τήν ὀλυμπιακή παιδεία, γιά τήν περιβαλλοντική ἐκπαίδευση, γιά τόν πολιτισμό, γιά τή διαπολιτισμική ἀγωγή (παρεμπιπτόντως, τό παιδί τοῦ Χασάν φαντάζομαι θά ἀποκτήσει τή δυνατότητα νά μπαίνει καί στό Πανεπιστήμιο, τώρα πού δόθηκαν μόνο γιά τίς τάξεις ὑποδοχῆς 1,5 δίς), γιά τήν κοινωνική καί πολιτική ἀγωγή, γιά τήν τοπική ἱστορία, γιά τίς νέες τεχνολογίες κοκ. Διακόσια εἴκοσι εἶναι φέτος τά σχολεῖα (Νηπιαγωγεῖα, Δημοτικά, Γυμνάσια, σχολεῖα εἰδικῆς ἀγωγῆς) πού ἐφαρμόζουν πιλοτικά τήν «εὐέλικτη ζώνη» ἡ ὁποία ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῶν ΔΕΠΠΣ.

Τά ἀναλυτικά προγράμματα ἀναθεωροῦνται ἐπίσης στή βάση τῆς διαθεματικῆς προσέγγισης τῆς γνώσης. Στόχος τῶν νέων προγραμμάτων σπουδῶν ἡ σφαιρική καί διερευνητική προσέγγιση τῆς γνώσης, ἡ ἀναμόρφωση τοῦ σχολικοῦ χρόνου καί ἡ εὐελιξία στήν ἐκπαίδευση. Δύο πάντως ἀπό τίς κυριότερες δραστηριότητες τοῦ ΥΠΕΠΘ εἶναι ἡ «Εὐέλικτη Ζώνη» καί τό ΔΕΠΠΣ. Ἔχουμε δύο εἰδῶν εὐέλικτες ζώνες: μία πού ὀνομάζεται «Εὐέλικτη Ζώνη διαθεματικῶν καί δημιουργικῶν δραστηριοτήτων» γιά τό Δημοτικό καί μία πού ὀνομάζεται «Ζώνη καινοτόμων δράσεων» γιά τό Γυμνάσιο. Οἱ «εὐέλικτες ζώνες» ἔχουν νά κάνουν μέ τή διαθεματικότητα καί στόχο ἔχουν τήν ἐνεργό ἀπόκτηση τῆς γνώσης, τήν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς ἰκανότητος μέσω βιωματικῶν δραστηριοτήτων καί ὁμαδικῶν ἐργασιῶν.¹

Ἐνα παράδειγμα τῶν νέας ἔμπνευσης ἀναλυτικῶν προγραμμάτων εἶναι καί τό ἐξῆς: Στό πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Κοινωνικῆς καί Πολιτικῆς Ἀγωγῆς στήν Γ' Γυμνασίου (ΦΕΚ 1374 τ. Β' /18-10-2001, σελ. 830) στήν ἐνότητα «Τό ἄτομο καί ἡ κοινωνία», τά παιδιά πρέπει νά διδαχθοῦν τί εἶναι ὁ θεσμός. Διδακτικός στόχος λοιπόν: «νά κατανοήσουν τήν ἔννοια τοῦ θεσμοῦ». Περιεχόμενο: «ἡ ἀναγκαιότητα τῶν θεσμῶν», «οἱ λειτουργίες τῶν θεσμῶν (ἐκδηλεῖς ἢ λανθάνουσες)», «ἡ ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν», «ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας». Μία ἐκ τῶν προτεινόμενων δραστηριοτήτων: «Οἱ μαθητές ἐπιλέγουν ὀρισμένους θεσμούς (λαϊκή ἀγορά, ποδόσφαιρο, ἐξετάσεις στό σχολεῖο, ὀνοματοδοσία, φυλακή κτλ) καί ζητεῖται νά συμπληρωθοῦν οἱ λειτουργίες τους». Ὁ μαθητής ἀφοῦ, λοιπόν, κατάλαβε ὅτι μεταξύ τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους βρίσκεται καί ἡ λαϊκή ἀγορά, μπορεῖ στόν χρόνο τῆς «εὐέλικτης ζώνης» νά ἐπισκεφθεῖ μία, νά δεῖ ὅτι ὑπάρχουν διάφορα ζαρζαβατικά, νά μάθει ὅτι ἄλλο πράγμα οἱ ντομάτες Κρήτης καί ἄλλο οἱ ντομάτες Ἰσπανίας, νά καταλάβει ὅτι μεταξύ τῶν ὀπωροκηπευτικῶν ὑπάρχουν καί μερικά μέ περίεργα ὀνόματα, ὅπως μπρόκολο ἢ ἀντράκλα (οὐδεμία σχέση μέ αὐτό πού λέμε ἄντρακλας) καί μετά νά ζωγραφίσει ὅ,τι εἶδε, ἄς ποῦμε ἕναν πάγκο μέ ντομάτες κόκκινες καί ὁμοιόμορφες (ποιός θά τοῦ ἐξηγήσει γιατί εἶναι τόσο ἴδιες οἱ ντομάτες

1. Γιά τὰ νέα προγράμματα σπουδῶν καί τήν «εὐέλικτη ζώνη» βλ. τό δικτυακό τόπο τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου: www.pischools.gr.

μεταξύ τους;) οί ὅποῖες ἔχουν σφηνωμένη μιά ταμπέλα πού λέει 1,99 εὐρώ. Ὁ καθηγητής, στό πλαίσιο τῆς διαθεματικῆς προσέγγισης, μπορεῖ νά κάνει καί μιά ἐπανάληψη στό τί σημαίνει εὐρώ, πόσο καλά εἶναι πού τώρα ὅλοι οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης ἔχουν τό ἴδιο νόμισμα καί ἄλλα εὐχάριστα πράγματα. Μέ αὐτόν τόν τρόπο οἱ μαθητές θά συνειδητοποιήσουν «τήν ἀναγκαιότητα καί χρησιμότητα τῶν θεσμῶν στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς κοινωνίας», καθώς καί τό ὅτι «οἱ θεσμοί εἶναι σταθεροί ἀλλά δέν παραμένουν ἀμετάβλητοι καί αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τή συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων».

Ποῖος κατάλαβε τί εἶναι ὁ θεσμός; Μήπως καταλάβατε τή διαφορά τῆς «εὐέλκτικης ζώνης» ἀπό αὐτό πού λέγαμε παλαιότερα: ὦρα δημιουργικῶν δραστηριοτήτων; Θά καταλάβατε πάντως τί εἶναι ἡ διαθεματικότητα καί σίγουρα τί εἶναι οἱ δια-στρεβλώσεις, οἱ ὅποῖες γίνονται γιά νά ὑπάρξει ἡ περίφημη ἀπορροφητικότητα τῶν κοινοτικῶν κονδυλίων. Ἀμάν βρέ παιδιά! Πότε θά τελειώσουν κι αὐτά τά λεφτά μπάς καί κάνουμε τίποτα τῆς προκοπῆς;

Μαρίνα Κόντη

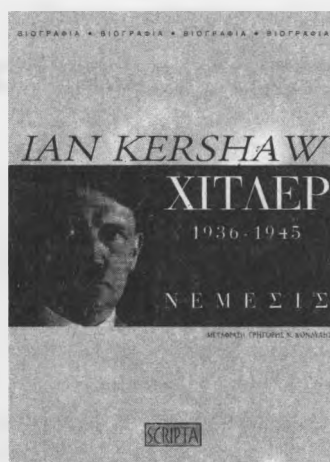
ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

IAN KERSAW
ΧΙΤΛΕΡ: 1889-1936
ΥΒΡΙΣ
ISBN 960-7909-25-9

SCRIPTA

IAN KERSAW
ΧΙΤΛΕΡ: 1936-1945
ΝΕΜΕΣΙΣ
ISBN 960-7909-37-2

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 010 3616 528 • FAX: 010 3616 529
email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

‘Ο πολιτισμός στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τομές καί συνέχεια

Τό τριήμερο συνέδριο μέ τίτλο «...διότι δέν συνεμορφώθην...» καί θέμα ‘Ο πολιτισμός στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τομές καί συνέχεια, διοργανώθηκε ἀπό τήν ‘Εταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ «Νίκος Πουλαντζᾶς» σέ συνεργασία μέ τό Τμήμα Πολιτισμοῦ τοῦ Συνασπισμοῦ. Ἐλαβε χώρα στό Μουσεῖο Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παλαιό Παν/μιο), στήν Πλάκα στίς 19-21 Ἀπριλίου 2002. Μίλησαν οἱ: Στ. Ζουμπουλάκης, Ἄ. Ἐλεφάντης, Ἄ. Μαραγκόπουλος, Χρ. Παπουτσάκης, Ἐλ. Φεσσᾶ-Ἐμμανουήλ, Ἄλ. Ἀργυρίου, Ἀγ. Καστρινάκη, Χρ. Λάζος, Π. Βούλγαρης, Μ. Κατσουνάκη, Ν. Κολοβός, Ρ. Θεολογίδου, Π. Μάρκαρης, Γ. Μιχαηλίδης, Μ. Δραγούμης, Γ. Κουρουπός, Γ. Μονεμβασίτης, Μ. Εὐαγγελίδου, Μ. Μαντουβάλου, Ἐλ. Πορτάλιου, Γ. Βαλαβανίδης, Βαγ. Δημητρέας, Κ. Κατζουράκης, Δημ. Κοκκινίδης, Μ. Στεφανίδης.

‘Ο Πολίτης, καί λόγω ἀναγκῶν χώρου, ἀποφάσισε καί δημοσιεύει στό παρόν τεῦχος ἓνα μέρος τῶν εἰσηγήσεων τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

‘Ο πολιτιστικός ριζοσπαστισμός τῆς δεκαετίας τοῦ ‘60

τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη

Τήν ιδέα τῆς «Ἐταιρείας πολιτικοῦ προβληματισμοῦ “Νίκος Πουλαντζᾶς”» γιά τό συνέδριο αὐτό δέν τήν ὑπαγόρευσε οὔτε ἡ τριακονταπενταετία ἀπό τό πραξικόπημα οὔτε, πολύ περισσότερο, κάποιος συγκυριακός πολιτικός λόγος ἀλλά, ἀπλούστατα, ἡ ἀνάγκη μελέτης καί συζήτησης τῆς κρίσιμης αὐτῆς περιόδου τῆς μεταπολεμικῆς μας ἱστορίας. Ἐπιλέξαμε ὡς θέμα μας τήν κουλτούρα τῆς ἑπταετίας συνολικά, τόσο δηλαδή τή δικτατορικῆ, ὅσο καί τήν ἀντιδικτατορικῆ ἐπιθυμοῦμε, μέ

ἄλλα λόγια, νά μελετήσουμε καί τήν ἀποψη τῆς χούντας γιά τόν πολιτισμό καί ὄχι μόνο τήν ιδέα πού εἶχαν γι’ αὐτόν οἱ ἀντιδικτατορικοί δημιουργοί καί τό κοινό τους. Φιλοδοξοῦμε ἐπίσης νά συνδέσουμε τόν πολιτισμό τῆς περιόδου αὐτῆς μέ ὅ,τι προηγήθηκε, τουλάχιστον κατά τή δεκαετία τοῦ ‘60 καί μέ ὅ,τι ἀκολούθησε, τουλάχιστον κατά τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια.

Ξέρουμε ὅτι μέ τήν ἐπιλογή τοῦ θέματος αὐτοῦ φέρνουμε σέ ἐξαιρετικά δύσκολη θέση τούς ἐκλεκτούς ὀμι-

λητές μας, σέ πολύ δυσκολότερη άπ' ό,τι άν διοργανώναμε ένα συνέδριο γιά τή φαραωνική Αίγυπτο. Ό λόγος είναι άπλός: ή άπελπιστική έλλειψη σχετικών μελετών. Δέν μās λείπουν μόνον οί συνθετικές μελέτες αλλά και οί άπλές έργασίες συγκέντρωσης και κατάταξης τεκμηριωτικοῦ ύλικου. Τούτη ή έλλειψη και τής στοιχειωδέστερης πρωτογενούς έρευνας μās επιτρέπει δικαιολογημένα νά άναρωτηθοῦμε: μά καλά, σέ τόσα πανεπιστημιακά τμήματα κοινωνικών, πολιτικών και ιστορικών σπουδών δέν βρέθηκε ένας καθηγητής νά άναθέσει μιά δυό σχετικές μεταπτυχιακές έργασίες ή διατριβές;

Θά ήταν λάθος ώστόσο, νομίζω, νά χρεώσουμε τήν έλλειψη μελετών γιά τήν κουλτούρα κατά τά χρόνια τής δικτατορίας μόνον στήν άβελτηρία τών κοινωνικών επιστημόνων. Η έλλειψη αυτή όφείλεται και σέ λόγους καθαρά πολιτικούς. Ό κυριότερος είναι ό μεταπολιτευτικός μύθος περί τής παλλαϊκής άντίστασης τών Έλλήνων έναντίον τής χούντας. Ό βασικός αυτός μύθος τής μεταπολίτευσης — ή όποία έν προκειμένω παραλαμβάνει και συνεχίζει τήν άντιδικτατορική ρητορική τών χρόνων τής χούντας — είναι πολιτικά κατανοητός, στό βαθμό πού επιδίωκε νά άπομονώσει τά χουντικά ύπολείμματα και νά μήν τούς επιτρέψει νά προσεταιριστοῦν κανένα άπολύτως τμήμα τοῦ πολιτικοῦ πληθυσμοῦ. Απó τήν άλλη όμως, συσκότισε τά πράγματα σχετικά μέ τή δικτατορία, άπέτρεψε κάθε συζήτηση, ή όποία κινδύνευε νά έχει και διχαστικές συνέπειες, όδήγησε σέ μιά ήρωική ρητορεία είτε σέ συναισθηματικές, βιωματικές άφηγήσεις — ό βιωματισμός ένδημεί ως γνωστόν στόν άριστέρο λόγο.

Τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια δέν ήταν πρόσφορα γιά τή μελέτη τής δικτατορίας και λόγω, ίσως, τοῦ έντονου πολιτικοῦ άκτιβισμοῦ, άφ' ενός, εκείνου τοῦ καιροῦ, αλλά και τής ψυχολογικής δυσκολίας, άφ' έτέρου, τών ανθρώπων πού είχαν ζήσει τή δικτατορία, νά επιστρέψουν σέ αυτήν, προκειμένου νά τή μελετήσουν.

Αυτό όμως τό κενό μελέτης δέν περιορίστηκε στά πρώτα χρόνια τής μεταπολίτευσης αλλά συνεχίστηκε μέχρι σήμερα, παρά τό γεγονός ότι όλοι αναγνωρίζουν πώς ή δικτατορία είναι κρίσιμη περίοδος όχι μόνον καθ' έαυτήν αλλά και διότι κάποιες θεμελιώδεις πλευρές τής πολιτικής ζωής τής μεταπολίτευσης διαμορφώθηκαν τότε. Τό τέλος τής βασιλείας, ή νομιμοποίηση τοῦ ΚΚΕ και τοῦ ΚΚΕ έσωτερικοῦ, ή πλήρης έν γένει λειτουργία τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας «όφείλονται» στή δικτατορία, και άποτελεῖ κολοσσιαίο ιστορικό και πολιτικό

λάθος νά τά χαρίζουμε όλα αυτά, ειδικά τή νομιμοποίηση, στόν Καραμανλή, ό όποιος δέν έκανε τίποτε άλλο, έν προκειμένω, παρά νά αναγνωρίσει τυπικά αυτό πού είχε ήδη συντελεστεί. Η, γιά νά έρθουμε πιο κοντά σέ αυτά πού έχουμε νά συζητήσουμε κατά τό τρίήμερο αυτό, ή καθιέρωση τής δημοτικῆς ως γλώσσας τής εκπαίδευσης και τοῦ κράτους, ως επίσημης δηλαδή γλώσσας, τό 1976, μέ τήν όποία τερματίστηκε τυπικά τό περιβόητο γλωσσικό ζήτημα, «όφείλεται» και αυτή στό γεγονός ότι ή καθαρεύουσα, ως επίσημη γλώσσα τής δικτατορίας, κατέστη πλέον μεταπολιτευτικά πατελώς μή ύπερασπίσιμη.

Μακριά από μās, από τήν οργανωτική επιτροπή έννοω, ή ύπερφιάλη ιδέα, ότι έρχόμαστε νά καλύψουμε ένα κενό τριάντα πέντε χρόνων. Θέλουμε άπλως νά σκεφτοῦμε — αυτή είναι ή κρίσιμη λέξη — τήν περίοδο εκείνη. Και θέλουμε ακόμη νά τή συνδέσουμε μέ ό,τι προηγήθηκε και μέ ό,τι τήν ακολουθήσε.

Η δεκαετία τοῦ '60 είναι παντοῦ γιά τίς δυτικές κοινωνίες ή δεκαετία τοῦ πολιτικοῦ και πολιτιστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ.

Ό πολιτικός ριζοσπαστισμός θά εκφραστῆ είτε μέ τρόπους έξεγερσιακούς, ως όργανισμένη και συνολική άρνηση τής άστικής κοινωνίας, είτε μέ τρόπους επαναστατικούς, προβάλλοντας δηλαδή τό αίτημα τής αλλαγῆς τής κοινωνίας και δίνοντας άγώνες πρός τό σκοπό αυτό, όσο κι άν ή γοητεία πού θά ασκήσουν σέ πολλά από τά επαναστατικά κινήματα τής περιόδου αυτής, μορφές και μοντέλα τοῦ έξωδυτικοῦ κόσμου, από τόν Φράντς Φανόν μέχρι τόν Τσέ Γκεβάρα και τόν Μάο, δείχνει ότι, μόλο πού επαγγέλλονταν τήν οργανωμένη επαναστατική αλλαγή τής κοινωνίας, κατά βάθος τά έξεγερσιακά στοιχεία και χαρακτηριστικά ήταν πολύ περισσότερα από τά καθαρώς επαναστατικά.

Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ πολιτιστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τής δεκαετίας τοῦ '60, όπως τά έχει κωδικοποιήσει ό Ντάνιελ Μπέλ στό έξοχο βιβλίο του *Ό πολιτισμός τής μεταβιομηχανικής Δύσης* (μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Νεφέλη 1999, σελίδα 156 κ.έξ.) είναι τά εξής:

- τό ενδιαφέρον γιά τή βία και τή σκληρότητα (μέ τήν πρόθεση νά σοκάρουν, νά προκαλέσουν τούς εφησυχασμένους άστούς)
- ή έμμονή στή σεξουαλική διαστροφή, όπως γράφει ό

Μπέλ, ἡ στή σεξουαλική προκλητικότητα καί στή μή κανονικότητα, ὅπως θά ἔλεγα ἐγώ, προσχωρώντας γιά λίγα δευτερόλεπτα στήν πολιτική ὀρθοφροσύνη

- ἡ ἐπιθυμία πρόκλησης θορύβου, ἡχητικοῦ θορύβου, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν καινούργιο ἦχο τῶν Μπήτλς (1964)

- ἡ ἀντιγνωστική καί ἀντιδιανοητική διάθεση, μέ παράλληλη ἀπολύτρωση τῶν αισθήσεων

- ἡ προσπάθεια νά ἐξαλειφθοῦν τά ὅρια μεταξύ τέχνης καί ζωῆς, ὅπως ἐκφράστηκε, ἐπί παραδείγματι, μέ τή μεταφορά τοῦ θεάτρου ἀπό τήν κλειστή αἴθουσα στό δρόμο, τή μεταφορά τοῦ εἰκαστικοῦ ἔργου ἀπό τό μουσεῖο στό περιβάλλον, τά χάππενινγκ κλπ.

- ἡ προσπάθεια νά συγχωνευθεῖ ἡ τέχνη μέ τήν πολιτική, περισσότερο ἴσως ἀπό ἄλλοτε στήν ἱστορία, μέ ἕναν τρόπο πού σήμαινε τήν καταστροφή τῆς τέχνης, τήν ἀδιαφορία ἢ περιφρόνηση τῆς μορφῆς.

Δέν θέλω νά πῶ ὅτι κατά τή δεκαετία τοῦ '60 γίνονται μόνο αὐτά τά πράγματα στήν Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική, ἀλλά ἀπλῶς ὅτι ἐκεῖνο πού σφραγίζει τή δεκαετία αὐτή καί τήν διαφοροποιεῖ ἀπό τήν ἀμέσως προηγούμενη εἶναι ὄντως ὁ πολιτικός ριζοσπαστισμός, ἡ ἀντικουλτούρα ὅπως ὀνομάστηκε. Καί δέν ἔχει καμία σημασία γιά τή συζήτησή μας ὅτι τά περισσότερα ἀπό αὐτά τά «δημιουργήματα» τά πῆρε ὁ ἀέρας καί δέν ἔμεινε σχεδόν τίποτα γιατί ἦταν, τά περισσότερα, ρηχά καί κίβδηλα.

Γενικότερα πάντως καί συνολικότερα, πέραν τοῦ πολιτικοῦ καί πολιτιστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ἡ δεκαετία τοῦ '60 εἶναι γιά τίς δυτικές κοινωνίες, σέ ἐπίπεδο κοινωνικῆς καθημερινότητας, ἡ δεκαετία τοῦ ἀντιαυταρχικοῦ πνεύματος στήν ἐκπαίδευση, ἡ σύγκρουση γονέων καί παιδικῶν στήν οἰκογένεια, εἶναι ἡ δεκαετία τῆς ἔτι μεγαλύτερης χειραφέτησης τῆς γυναίκας, εἶναι ἡ δεκαετία τῆς σεξουαλικῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἡ Ἑλλάδα τά χρόνια αὐτά ἔχει τά δικά της προβλήματα, λόγω εἰδικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ἡ δεκαετία τοῦ '60, μέχρι τή χούντα, εἶναι ἡ περίοδος κατά τήν ὁποία:

- ἐπαναμαζικοποιεῖται τό ἀριστερό κίνημα, εἰδικά στήν νεολαία (Λαμπράκηδες)

- ἠττᾶται, γιά πρώτη φορά μετά τόν Ἐμφύλιο, ἡ Δεξιά

- νέα στρώματα συρρέουν ἀπό τήν ἐπαρχία στήν Ἀθή-

να, ἡ ὁποία χτίζεται καί ἐπεκτείνεται ἐντατικά διά τῆς ἀντιπαροχῆς

- οἱ γυναῖκες χειραφετοῦνται ὄλο καί περισσότερο, σπουδάζουν (καί ὄχι ἀπλῶς στίς Παιδαγωγικές Ἀκαδημίες) καί ἐργάζονται

- οἱ νέοι ζοῦν, ντύνονται, διασκεδάζουν, ἐρωτεύονται μέ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο ἀπό ὅ,τι οἱ γονεῖς τους

- ἡ κοινωνία ἀποχριστιανίζεται ραγδαίως

- τά ἦθη φιλελευθεροποιοῦνται κλπ. κλπ.

Στό πολιτιστικό ἐπίπεδο, συμφωνοῦν ὅλοι ὅτι σημειώνεται μία μεγάλη ζωντάνια, σέ ὅλους τούς τομεῖς, περισσότερο ἴσως στή λογοτεχνία καί στή μουσική. Ἡ ἄνθιση αὐτή συνοδεύεται ἀπό ἔντονη ἰδεολογική συζήτηση, μέσω τῶν ἐφημερίδων, τῶν περιοδικῶν καί τοῦ βιβλίου. Στήν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνεται ἐπίσης δημιουργική κινητικότητα. Ἡ μεταρρύθμιση Παπανούτσου (1964), ἀναπροσαρμοσμένη ἐκδοχή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, ἀνανεώνει τά ἐκπαιδευτικά μας πράγματα καί συναντάει βεβαίως λυσσαλέα ἀντίδραση.

Καί ἔρχεται ἡ χούντα τόν Ἀπρίλιο τοῦ '67, ἀφοῦ ἔχουν προηγηθεῖ τά Ἰουλιανά. Δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ πόσο τεράστια πολιτική καί πολιτιστική ὀπισθοδρόμηση σήμανε γιά τήν Ἑλλάδα ἡ χούντα. Ἐχει σημασία ὅμως νά συζητήσουμε τί ἀπό ὅσα βρῖσκονταν σέ ἐξέλιξη ἀνακόπτεται, τί συνεχίζεται καί πῶς συνεχίζεται, τί καινούργιο γεννιέται στά χρόνια τῆς χούντας, καί ἐπίσης πῶς συνδέονται ὅλα αὐτά μέ τή μεταπολίτευση, ἡ ὁποία εἶναι φυσικό νά μήν μπορεῖ νά κάνει ἕνα ἱστορικό ἄλλα καί νά συνδεθεῖ μέ τήν πρό τοῦ '67 περίοδο, ἀλλά νά συνεχίζει πολιτιστικά ὅ,τι ἔχει διαμορφωθεῖ στό ἀντιδικτατορικό πολιτιστικό κίνημα, ὅπως ἄλλωστε συνέβη καί στό καθαρά πολιτικό πεδίο: οἱ προδικτατορικοί πολιτικοί ὀργανισμοί δέν ἐπιβίωσαν, ἄλλοι μετασχηματίστηκαν (ΕΡΕ σέ Ν.Δ.) καί γιά ἄλλους ἡ μεταπολίτευση ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση ὅτι εἶχαν κλείσει τόν ἱστορικό κύκλο τους: Ἐνωση Κέντρου, ΕΔΑ.

Θά διατυπώσουμε ἐλάχιστες νύξεις, κάνοντας ἀρχή ἀπό τήν περιοχή τῆς νεολαίας, κατηγορία πού θά ἀποδειχθεῖ καθοριστική. Ἡ δικτατορία λοιπόν δέν ἀνακόπτει, πιστεύω, αὐτή τή σιωπηλή κοινωνική διεργασία ἀνεξαρτητοποίησης ἢ καί ἀμφισβήτησης τῶν νέων ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Δέν τήν ἀνακόπτει ὅσο καί ἂν τό ἤθελε ἢ τό ἐπιδίωξε. Οἱ μαθητές δηλαδή ἀναγκάζονται νά κουρεύονται, γιατί διαφορετικά θά ἐπιληφθεῖ ὁ γυμνασιάρχης, μηχανεύονται ὅμως χίλιους δύο τρόπους γιά νά τό ξεπερνοῦν καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅταν ἔρθει τό καλοκαίρι θά μείνουν τρεῖς μῆνες ἀκούρευτοι. Καί οἱ

μαθήτριες πηγαίνουν μέ ποδιά στό σχολείο, έκτός σχολείου όμως θρασσομανάει τό μίνι, παρά τόν Παττακό. Οί νέοι καί οί νέες τῆς Ἀθήνας ζοῦν πάνω κάτω ὅπως καί οί νέοι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων, καλοζοῦν ὅσο ποτέ ἄλλοτε στήν μεταπολεμική Ἑλλάδα, ὅταν βεβαίως δέν ἔχουν ἀντιδικτατορικούς πειρασμούς ἢ δέν ἐνδίδουν σέ αὐτούς. Τά «δοσίματα», καταπῶς λείει ὁ Καβάφης, ἐκ μέρους τῶν γονέων ἔχουν γίνει γενναιότερα παρά ποτέ, οἱ εὐκαιρίες γιά διασκέδαση περισσότερες, ἡ ἐλευθερία νά ζήσουν τή ζωή τους ὅπως τή θέλουν μεγαλύτερη, τό καλοκαίρι πηγαίνουν διακοπές μόνοι τους, χωρίς τούς γονεῖς καί τά μικρότερα ἀδελφια, γιά κολύμπι, ξενύχτι καί ἄλλα τινά, καί οὕτω καθεξῆς. Στήν Ἀθήνα ὅλα αὐτά, γιατί στήν ἐπαρχία τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἐκεῖ ὁ ἔλεγχος γιά τούς μαθητές εἶναι συχνά καί κατά περίπτωση ἀσφυκτικός καί ἐκτός σχολείου, τόσο πού ὅσοι πετυχαίνουν στό Πανεπιστήμιο, στό Πολυτεχνεῖο ἢ ὅπου ἄλλοῦ καί ἔρχονται στήν Ἀθήνα ἔχουν συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι μεταβαίνουν ἀπό τήν τυραννία στήν ἐλευθερία.

Ἄν στό πεδίο τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων τά πράγματα συνεχίζονται, κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον, τό δρόμο τους, στό πεδίο τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης ἡ τομή εἶναι ἀπότομη, βίαιη καί ὀδυνηρή: περιοδικά, ἐφημερίδες, θέατρα κλείνουν, οἱ δημιουργοί σωμαίνονται λόγω τῆς λογοκρισίας. Σωμαίνονται ἀλλά ὄχι ὅλοι, ὅπως ἔχουμε τήν τάση νά λέμε, καί δέν ἀναφέρομαι διόλου στούς κονδυλοφόρους τῆς χούντας ἢ στούς πανεπιστημιακούς καθηγητές ἀλλά καί σέ ἀνθρώπους πού ἔχουν κάθε δικαίωμα στό σεβασμό μας: ὁ Ἄγγελος Τερζάκης, ἐπί παραδείγματι, γιά νά ἀναφέρω ἕναν συγγραφέα πού ἐγώ προσωπικά ἐκτιμῶ πολύ, δέν διακόπτει τίς ἐπιφυλλίδες του στό *Βῆμα*, τό 1969 βραβεύεται μέ τό Ἄριστεῖον Γραμμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1974 ἐκλέγεται ἀκαδημαϊκός. Καί στό σημεῖο αὐτό λείπει, ὅπως ἔλεγα στήν ἀρχή, ἡ σχετική ἔρευνα καί ὑπάρχουν μόνο οἱ γενικές ἐντυπώσεις.

Τό 1971-72 ὅμως τά πράγματα θά ἀλλάξουν ριζικά καί στά δύο πεδία. Στό πρῶτο γιατί ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται τό μαζικό φοιτητικό ἀντιδικτατορικό κίνημα καί στό δεύτερο γιατί, καθώς τό 1969 αἴρεται ἡ προληπτική λογοκρισία (τά *Δεκαοχτώ κείμενα* κυκλοφοροῦν τόν Ἰούλιο τοῦ 1970), οἱ συγγραφεῖς καί οἱ δημιουργοί εἶναι ἀποφασισμένοι νά μιλήσουν.

Τό φοιτητικό κίνημα εἶναι στό σύνολό τοῦ ἀριστερό καί ἀριστερή ἐπομένως εἶναι ἡ κουλτούρα στήν ὁποία προσχωρεῖ καί τήν ὁποία προτείνει. Οἱ φοιτητές τοῦ κι-

νήματος δέν εἶναι ροκάδες ἀλλά ἀκοῦνε Θεοδωράκη, Μαρκόπουλο καί λαϊκά — τήν ἐποχή αὐτή ἔχουμε μιά ἐπανανακάλυψη τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ ἀλλά καί τοῦ δημοτικοῦ, τό ὁποῖο δέν θέλουν νά χαρίσουν στή χούντα —, δέν πηγαίνουν στό γήπεδο — θυμίζω τό φοιτητικό σύνθημα «Κάτω τό ποδόσφαιρο» — εἶναι ἐνδυματολογικά ἀφρόντιστοι καί ἐρωτικά ὑπέρ τῆς ἀριστερῆς ἐνδογαμίας, σέ μόνιμες καί σταθερές σχέσεις.

Ὅσο γιά τήν τέχνη τῆς ἐποχῆς εἶναι καί αὐτή, σέ ὅ,τι πιό ζωντανό καί δημιουργικό ἔχει νά παρουσιάσει, πολιτικοποιημένη, χωρίς ὅμως αὐτό νά σημαίνει χωρίς μορφικές ἀναζητήσεις, τέχνη ὄχι ἀπλῶς ἀντιδικτατορική ἀλλά ἐμπνεόμενη γενικότερα ἀπό τίς ἀριστερές ιδέες. Ὁ πολιτιστικός ριζοσπαστισμός τῆς δεκαετίας τοῦ '60 στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχή, θά ἐκφραστεῖ καί στήν Ἑλλάδα τῆς χούντας — θυμίζω πρόχειρα τήν Ὀπερα τῆς πεντάρας ἀπό τό «Ἐλεύθερο Θέατρο», σέ σκηνοθεσία Γιώργου Μιχαηλίδη ἢ τό ἔργο τοῦ ἴδιου *Ἐκεῖνο τό βράδυ παίξαμε τό ἔργο τοῦ Σαίξπηρ Ρωμαῖος καί Ἰουλιέτα* — ἀλλά ἐντονότερα πολιτικοποιημένος. Γιά τό γεγονός ὅτι τό γενικό κλίμα τῆς ἐντονης πολιτικοποίησης δέν ἐμπόδισε τίς μορφικές ἀναζητήσεις, ἄς θυμίσουμε τίς συναυλίες σύγχρονης μουσικῆς ἀπό τόν «Ἑλληνικό Σύνδεσμο Σύγχρονης Μουσικῆς» στήν Ἑλληνοαμερικανική Ἐνωση, κυρίως, ἢ τόν νέο ἐλληνικό κινηματογράφο πού τά συνδυάζει καί τά δύο. Στό σημεῖο αὐτό ὀφείλω νά προσθέσω ὅτι ἡ ἐντόνως πολιτικοποιημένη συζήτηση γιά τήν τέχνη, σέ ἀρκετά σταλινομαοϊκά πολιτικά περιβάλλοντα, θά πάρει ζητανοφικά γνωρίσματα καί θά γίνει ἀσφυκτική — ἔτι ἀσφυκτικότερη θά φανεῖ κατά τήν μεταπολίτευση, ὅταν πλέον δέν ὑπάρχει καί ἡ δικτατορία γιά νά τήν δικαιολογεῖ.

Διατύπωση μερικές νύξεις καί μερικά ἐρωτήματα, ἄτακτα καί διάσπαρτα, τά ὁποῖα θά μπορούσαν καί νά πολλαπλασιαστοῦν, μεταφέροντας ἀπλῶς τή συζήτηση καί τόν προβληματισμό τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς γιά τοῦτο τό συνέδριο. Ἐλπίζω μέ ὅσα εἶπα νά μὴν πρόδωσα τήν κύρια ἀναμονή τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἀπό αὐτό τό τρίημερο, τήν ἀναμονή δηλαδή γιά μιά συζήτηση ὅσο γίνεται πιό βαθιά, τολμηρή, ἔξω ἀπό μύθους καί κοινούς τόπους γιά τόν πολιτισμό κατά τήν περίοδο ἐκείνη. Γνωρίζοντας τήν μεγάλη δυσκολία τοῦ πράγματος, ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω, ἐκφράζοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν συμπάθειά μου πρὸς ὅλους τούς ὀμιλητές τοῦ τριημέρου, ὅτι αἰσθάνομαι ἰδιαίτερος εὐτυχῆς πού δέν βρίσκομαι στή θέση τους.

Οί Έλληνες στή Δυτική Εύρώπη

του Άγγελου Έλεφάντη

Σ' αὐτήν τή συζήτηση στήν ὁποία μᾶς κάλεσε ἡ «Έταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ Νίκου Πουλαντζᾶς» νά μιλήσουμε γιά τόν πολιτισμό στά χρόνια τῆς ἐπτάχρονης στρατιωτικῆς δικτατορίας, αἰσθάνομαι δύο μεγάλες δυσκολίες· μιά προσωπική καί μιά δεύτερη ἀντικειμενική.

Ἡ προσωπική: Δέν ἔζησα τή δικτατορία· ἤμουν, πολύ πρὶν τήν ἐπιβολή της στό Παρίσι καί ἐκεῖ ἔμεινα ὡς τό τέλος της. Ἔτσι, δέν ἔζησα οὔτε γιά ἓνα λεπτό τήν ἀποπνικτική ἀτμόσφαιρα τῆς καθημερινότητας, τό κλίμα της, τήν αἰσθητική της, δέν ἄκουσα, ἀπ' τό ραδιόφωνο ἢ τήν τηλεόραση, τήν ἀπειλητική λαλιά της. Δέν ἔζησα στό φόβο, δέ δοκίμασα ἄμεσα τίς συνέπειες, ὅπως τόσοι καί τόσοι ἄλλοι ἀπό τίς γραμμές κυρίως τῆς Ἀριστερᾶς, στήν ὁποία κι ἐγώ ἤμουν ἐνταγμένος, συνέπειες σκληρές καί γι' αὐτό, πρὸς ὅσους τίς υπέστησαν, ἢ εὐλάβειά μας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀπέραντη. Τό δικό μου κορμί δέν δοκιμάστηκε ἀπ' τή φάλαγγα ἢ ἀπό τόν ἐγκλεισμό. Ἀλλά δέν σκοπεύω νά αὐτοβιογραφηθῶ, δέν θά ἐνδιέφερε κανένα αὐτή ἢ αὐτοβιογραφία. Μιλῶ γιά τή δυσκολία νά μιλήσει κανεὶς γιά κάτι πού, γιά ὅσους ἔζησαν στήν Ἑλλάδα, ἦταν τόσο βιωματικό, τόσο σωματικό, πνευματικό, ψυχολογικό καί μαζί, χωρίς νά περιπέσει σέ κοινότοπα σχήματα· χωρίς ἄμεσα ἢ ἔμμεσα νά περιαιτιολογήσει γιά νά δείξει ὅτι «ἦταν κι αὐτός ἐκεῖ» καί ἐπομένως δικαιούται κάτι ἢ πολλά ἀπό τήν ἐκ τῶν ὑστέρων νομὴ ἐκείνης τῆς τραγωδίας, ὅπως κατὰ κόρον συνέβη στή μεταπολίτευση ὅταν ἓνας ἀντιστασιακός τίτλος, πραγματικός ἢ χορηγούμενος κατ' οἰκονομίαν, πουλιόταν ἀκριβὰ στό χρηματιστήριο τῶν πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν ἀξιῶν.

Νά ἔλθω τώρα στή δεύτερη δυσκολία, πού δέν εἶναι μόνο προσωπική. Γιά τά χρόνια ἐκεῖνα, καί ἰδιαίτερα γιά τά ζητήματα των πολιτισμοῦ στά χρόνια τῆς δικτατορίας, δέν ὑπάρχουν ἀξιόλογες μελέτες· ὀλίγα ἀποσπασματικά μόνον κι αὐτά περιγραφικά. Θά μοῦ χρειάζονταν πολὺς χρόνος νά τό ἀποδείξω: νά πῶ μόνον ὅτι ἡ Ἱστορία, ἡ Κοινωνική Ἀνθρωπολογία, ἡ

Κοινωνιολογία καί οἱ ἄλλες κοινωνικές ἐπιστῆμες δέν στάθηκαν ἀρωγοί στήν αὐτογνωσία μας. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς κριτικῆς ἀπό τίς ἐπιστῆμες αὐτές, πού ἀκόμη δέν ἔχουν ἐντάξει τή δικτατορία στά ἀντικείμενά τους, ἢ ὑπαγωγή τοῦ δημοσιο-επιστημονικοῦ λόγου σέ ἓναν κοινότοπο ἀντιδικτατορισμό-αντιχουντισμό, στό αὐτονόητο δηλαδή, μᾶς στερεῖ τή δυνατότητα σήμερα, τριάντα πέντε χρόνια μετά, νά ἐμβαθύνουμε κάπως καί νά ξεφύγουμε ἀπό τό φαῦλο κύκλο τοῦ περιγραφισμοῦ καί τῆ μαύρη ὀπή τῆς ταυτολογίας. Νά πῶ ἀκόμη ὅτι τό βιβλίο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα φέρει ἡ ἔταιρεία μας, γιά *Τό Τέλος τῶν δικτατοριῶν (Ἑλλάδα-Πορτογαλία-Ἰσπανία)*, γραμμένο ἐν θερμῶ τό 1975, εἶναι τό καλύτερο πού ὑπάρχει ἀκόμη, τουλάχιστον γιά τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας καί τίς βαθύτερες οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές διαδικασίες πού ὁδήγησαν τήν ἐδῶ δικτατορία στήν κατάρρευσή της.

Παρά ταῦτα θά μιλήσω ἀπαράσκευος, δηλαδή χωρίς ἐξοπλισμό, διότι οὔτε ἐγώ, τόσα χρόνια τώρα, καταπιάστηκα μέ τή μελέτη ζητημάτων σχετικῶν μέ τό θέμα μας. Θά μιλήσω προφορικά, ἀπαράσκευος, ἀντλώντας κυρίως ἀπό τήν προφορικότητα μέσα στήν ὁποία ζήσαμε ὅλοι.

Διαλέγω ὡς θέμα τοῦς Ἑλληνες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα θέμα κοντά στά ἄλλα ἀλλά θέμα κρίσιμης σημασίας, γιά τό ὁποῖο ἐπίσης λίγα ξέρουμε, πολλά ξεχάσαμε καί περισσότερα παραποιήσαμε. Λίγες πινελιές, λοιπόν, γιά τό κοινωνικό τοπίο τῶν Ἑλλήνων στή Δυτική Εὐρώπη (κι ὄχι γενικά του ἀπόδημου ἢ τοῦ ἐκτός Ἑλλάδος Ἑλληνισμοῦ — Ἀμερική, Ἀνατολικές Χῶρες, Αὐστραλία κλπ.).

Τό κοινωνικό τοπίο

Εἶναι ἡ ἐποχή τῆς μεγάλης μετανάστευσης. Ἀπό τό 1962 περίπου πού ἄνοιξαν οἱ δρόμοι τῆς μετανάστευ-

σης προς τή Δ. Ευρώπη — γιατί η Δύση ζητούσε επείγοντως εργατικά χέρια για τις βιομηχανίες της — μέχρι τὰ 1974-75 πού η μετανάστευση περιορίστηκε, έφυγαν από τήν Ελλάδα περίπου 1.500.000 Έλληνες και Έλληνίδες. Πήγαν στη Γερμανία κυρίως, τή Σουηδία, τήν Ολλανδία, τό Βέλγιο, τήν Αυστρία — κάτι λίγοι μόνον στη Γαλλία. Οί άνθρωποι αυτοί, κυρίως πρώην αγρότες, πέρασαν πέντε μέ έπτά χρόνια στά εργοστάσια, στις χειρότερες δουλειές (χημική βιομηχανία κλπ.). Μετά τό 1974-75 αρχίζει η παλιννόστηση. Οί παλιννοστήσαντες δέν επέστρεψαν στά χωριά τους, αλλά εγκαταστάθηκαν στις πόλεις δίνοντας μεγάλη ώθηση στην περαιτέρω αύξηση του αστικού πληθυσμού, στον υπερεμπορισμό, σε μία ρωμαλέα βιοτεχνία κλπ. Τό μεταναστευτικό συνάλλαγμα ήταν η κύρια πηγή τών «άδηλων πόρων», μαζί μέ τό επίσης σημαντικό ναυτιλιακό συνάλλαγμα και τόν αρχόμενο τουρισμό. Και τά τρία μαζί συνέβαλαν στην ανάπτυξη και σε μία κάποια ευμάρεια — άς μή ξεχνάμε εκείνους τούς «ιαπωνικούς ρυθμούς» αύξησης του ΑΕΠ τής περιόδου (10% τό χρόνο) πού σε ένα βαθμό όφειλονταν στό χρέμα του μετανάστη και του ναυτικού.

Στή Δυτική Ευρώπη οι μετανάστες, ζώντας σε δημοκρατικές κοινωνίες, μπορούσαν να εκφράσουν τά πραγματικά τους φρονήματα. Και τά εξέφρασαν μέ μύριους τρόπους. Πουθενά δέν θά δεϊ κανείς φιλοδικτατορικές εκδηλώσεις, παρόλο πού τά προξενεία, οι πρεσβείες και διάφοροι φιλοχουντικοί προσπάθησαν να δείξουν ότι οι μετανάστες συμπλέουν μέ τήν «Επανάσταση». Οί μετανάστες δέν συνεμορφώθηκαν προς τάς ύποδείξεις. Κι έχουμε άπειρες ενδείξεις και αποδείξεις εκδήλωσης του αντιδικτατορισμού τους φρονήματος, τής συμμετοχής τους σε αντιδικτατορικές-αντιστασιακές ενέργειες ή ιστορία τών όποιών μένει να γραφτεί. Να πω μόνο ότι οι Έλληνες μετανάστες υπήρξαν ο καλύτερος καθρέφτης για να αντιληφθούμε τή σχέση τών λαϊκών τάξεων μέ τή στρατιωτική δικτατορία, μία σχέση ευθέως άπορριπτική. Αν στό Κιλκίς, για παράδειγμα ή τήν Καρδίτσα, αυτή η άπόρριψη δέν φαινόταν, στους εν Γερμανία Θεσσαλούς ή τούς Μακεδόνες φαινόταν καθαρά. Κι εδώ μιλάμε για μία μαζική-λαϊκή στάση, και όχι για εκδηλώσεις πρωτοποριακών ή ειδικών κύκλων.

Ο φοιτητικός χώρος: Τά ίδια χρόνια, ξεκινώντας από τήν Αυστρία αρχικά ακόμη και πριν τό 1960, γεμίζουν τά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια μέ Έλληνες

φοιτητές προπτυχιακών, κυρίως, σπουδών. Κύριος τόπος συγκέντρωσής τους τά ιταλικά πανεπιστήμια — Φλωρεντία, Μπολόνια, Μιλάνο, Τορίνο, Ρώμη κλπ., αρχιτεκτονική, φαρμακευτική, πολιτικοί μηχανικοί, ηλεκτρολόγοι-μηχανολόγοι, γιατροί. Άλλά και τό Βέλγιο, ή Γερμανία, οι Σκανδιναυικές χώρες δέχονται πολλούς, ενώ στην Άγγλία και τή Γαλλία (όπως και τίς ΗΠΑ) οι περισσότεροι κατευθύνονται προς μεταπτυχιακές σπουδές. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μεταπτυχιακοί φοιτητές δέν είναι μόνον ύπότροφοι ή γόνοι πλούσιων οικογενειών πού και παλιότερα χρηματοδοτούσαν σπουδές στό εξωτερικό. Αυτά τά χρόνια παρατηρείται μία μαζική έξοδος φοιτητών στη Δυτ. Ευρώπη πού προέρχονται και από μικροαστικά-μεσοαστικά στρώματα, διότι, κοντά στά άλλα οι σπουδές για έναν φοιτητή προερχόμενο από τήν ελληνική έπαρχία είναι φτηνότερες στην Ίταλία παρά στην Άθήνα ή τή Θεσσαλονίκη, ενώ από τήν άλλη μεριά τά ελληνικά πανεπιστήμια δέν μπορούν να ανταποκριθούν στη δημιουργούμενη, ακριβώς αυτά τά χρόνια, μαζική ζήτηση ανώτερων σπουδών. Μάλιστα, προς τό τέλος τής δικτατορίας, πολλοί έγγράφονται σε ξένα πανεπιστήμια, έχοντας τελειώσει τό ελληνικό απλώς και μόνον για να ξεφύγουν από τήν αποπνικτική και άνελεύθερη ατμόσφαιρα τής Ελλάδας ή για να «δοϋν» τί γίνεται στα μεγάλα δυτικοευρωπαϊκά κέντρα. Μία παρατήρηση ακόμη: ή δικτατορία ύποχρεώνει πολλούς επί διατριβή φοιτητές και νέους έπιστήμονες να παραμείνουν περισσότερα χρόνια από τό «κανονικό» στό εξωτερικό, πράγμα πού έχει ως συνέπεια τήν καλύτερη έπιστημονική τους συγκρότηση. Μεγάλο μέρος τών σημερινών καθηγητών τών ελληνικών πανεπιστημίων διαμορφώθηκαν έπιστημονικά τά χρόνια τής δικτατορίας και άμέσως μετά.

Κι εδώ πρέπει να τονισθεϊ ότι οι Έλληνες φοιτητές είναι όχι μόνον αντιδικτατορικοί, πράγμα, όλοφάνερο, αλλά και υπερπολιτικοποιημένοι. Τό ίδιο ισχύει και για τούς καλλιτέχνες πού, μαζικά, βρίσκονται αυτά τά χρόνια στό εξωτερικό όπου σπουδάζουν ή και δημιουργούν.

Όπως θά προσέξατε όμως δέν χρησιμοποιώ άριθμούς. Δέν τούς ξέρω, δέν τούς ξέρουμε. Δέν ξέρουμε π.χ. πόσες χιλιάδες φοιτητές πέρασαν από τήν Ίταλία από τό 1964 ως τό 1974. Η έλλειψη μελετών μάς ύποχρεώνει, δυστυχώς, να μιλάμε άορίστα.

Τό πολιτικό - ιδεολογικό τοπίο

Θά ἦταν ἀδύνατο νά κατανοήσουμε τό τί συμβαίνει μεταξύ αὐτῶν τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων Ἑλλήνων πού ζοῦν, ἐργάζονται, σπουδάζουν ἢ δημιουργοῦν στό ἐξωτερικό ἂν δέν περιγράψουμε τό πολιτικό - ιδεολογικό τοπίο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τό ὁποῖο τούς ἐπηρεάζει, ἂν καί ἄνισα ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση κι ἀπό χώρα σέ χώρα. Εἶναι σαφές βέβαια ὅτι οἱ ὑπερπολιτικοποιημένες Γαλλία καί Ἰταλία, λόγω γαλλικοῦ Μάη καί ἰταλικοῦ ζεστοῦ φθινοπώρου, θά ἐπηρεάσουν ἄμεσα καί ἀποφασιστικά τούς φοιτητές-διανοουμένους πού ζοῦν στίς χώρες αὐτές, ἐνῶ οἱ ἐργάτες στή Γερμανία καί Σουηδία μόνον ἔμμεσα καί ἐξ ἀποστάσεως ἐπηρεάζονται.

Χωρίς νά ἐπιμείνω, θά καταγράψω ἀπλῶς τά κεντρικά γεγονότα καί τίς καταστάσεις πού σφράγισαν τήν περίοδο. Ὁ χρόνος εἶναι πολύ πυκνός, πολλά γεγονότα συμπίπτουν στά ἴδια, λίγα, χρόνια χωρίς, ἀναγκαστικά, νά ὑπακούουν στίς ἴδιες γενεσιουργές αἰτίες καί χωρίς νά ὀδηγοῦν στίς ἴδιες προοπτικές.

- Ἡ φοιτητική ἐξέγερση τοῦ Μάη τοῦ '68 στή Γαλλία, πού συνοδεύεται ἀπό τή μεγαλύτερη ἐργατική ἀπεργία πού γνώρισε ποτέ ὁ ἀναπτυγμένος καπιταλιστικός κόσμος. Στήν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καί τό «ζεστό φθινόπωρο» στήν Ἰταλία στά Πανεπιστήμια καί τόν ἐργασιακό χῶρο πού ἀνέδειξε, κοντά στά ἄλλα, γιγαντιαῖες ἀκροαριστερές ὀργανώσεις. Ἐπίσης κινήματα ἀμφισβήτησης στίς Κάτω Χῶρες (Προβό), τή Γερμανία (SDS) καί γενικά σέ ὅλη τή Δυτική Εὐρώπη, ἀκόμη καί στή δικτατορική Ἰσπανία ὅπου ἀναπτύσσεται τό κίνημα τῶν Κομισιόνες Ὀμπρέρας, τό Opus Dei καί ἡ φοιτητική ἀντιδικτατορική πάλη.

- Ὁ γκεβαρισμός στόν δυτικοευρωπαϊκό φοιτητικό κόσμο, κι ὄχι μόνο, γνωρίζει μεγάλη ἀπήχηση. Ἡ εἰκόνα τοῦ χαμένου, ἀσυμβίβαστου καί ἀντισυμβατικοῦ ἀγωνιστῆ Τσέ Γκεβάρα θά στοιχειώσῃ τόν φαντασιακό κόσμο, θά θρέψῃ ἰδεολογίες ἐξέγερσης, ἀκόμη καί ἐπαναστατικά ἰνδάλματα. Δέν ἦταν μόδα ὁ γκεβαρισμός, ἂν καί κατάντησε τέτοια. Μέσα στό γενικό κλίμα ἀμφισβήτησης κι ἐξέγερσης, ἀντιστοιχοῦσε σέ γνήσια αἰτήματα ἀντικομφορμισμού, ἀνατρεπτικο-ελευθεριακές συμπεριφορές καί συστοιχῆθηκε μέ ρομαντικές ἐξάρσεις. Ὁ μαῦρος μπερές καί τ' ἀστέρι λειτούργησαν ὡς σῆμα κατατεθέν τῆς ἐποχῆς.

- Ὁ πόλεμος τοῦ Βιετνάμ, σέ συνδυασμό μέ τά

ἄλλα ἀντιαποικιοκρατικά-ἀπελευθερωτικά κινήματα. Οἱ δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες στάθηκαν παντοιοτρόπως στό πλευρό τῶν Βιετναμέζων, ἦταν σχεδόν ἀδύνατη ὁποιαδήποτε συνηγορία ὑπέρ τῶν Ἀμερικανῶν καί ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν ὑπῆρξε καί μέ κανένα πρόσχημα. Τό Βιετνάμ, παράλληλα μέ τίς ὅποιες ἰθαγενεῖς, ἱστορικές ἢ νεότερες αἰτίες θά λειτουργήσει ὡς μήτρα τοῦ ἀντιιμπεριαλισμοῦ πού προσήμεινε ὡς πρωταρχικό στόχο του τούς Ἀμερικανούς.

- Ὁ ἰσραηλινο-αραβικός πόλεμος τῶν ἑξι ἡμερῶν. Κι ἐδῶ τά «μαγιάτικα» καί «μεταμαγιάτικα» κινήματα μαζί καί τά κομμουνιστικά, ὡς ἓνα βαθμό καί τά σοσιαλδημοκρατικά-σοσιαλιστικά, στάθηκαν στό πλευρό τῶν Ἀράβων, ταυτίζοντας τό Ἰσραήλ μέ τόν ἀμερικανικό ἱμπεριαλισμό. Ἄν ὁ ἀντιιμπεριαλισμός τροφοδοτοῦσε τή ρητορική τῆς ἐποχῆς καί χρωμάτιζε τήν ὑπερπολιτικοποιημένη ἐπιφάνεια, ὡστόσο ὑπῆρχε μιὰ σαφῆς ἀπόρριψη τῆς ἀμερικανικῆς, εἰδικά, ἱμπεριαλιστικῆς κυριαρχίας. Ἡ Εὐρώπη ἐκεῖνα τά χρόνια δέν σήκωνε τό παραμικρό made in USA. Σέ τοῦτο ἄλλωστε συνέβαλε καί ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη, μεταξύ διανοουμένων καί φοιτητῶν, τοῦ μαοϊσμοῦ, ἀντιιμπεριαλιστικῆς χροιάς κι αὐτοῦ.

- Τά ὅσα συμβαίνουν στίς χώρες τοῦ Ἰσραήλ σοσιαλισμοῦ. Ἄν ἡ σινοσοβιετική διένεξη-σύγκρουση εἰκονογραφεῖ τό μεγάλο ρῆγμα στίς γραμμές τοῦ κομμουνιστικοῦ καί ἐργατικοῦ κινήματος, ὡστόσο, ἡ εἰσβολή τῶν σοβιετικῶν στρατευμάτων στήν Τσεχοσλοβακία καί ἡ κατάπνιξη τῆς «ἀνοιξῆς τῆς Πράγας» τροφοδοτεῖ καί ἐνεργοποιεῖ παλιότερες ἀντισταλινικές κριτικές καί σφοδρές ἀπορρίψεις τοῦ σοβιετισμοῦ. Ἡδη, ἄλλωστε, ἡ μετά τό 1956 κριτική τοῦ σταλινισμού, νομιμοποιημένη καί μέσα στά Κομμουνιστικά κόμματα, διαμορφώνει νέες ἀποκρυσταλλώσεις, νέες ροπές καί τάσεις, πού εἴτε θά καταλήξουν στήν ἀπόρριψη τοῦ κομμουνιστικοῦ ὑποδείγματος ἐν γένει εἴτε, καί κυρίως στήν Ἰταλία, θά τροφοδοτήσουν μιάν ἀνανεωμένη ἐκδοχή τοῦ κομμουνισμοῦ, μιάν ἀνεξαρτησία σέ σχέση μέ τήν ΕΣΣΔ, οἱ ὁποῖες θά καταλήξουν, τή δεκαετία τοῦ '70, στό ρεῦμα πού ὀνομάστηκε εὐρωκομμουνισμός. Μέσα σ' αὐτό τό κλίμα ἀμφισβήτησης τῆς ΕΣΣΔ, ἐγγράφεται, μολονότι δέν ἐκκινεῖ ἀπ' αὐτήν, καί ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968 μέ τήν δημιουργία τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ.

- Αὐτή ἡ σχηματική περιγραφή θά ἦταν ἀτελέστατη ἂν δέν ἀναφέρονταν δυό ἀκόμη σειρές γεγονότων. Ἡ μία ἦταν ἡ ἐκρηξη τῶν κοινωνικῶν ἐπίστη-

μῶν: Νέα Ἱστορία μέ τή σχολή τῶν Annales (ἄν καί προηγεῖται χρονικά), ἀνθρωπολογία πού ἀναδεικνύει μιά νέα προβληματική ἔρευνας καί ἐννοιολόγησης, ψυχανάλυση, φιλοσοφία, οἰκονομία, κοινωνιολογία, ἐπιστῆμες τῆς ἐκπαίδευσης, νέα λογοτεχνική κριτική, πολιτική θεωρία, ἐπιστημολογία. Ἐάν τά μεγάλα ὀνόματα τῶν Λακάν, Φουκώ, Μπάρτ, Λεβί-Στρώς, Ἄλτουσέρ, Λουπορίνι, Σάρτρ, καλύπτουν, μάλιστα θορυβωδῶς ἤ καί μέ ὄρους μόδας, τήν ἐπιφάνεια, ἄν ἡ ἐπιστροφή, μέσα ἀπό νέους δρόμους στούς κλασικούς τοῦ μαρξισμού Μάρξ, Ἐνγκελς, Λένιν, Γκράμσι, Λούκατς, Σχολή τῆς Φραγκφούρτης γνωρίζει τεράστια ἀνάπτυξη, ὡστόσο ὑπάρχει μιά γενική στροφή στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες πού αἰμοδοτεῖται σέ γενικές γραμμές ἀπό τόν μαρξισμό.

• Οἱ ἐπιπτώσεις. Θεωρώντας ὅτι πολιτισμός δέν εἶναι μόνον οἱ τέχνες (θέατρο, μουσική, κινηματογράφος, λογοτεχνία κλπ.) ἀλλά μιά γενικότερη ἀποθησαυρισμένη εὐαισθησία καί γνώση ἀποτυπωμένες σέ μαζικά μοντέλα συμπεριφορᾶς, καί, θεωρώντας ἐπίσης ὅτι ἡ ἰδεολογία (-ιδεολογίες) καί ἡ πολιτική (κυρίως οἱ πολιτικές ἰδεολογίες) ἀρδεύονται ἀπό ποικίλα ρεύματα, καταλήγουν σέ ποικίλες ὠσμώσεις καί ἀποκρυσταλλώσεις, ἐνίοτε ρευστές καί ἄλλοτε μονιμότερες πού ἀνατρέπουν τίς προηγούμενες, θά μῶν ἐπιτρέψετε νά σταθῶ, ἐντελῶς ἐπιγραμματικά, σέ μερικές ἀλλαγές πού συντελέστηκαν καί κατά κάποιον τρόπο ἐπηρεάστηκαν ἀπό τό γενικότερο κλίμα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης αὐτά τά χρόνια.

Α. Ἀπό πολιτική-ιδεολογική ἄποψη: Τόσο μεταξύ τῶν μεταναστῶν ἐργατῶν ὅσο καί μεταξύ τῶν φοιτητῶν-διανοουμένων, παρόλο πού ὡς τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας ἡ (δεξιά) ΕΡΕ καί ἡ Ἐνωσὴ Κέντρου εἶναι τά δύο μεγάλα ἑλληνικά μαζικά κόμματα, τά χρόνια τῆς δικτατορίας παθαίνουν καθολική ἔκλειψη. Οἱ ἄνθρωποι δέν μιλοῦν γι' αὐτά, δέν ἀναφέρονται σ' αὐτά, εἰ μὴ μόνο γιὰ νά καταγράψουν τίς εἰκαζόμενες τεράστιες εὐθύνες ἢ ὀλιγωρίες τους κατά τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας. Ὄταν δέν τά καταγγέλουν ἄμεσα ὡς δομικά στοιχεῖα τῆς δικτατορείας, μαζί μέ τό Παλάτι καί τοὺς Ἀμερικανούς, οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ δέν προσδοκοῦν τήν ἀποτίναξη τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος ἀπό τά ὀνομαζόμενα, τότε, «παραδοσιακά κόμματα». Ἐνασμενίζονται καί ὀραματίζονται ἄλλες λύσεις, ἄλλους πρωτα-

γωνιστές, ἄλλες προοπτικές, χωρὶς Ἀμερικανούς, Παλάτι, Δεξιά, «κατεστημένο» γιὰ πολλοὺς μάλιστα ἢ προοπτική δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι σοσιαλιστική ἢ καί βαθειά κομμουνιστική — χωρὶς αὐταρχισμό, σταλινισμό, γραφειοκρατίες, καταπίεση.

Διαφορετική εἶναι ἡ στάση ἔναντι τοῦ ΚΚΕ καί τῆς ΕΔΑ. Οἱ καταλογιζόμενες εὐθύνες περιστρέφονται γύρω ἀπό τόν ἄξονα τοῦ λεγκαλισμοῦ, τῆς ὀλιγωρίας, τῆς ἐπανάπαυσης, τήν ἔλλειψη πρόβλεψης γιὰ τή δικτατορία πού ἐρχόταν πλειοσίστια. Συχνά ἐκφράζεται ἓνα παράπονο γιὰ τήν Ἀριστερά, πού, ἀκόμα μιά φορά, στάθηκε κατώτερη τῶν ἀναγκῶν καί τῶν περιστάσεων.

Στή βάση αὐτή, καί σέ συνδυασμό μέ τά δυτικοευρωπαϊκά ὑποδείγματα ἐντός τῶν ὁποίων ζοῦν, οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἰδίως οἱ φοιτητές ἐμπνέονται καί υἱοθετοῦν ἰδεολογίες ἀνατρεπτικές: μαοϊκές, ἀντιιμπεριαλιστικές, κομμουνιστικές, τροτσκιστικές, μαοτροτσκιστικές, ἀναρχικές, γκεβαρικές, ἀριστερές ἐν γένει. Ἐς μὴ μᾶς ξεγελᾷ ἡ ρητορική τῆς ἐπιφάνειας πού μόνο σκώμματα γιὰ τοὺς «ἐπαναστάτες τῆς δεκάρας» τροφοδοτοῦσε, ἀκριβῶς γιὰ νά παραφθεῖρει καί νά σκεπάσει τόν πυρήνα τῶν γενικῶν ροπῶν καί τῶν νέων τάσεων. Ὄταν κάποτε θά ὑπάρξει ἱστορία τῆς περιόδου καί τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ θά διαπιστωθεῖ — κάποιον θά ποῦν ὅτι προεξοφλῶ — ὅτι αὐτά τά δεκάδες «γκρουπούσκουλα», μέ ἐπικρατέστερα τά μαοϊκά-μαρξιστολενινιστικά, τά ἄπειρα ἐφήμερα ἢ μακροβιότερα ἔντυπα, οἱ ἄπειρες συζητήσεις στά καφενεῖα καί τοὺς σταθμούς τῶν τρένων τῆς Γερμανίας, οἱ ἀτέλειωτες συνεδριάσεις, οἱ ἄπειρες κομματικές συνεντεύσεις, ὅλη αὐτή ἡ πολιτικο-ιδεολογική ἀνατάραξη δέν ἦταν λόγια τοῦ ἀέρα, λόγια καφενοδίων ρεμαλιῶν πού, ἐκ τοῦ ἀσφαλούς, ὀργάνωναν στά μυαλά τους νέα ἀντάρτικα στὸν Παρνασσό! Ἐτσι τοὺς ζωγράφιζε ἡ Μεταπολίτευση, γιὰ νά σταθεῖ, ἀποκλειστικά, στίς ἐξέχουσες προσωπικότητες, πολιτικές καί καλλιτεχνικές: τήν Μελίνα, τόν Ἀνδρέα Παπανδρέου, τόν Μίκη, τόν Β. Βασιλικό, τόν Κ. Γαβρά, τόν Ν. Πουλαντζά, τόν Ν. Σβορώνο κι ἄλλους. Βεβαίως καί οἱ ἐξέχουσες προσωπικότητες εἶναι στοιχεῖα τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ κλίματος μέ βαρύνοντα μάλιστα ρόλο, ὡστόσο «μὴ ξεχνᾶμε τίς μάζες»: τοὺς χιλιάδες μετανάστες, φοιτητές, καλλιτέχνες, διανοούμενους. Ἐάν ἡ Μεταπολίτευση κάλυψε, μετέστρεψε καί ἐντέλει γελοιογράφησε αὐτές τίς ροπές, ἄν ἐν τέλει, ὕστερα ἀπὸ μιά σχετι-

κά θορυβώδη παλιννόστηση ή μεταφορά τέτοιων ρευμάτων στην Ελλάδα στά πρώτα χρόνια τής μεταπολίτευσης, ό κόσμος αυτός «προσαρμόστηκε» και εντάχτηκε στις νέες κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις του άριστερο-κεντρώου χώρου (ΠΑΣΟΚ και ΚΝΕ κυρίως) ή άπλως «πήγε σπίτι του», αυτό είναι μιά άλλη ιστορία, κρίσιμης σημασίας για τήν ιστορία του τόπου μετά τήν κατάρρευση τής δικτατορίας ως σήμερα.

Από αυτή τήν άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία νά τονισθεϊ ή διάσπαση του ΚΚΕ. Αυτό που εκ των ύστερων ονομάστηκε κομμουνιστική ανανέωση, και εντέλει ανανέωση, αν και άφετηριάστηκε από Έλληνες κομμουνιστές που ζούσαν ως πρόσφυγες μετά τόν Έμφύλιο στις χώρες τής Ανατολικής Ευρώπης, αν και πυροδοτήθηκε από τά συνειδητοποιημένα πλέον άδιέξοδα του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ωστόσο βρήκε στη Δυτική Ευρώπη τά χρόνια τής δικτατορίας τήν όποια μαζική του ανάπτυξη και διατύπωσε τίς όποιες σημαντικές του ιδέες: ή ανανέωση δέν κοιτούσε πιά πρός Ανατολάς, τίποτε δέν περίμενε «άπό τής Ρωσίας τά χιόνια», γιατί εκεί φυσούσε πράγματι «κρύος ό βοριάς» του μπρεζνιεφισμού. Αντίθετα έψαχνε κατά τή Δύση, γι' αυτό και αποτέλεσε άργότερα τήν ελληνική έκδοχή του εύρωκομμουνισμού.

Έδω θά συναντήσει κανείς και σε όλες τίς έκδοχές τής ανανέωσης — εντός ΚΚΕ έσωτερικού, και εκτός αυτού — τήν πρώτη και συνεπέστερη έκφραση του εύρωπαϊσμού. Η «Ανανέωση» ποτέ δέν είπε ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο' κι όταν τό 1979 ή Ελλάδα εντάχθηκε στην ΕΟΚ ή ανανεωτική Άριστερά υιοθέτησε τήν ένταξη.

Μιλώ συνεχώς για τίς μακρόβιες άλλαγές, για όσες επιβίωσαν, αν και μετασχηματισμένες, άργότερα. Και άναρωτιέμαι: οι εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, άνθρωποι στην πλειοψηφία τους προερχόμενοι από τόν άγροτικό χώρο, οι όποιοι έζησαν στην Δυτ. Ευρώπη για πρώτη φορά σε μεγάλη πόλη, εργοστάσιο, βιομηχανικό πολιτισμό, όταν παλιννόστησαν, εκτός από κάποιο κομπόδεμα, τί κουβάλησαν μαζί τους; Τό ξέρουμε' σίγουρα δέν επέστρεψαν στην άρχέγονη τάξη του άγροτικού χώρου. Όμως αυτό που πραγματικά συντελέστηκε στην Ελλάδα συνυφίνεται και μέ τήν παλιννόστηση των μεταναστών. Τό θέμα δέν αντιμετωπίζεται μέ τά διαβόητα — και ρατσιστικότητας — ποντιακά ανέκδοτα. Έπαναλαμβάνω τό έρώτη-

μα και τό αφήνω άναπάντητο γιατί μέ ξεπερνά: τί κουβάλησαν από πολιτισμική άποψη οι παλιννοστήσαντες;

Μιλούσα στην αρχή για τήν έκρηξη των κοινωνικών έπιστημών, τή δεκαετία του '60 και '70, όπως και για τά πρωτοποριακά κινήματα στην τέχνη, τό θέατρο, τόν κινηματογράφο, τίς μορφές μαζικής κουλτούρας, τά εικαστικά, τή μουσική, τόν μοντερνισμό κλπ.

Νά διατυπώσω μιά γενική σκέψη: οι διανοούμενοι, οι κοινωνικοί έπιστήμονες, οι ιστορικοί, καθώς και οι Έλληνες καλλιτέχνες άντλησαν πολλά από τά ρεύματα που αναπτύσσονταν αυτά τά χρόνια στη Δύση. Αν σήμερα μιλάμε για ψυχανάλυση, οι ψυχαναλυτικές ιδέες «πέρασαν» μαζικά σε Έλληνες που στέκονταν έρευνητικά και άπορριπτικά μπροστά στα φαινόμενα του ανθρώπινου ψυχισμού άκριβώς εκείνα τά χρόνια' και τό ίδιο μπορούμε νά πούμε για τήν ιστορία, τήν κοινωνιολογία, τόν νέο κινηματογράφο κλπ. Στο βαθμό λοιπόν που τίς τελευταίες δυό τρεις δεκαετίες ύπάρχει μιά κάποια ανανέωση του έπιστημονικού πεδίου στα πανεπιστήμια, κάποια νεότερα ρεύματα έπιστημονικότητας, όλα αυτά δρομολογήθηκαν εκείνα τά χρόνια. Τό φαινόμενο ενός νέου προσανατολισμού των εν Ελλάδι έκδόσεων μετά τό 1970, και ιδίως στη μεταπολίτευση, μαρτυρεί περι των νέων ιδεολογικών προσανατολισμών. Μιά εύτυχής συγκυρία επέτρεψε γόνιμους πνευματικούς δανεισμούς και όσμώσεις. Άλλά αυτά καλύτερα νά μās τά πουν οι ειδικοί, στις άλλες συνεδρίες του τριημέρου.

Τελειώνω: Δικτατορία από τή μία μεριά — πολιτισμός, ιδεολογία, πολιτική από τήν άλλη. Νά τό πω άλλιώς' στη Δυτική Ευρώπη ή άνάγκη, οι πολιτικές άνάγκες επέβαλαν στους Έλληνες, φοιτητο-διανοούμενους και μετανάστες νά ξανοιχτούν σε νέα πεδία πολιτισμού, ιδεολογίας και πολιτικής. Δέν έψαξαν ούτε τά σοβιετικά μοντέλα του μαρξισμού-λενισμού (εκτός από εκείνους που τά άσπάστηκαν σαν Ευαγγέλια), ούτε τά ιδεολογήματα του «ελεύθερου κόσμου». Κι όρισμένα περι «δεξιās κουλτούρας» που πήγαν νά ψελλίσουν σε κάποια φάση ό Άνδριανόπουλος και ή Συνοδινού άπλως έγιναν άντικείμενο χλεύης. Βεβαίως παραμόνευε ό τεχνοκρατισμός, ό λαϊκισμός, ό τριτοκοσμισμός ώπου άνήλθαν στην έξουσία' άλλη μιά ιστορία που τήν γνωρίζουμε άσχημα.

Παιδιά του Μάρξ και της Κόκα-Κόλα

του Άρη Μαραγκόπουλου

Η προδικτατορική Ελλάδα, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα, υπήρξε, ως γνωστόν, μία έμφυλιοπολεμική χώρα, ή οποία, στο επίπεδο των κυρίαρχων ιδεολογιών, σπαραζόταν σταθερά ανάμεσα στον Φόβο και την Αντίσταση. Όλες οι συμπεριφορές, όλες οι στάσεις ζωής που χαρακτηρίζουν αυτή την εποχή απορρέουν από αυτή την άδυσώπητη συγκρουσιακή κατάσταση. Το πολιτικό υπόβαθρο, στο οποίο ή τελευταία άρθρώνεται, είναι τό στυγνό κράτος της αμερικανόδουλης Δεξιάς απ' ενός, ή σθεναρή αντίσταση της Άριστερας απ' ετέρου. Το κοινωνικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε αυτή ή έμφύλια διαμάχη είναι θαυμάσια αποτυπωμένο στις σελίδες για τον «Έμφύλιο Πόλεμο» που μās έδωσε σχετικά πρόσφατα ο ιστορικός Γιώργος Μαργαρίτης. Δέν χρειάζεται νά σταθώ σ' αυτή τή γνωστή κοινωνική πραγματικότητα. Τήν έπισημαίνω απλώς ως έλάχιστη βάση συνεννόησης.

Θά σταθώ ωστόσο στις ιδεολογικές έπιπτώσεις που είχε ή κατάσταση αυτή στην έλληνική συνείδηση της δεκαετίας που έθρεψε την έπτάχρονη δικτατορία. Στά 1967 ο Έλληνας ζει στο αστυνομικό κράτος του Φόβου: ο μέσος δεξιός υπηρετεί τον φόβο, ο μέσος άριστερός αντιστέκεται στον φόβο· ο δεξιός συντηρεί, υπό την προστατευτική σκιά του περιρρέοντος φόβου, τά κεκτημένα του, αυτά που πείθεται ότι εξασφαλίζει (κάποτε μέσα από ύποπτες συναλλαγές μέ την τοπική ή κρατική αρχή) επειδή πειθαρχεί τυφλά στην έξουσία της Πατρίδος και της Θρησκείας. Ο άριστερός, από την άλλη, ακόμα και όταν βρίσκεται στά ακρότατα όρια της οικονομικής και κοινωνικής του άντοχης, έπιβιώνει, μέ τή σειρά του, χάρη στην άκλόνητη ιδεολογική του πίστη.

Ο φιλελεύθερος αστός ή ο δημοκράτης αγρότης που αισθάνεται ότι δέν ανήκει σέ κάποιο από τά δύο σκέλη αυτού του άστυρου σχήματος, είναι μία πολυτέλεια που δέν μπόρεσε νά ανθήσει στην έμφυτευμένη από τούς Άμερικάνους έμφυλιοπολεμική συνθήκη της κρατικής βίας και ρεμούλας. Αυτή ή ενδιάμεση κατηγορία ωστόσο, στατιστικά αποτελοῦσε μία σιωπηλή πλειοψηφία συντηρητικού μικροαστισμού — εκείνου που δέν τολμοῦσε (ή δέν ήθελε) νά πάρει άνοιχτά θέση υπέρ καμίας πλευ-

ρās, αλλά πού, ως άστείρευτη δεξαμενή, ύδροδοτοῦσε και τά δύο στρατόπεδα. Πρόκειται για τό Κέντρο που ως κοινωνικό σῶμα φυτοζωει άνέκαθεν στην Ελλάδα υπό τό σκιάχτρο του Φόβου. Γι' αυτό και, παρ' όλη την άναλαμπή Γεωργίου Παπανδρέου, δέν διαθέτει τή δυναμική της έξουσίας — σέ οποιοδήποτε επίπεδο. Στην προδικτατορική Ελλάδα ή λέξη «δημοκράτης» κατά κανόνα σημαίνει «άριστερός» και έρμηνεύεται έτσι σχεδόν από όλες τις παρατάξεις. Στην προδικτατορική Ελλάδα ο άριστερός είναι πρωτίστως αντιδεξιός, ο δεξιός είναι πρωτίστως αντικομμουνιστής.

Η δικτατορία έβαλε στον γύψο αυτή την άστυρηά περιχαρακωμένη συνθήκη. Δέν υπήρχε άλλη έπιλογή. Στην Ελλάδα των συνταγματαρχών ή διαλεκτική συνθήκη του Φόβου και της Αντίστασης παράγει μία συμπεριφορά που έξ όρισμού κινείται μέ όρους μανιχαϊστικούς και σκληρά ιδεοληπτικούς: είσαι «δικός μας» ή «έχθρός μας» αυτή, έξ ανάγκη πλέον, είναι ή λογική των αντίπαλων στρατοπέδων. Η δεξιά πλευρά ενδιαφέρεται νά διατηρήσει πάση θυσία τά κεκτημένα της βίας· ή άριστερή νά διεκδικήσει ακόμα μία φορά την ίδια την ύπαρξή της και τις έλάχιστες προϋποθέσεις της πολιτικής έλευθερίας. Σ' αυτές τις δεινές συνθήκες ή παραγωγή μιās διαφορετικής σκέψης, ιδεολογίας αλλά και πολιτισμού είναι εξαιρετικά δύσκολη αν όχι άδύνατη.

Άριστερή έξουσία (στό επίπεδο των κομματικών οργανώσεων) και δεξιά έξουσία (στό επίπεδο του κράτους) λειτουργούν εκείνη την εποχή μέσα από τό ίδιο λαϊκιστικό πρότυπο. Στή δεξιά μορφή του έμπνέεται από τον μακαρθισμό και στην άριστερή από τον ζτανοφισμό· άμφότερες οι συμπεριφορές διαχωρίζουν τό καλό από τό κακό μέ κανόνες θρησκευτικού τυπικού και επιβάλλουν απόψεις μέσα από ένα φαντασιακό λαϊκού όλοκληρωτισμού που περικλείει μυθολογία, ήρωισμό και τυφλή προσήλωση στά «δικά μας πιστεύω». Αν ή Δεξιά έχει ως υπέρτατο πρότυπο τό Έθνος, τή Θρησκεία και την Οικογένεια, ή Άριστερά έχει άνυψώσει στο δικό της θρησκευτικό πάνθεο τό προλεταριάτο και τό κόμμα. Στο όνομα του δικού του πανθέου τό κάθε στρατόπεδο δικαιολογεί έπιβραβεύει και χειραγωγεί ή έστω προσανατολίζει τούς όπαδούς του έναντιον του αντίπαλου.

Αυτά είναι πράγματα πού ἔχουν συζητηθεῖ ἐπαινελημένως. Μέ τήν εὐκαιρία νά πῶ, ὅτι αἰσθάνομαι μιά ἀπέραντη στενοχώρια μιλώντας γιά τήν ἰδεολογία καί τόν πολιτισμό στήν ἑπταετία. Στενοχώρια, ἐπειδή δέν πιστεύω ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει πλέον τό προφανές, αὐτό πού ἀφορᾶ ἄς ποῦμε τήν ἐπιφανειακή «αἰσθητική» τῆς φασιστικῆς ἐξουσίας: τό κίτς τῆς δικτατορικῆς ρητορείας, τό ἔθνικιστικό κίτς τῶν ἐπετειῶν καί τῶν στρατιωτικῶν ἐορτῶν, ἡ θλιβερή κρατική τηλεόραση, ἡ καταστροφή τοῦ δομημένου χώρου, τά ἐλαφρολαϊκά ἄσματα τῆς περιόδου, ἡ λογοκρισία ἐπί παντός τοῦ ἐπιστητοῦ, οὔτε, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ «αἰσθητική» τῆς φαντασιακῆς ἐπανάστασης: τά ἀντάρτικα ὀράματα διανοησιμένα μέ ἀντάρτικα τραγούδια τῆς ταβέρνας, ὁ Θεοδωράκης, ὁ Σαββόπουλος, τό Νέο Κύμα, ἡ λεγόμενη ποιητική γενιά τοῦ Ἑβδομήντα, τό Ζ (ταινία καί βιβλίο), τό Ἐλεύθερο Θέατρο, οἱ Νέοι Ρεαλιστές στή ζωγραφική, τά μακριά μαλλιά, ἡ ἐλευθερία στίς ἐρωτικές σχέσεις κλπ., κλπ., — αὐτές εἶναι πασίγνωστες, καλλιτεχνικές οἱ περισσότερες πρακτικές, πού λίγο-πολύ ὀλοκλήρωσαν τόν ἱστορικό τους ρόλο μέ τήν πτώση τῆς δικτατορίας καί πλέον χρησιμεύουν μόνον ὡς ντοκουμέντα ἐποχῆς. Ἡ ὅποια περιγραφή τους μόνον ἄγονη νοσταλγία μπορεῖ νά παράγει σήμερα.

Ἄν ὡστόσο θελήσουμε νά ὑπερβοῦμε τή βολική περιγραφή αὐτῶν τῶν «αἰσθητικῶν» φαινομένων καί ἀναζητήσουμε τόν βαθύτερο λόγο τους, τότε ἀνακαλύπτουμε ὅτι χρησιμεύουν γιά κάτι οὐσιαστικότερο: γιά νά μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι ἐκεῖνη ἡ ἐποχή ἐκδήλωσε μέσα ἀπό τόν πολύχρωμο πολιτιστικό ἀκτιβισμό της, μέ σαφήνεια καί πάθος, τήν ἀπαίτηση γιά μιά διαφορετική ρητορική τοῦ πολιτικοῦ, τέτοια πού νά ἐκφράζει μιά πολυφωνική κοινωνική ἐλευθερία' μιά ρητορική ἡ ὅποια, σχεδόν ἐξ ὀρισμοῦ, θά ἔθετε σέ ἀμφισβήτηση ἀκόμα καί τήν κυρίαρχη ἀριστερή ἰδεολογία καί πρακτική. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπομένως νά ἰδοῦμε ἂν αὐτό τό συλλογικό αἶτημα ἔσβησε μαζί μέ τίς κραυγές τῆς νεολαίας ἐκεῖνη τήν Παρασκευή τοῦ '73 στό Πολυτεχνεῖο ἢ ἂν εἶχε κάποια συνέχεια στό σήμερα.

Στόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς ἡ ἀνάγκη γιά ἕναν διαφορετικό δρόμο πρὸς τό Κοινωνικό Ὅραμα ἐκδηλώνεται ἀρκετά ἐνωρίς στίς πολυσυζητημένες δράσεις καί ἀντιδράσεις πού προκλήθηκαν στούς κόλπους τῆς «Ἐπιθεώρησης Τέχνης» — μέ ἀφορμή γνωστά γεγονότα πού ἀφοροῦσαν κυρίως τή λογοτεχνία (ἀπό τίς θέσεις γιά τόν Καβάφη ἕως τίς ἀντιδράσεις στήν Τριλογία τοῦ

Τσίρκα κ.λπ.). Ἄλλά τά ζητήματα αὐτά ἀφοροῦσαν κυρίως μιά ἐλίτ διανοουμένων στόν χῶρο, μέ μικρή ἐπιρροή στήν εὐρύτερη κοινωνία' μιά προωθημένη ἐλίτ, ἡ ὅποια, ἐπιχειρώντας νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τή στεירותητα τῆς κομματικῆς πειθαρχίας, ἀναζητᾷ ἰδεολογικά στηρίγματα στόν Ἔρνστ Φίσερ, στόν Λούκατς, στόν Μπρέχτ, στόν Γκολντμάν, στόν Γκράμσι, στή Σχολή τῆς Φρανγκφούρτης ἀλλά καί στόν Σάρτρ ἢ στόν Ροζέ Γκαρωντί. Ἡ ἐλίτ ὅμως αὐτή δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά θίξει τήν οὐσία τῶν πραγμάτων στό ἐπίπεδο τῆς κουλτούρας καί ἰδεολογίας πού ἀφορᾷ τήν καθημερινότητα' γιά παράδειγμα, οἱ τότε συζητήσεις γιά τή θέση τῆς γυναίκας, τήν οἰκογένεια, τή θρησκεία, τόν γάμο, τήν ἐκπαίδευση κλπ. μένουν ἀποκλεισμένες, σχεδόν ἀπόκρυφες, στό στενό ἐπίπεδο λίγων ἀριστερῶν διανοουμένων καί ἀδυνατοῦν νά ἐπηρεάσουν τή συλλογική συμπεριφορά τῆς Ἀριστερᾶς. Παρόλο πού τό αἶτημα διατυπώνεται ἀπό τήν ἴδια τή ζωή, κυρίως στήν καθημερινότητα τῶν ἀριστερῶν καί δημοκρατικῶν νέων τῆς ἐποχῆς, δέν ἀποκρυσταλλώνεται ὡς συλλογική ἀριστερή διεκδίκηση — οἱ συνθήκες περίπου τό ἀπαγορεύουν.

Γιά νά τό θέσουμε διαφορετικά, ἴσως λίγο ὠμά, τά βασικά θεμέλια τοῦ ἀστικοῦ κράτους ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ θρησκεία καί ἡ πατρίδα, στίς πεποιθήσεις καί στίς σχέσεις τῶν ἀριστερῶν στελεχῶν καί ἀγωνιστῶν τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπό τίς ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις τῶν δεξιῶν ὀπαδῶν. Ὁ ἀριστερός πού ἀγωνίζεται νά καταλύσει τό αὐταρχικό κράτος τῆς Δεξιᾶς, καί στή συνέχεια τό φασιστικό τῆς δικτατορίας, κατά πᾶσαν πιθανότητα δέν συμφωνεῖ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἐνγκελς γιά τήν Καταγωγή τῆς Ἀτομικῆς Ἰδιοκτησίας, τῆς Οἰκογένειας καί τοῦ Κράτους — πόσο μᾶλλον μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀλτουσέρ γιά τοὺς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας. Ἡ μικροαστική ἠθική καί ἰδεολογία διαπερνᾷ, σέ ἕνα πνεῦμα ἄγραφης, μυστικοπαθοῦς συναίνεσης, τό φαντασιακό τῶν ἀριστερῶν ἀγωνιστῶν συχνά καί τῶν πλέον ἐνήμερων διανοουμένων τῆς ἐποχῆς.

Ὡστόσο στή νεότερη γενιά ἀγωνιστῶν, αὐτῶν πού πολιτικοποιήθηκαν καί ἀνδρώθηκαν μέσα στή δικτατορία, κάτω καί ἀπό τήν ἐπιρροή πραγμάτων πού συμβαίνουν τότε στό ἐξωτερικό, διαμορφώνεται σιγά-σιγά ἡ ἀνάγκη, πού ἤδη ἀναφέρθηκε παραπάνω, γιά μιά διαφορετική ρητορική σέ ὅλα τά σχετικά ζητήματα. Ἡ ἐλευθερία δέν περιορίζεται μόνον στό αὐτονόητο, ζωτικό, ἄμεσο ζήτημα ἀνατροπῆς τοῦ φασιστικοῦ καθεστώτος' ἀλλά καί σέ ἐπιμέρους περιοχές πού ἀνακαλύπτονται σέ

μιά γενικευμένη επιθυμία για τήν εκ νέου χαρτογράφηση του σοσιαλιστικού οράματος.

Τό είκοστό συνέδριο του Κόμματος στην ΕΣΣΔ, ή πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα (1964-1969), ή δολοφονία του Τσέ (θυμίζω ότι ο «Λόγος για τό 'Αλγέρι» στά 1965 είναι μάλλον τό πρώτο επίσημο άριστερό κείμενο πού υπαινίσσεται τολμηρά τήν «άστικοποίηση» τής ΕΣΣΔ ενῶ, ένα από τά τελευταία του άρθρα, τό περίφημο «Νά δημιουργήσουμε ένα, δύο, τρία, πολλά Βιετνάμ» του 1967, συνόδευε σάν σύνθημα κάθε νεολαιϊστική εξέγερση)· τά εθνικά άπελευθερωτικά κινήματα στις χῶρες του Τρίτου Κόσμου, ο Μάης του '68, ή σοβιετική εισβολή στην Πράγα τόν ίδιο Αύγουστο, τό αντιπολεμικό κίνημα για τό Βιετνάμ, τά κοινωνικά κινήματα, τό φεμινιστικό και οι συναφεϊς συζητήσεις για τή σεξουαλικότητα και τήν αντιψυχιατρική, όλα αυτά τά ρεύματα διαμορφώνουν στό έξωτερικό μία διεθνοποιημένη λαϊκή κουλτούρα άμφισβήτησης· ή τελευταία άφορᾶ τούς πολιτικοποιημένους φοιτητές και τούς νέους εργαζόμενους και, στην αϊχμή του δορατός της, βρίσκεται άφ' ενός ή κριτική για τό σοβιετικό μοντέλο και άφ' έτέρου ή επιθυμία για ένα πολυφωνικό κοινωνικό όραμα.

Η άμφισβήτηση αυτή, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, ιδιαίτέρως κατά τά τελευταία χρόνια τής δικτατορίας, έπηρεάζει και τήν ελληνική νεολαία και κορυφώνεται, τό ξέρουμε, στην εξέγερση του Πολυτεχνείου. Όστόσο οι ιδεολογικές ζυμώσεις γύρω από τά ζητήματα πού θίγει τότε τό διεθνές νεολαιϊστικό κίνημα πρέπει νά περιμένουν τήν πτώση τής δικτατορίας για νά εκδηλωθουν έδῶ καθαρά. Έκδηλώνονται μόνον στό έξωτερικό, στους ελληνικούς φοιτητικούς συλλόγους· εκεί πάλι, δέν είναι τυχαίο ότι στους περισσότερους (στό Παρίσι, στό Λονδίνο, στη Φλωρεντία), οι συζητήσεις γύρω από αυτά τά ιδεολογικά θέματα γίνονται αποκλειστικά ανάμεσα στους «Έσωτερικούς» και τούς «Μαοϊκούς», ενῶ οι «Κνίτες» και οι Κεντρῶι του Άνδρέα Παπανδρέου βρίσκονται — στην κυριολεξία — στριμωγμένοι στό περιθώριο τής συγκυρίας.

Στό πλαίσιο αυτό δέν είναι τυχαίο ότι τό πιο σημαντικό λογοτεχνικό κείμενο πού γεννιέται μέσα από τούς κόλπους τής Άριστερας στην δικτατορία είναι τό «Κιβώτιο» του Άρη Άλεξάνδρου. Και είναι σημαντικό ακριβώς γιατί άμφισβητεί, στό πνεύμα των παραπάνω αναζητήσεων, όλο τό έως τότε μυθικό φαντασιακό για τόν άριστερό πατριωτισμό, τήν κομματική όρθότητα κλπ. Τό «Κιβώτιο» είναι τό κύκνειο άσμα τής Άρι-

στερας ως ιδεολογίας πού έμπνέεται από τή ζωή είναι τό άσμα πού άρνεϊται έμφατικά τόν λαϊκισμό και τόν μανιχαϊσμό· τό πρώτο κείμενο πού είναι άριστερό επειδή κυρίως παραμένει ο αυθεντικός έαυτός του, τό κείμενο πού συμβολοποιεί όλα τά έως τότε άδιέξοδα του έμφύλιου σπαραγμού, τής έμφύλιας μικροαστικής κουλτούρας και ιδεολογίας ανατρέποντας μέ συντριπτική ειρωνική γλώσσα παγιωμένα στερεότυπα για τόν λαό και τά όράματά του.

Έπιμένω λίγο στο «Κιβώτιο» επειδή αυτό τό ριζοσπαστικό, ακόμα και για τήν εποχή πού πρωτοεκδόθηκε (1974), βιβλίο υπερβαίνει τή λογοτεχνική του σκοπιμότητα αποκτώντας καιρια ιδεολογική σημασία. Συμπυκνώνει μέ έμφαση τή συλλογική ανάγκη πού διαμορφώνεται από τούς πολιτικοποιημένους νέους στην δικτατορία για τήν άλλη ρητορική αυτή πού θά είναι άριστερή αλλά όχι κατ' ανάγκη κομματική, πού θά είναι άπελευθερωτική, αλλά σε όλους τούς τομείς τής ζωής και όχι μόνον στην έφήμερη μικροπολιτική, και πού, όπωσδήποτε, δέν θά άποθεώνει τυφλά τήν οποιαδήποτε λαϊκιστική μυθολογία.

Όστόσο, πέρα από τό Κιβώτιο, τά άλλα δείγματα αυτής τής διαφορετικής ρητορικής στην δικτατορία (κι άμέσως μετά, στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια) όχι μόνον είναι λιγοστά, αλλά τό κυριότερο, έχουν περισσότερο τόν χαρακτήρα τής άπεγνωσμένης κραυγής, ή έμφυλιοπολεμική Έλλάδα του Φόβου και τής Άντίστασης δέν άφηνε, είναι άλήθεια, πολλά περιθώρια· έτσι τά περισσότερα, είτε πρόκειται για τά γνωστά τραγούδια, είτε για θεατρικά έργα, είτε για πεζά, είτε για εικαστικές παρεμβάσεις κλπ. «διαβάζονται» σήμερα σάν ένας άγονος καημός. Τίποτε παραπάνω. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τά περίφημα «18 Κείμενα» ή άλλα, μεταγενέστερα, όπως ή «Κατάθεση '73»: ή έπιτυχία τους όφειλεται κυρίως στην συμβολική ανατρεπτικότητα τους· μέ τήν άπλή έννοια ότι μία συλλογική φωνή διανοουμένων έσπαζε τή σιωπή τής Βίας. Άλλά οι συγγραφείς τους κινούνται μέσα στις παλαιές δομές σκέψης και πολιτικής διεκδίκησης· ζανακοίταξα αυτές τίς ήμέρες τά κείμενα αυτά θέλοντας νά ιδῶ τί άντέχει σήμερα, έπομένως τί άπ' όλα αυτά, εκείνη τή μακρινή εποχή, άρθρωνε μία διαφορετική γλώσσα, βρισκόταν, για νά τό πῶ λίγο πιο τολμηρά, στό ύψος των περιστάσεων. Μόνον δύο κείμενα από τά πρώτα Δεκαοχτώ: οι «Γάτες του Άι Νικόλα» του Σεφέρη και τά άποσπάσματα από τόν «Γιατρό Ίνεότη» του Χειμωνά. Τίποτε άλλο.

«Είμαστε τά παιδιά τοῦ Μάρξ καί τῆς Κόκα-Κόλα». Τότε, στά χρόνια τῆς δικτατορίας, στή γνωστή ταινία τοῦ Γκοντάρ «'Αρσενικό-Θηλυκό», αὐτή ἡ ἐμβληματική φράση σφηνώθηκε γερά στό νεανικό μου μυαλό ὥστε νά τή θυμᾶμαι ἕως σήμερα. Ἡ φράση ἀπηχοῦσε τόν γαλλικό Μάη ἀλλά σ' ἐμᾶς ἐδῶ ἔμοιαζε παράταιρη, ἀνοίκεια, ἕως προσβλητική. Στήν Ἑλλάδα τῆς χούντας δέν ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ εἰσβολή τοῦ κατεξοχῆν «ἱμπεριαλιστικοῦ» ποτοῦ, κι ἂν, κάποιοι ἀπό μᾶς ἦταν τά παιδιά τοῦ Μάρξ, ὅπωςδήποτε δέν καταλαβαίναμε (ἴσως καί νά μὴν θέλαμε νά καταλάβουμε) τόν ὑπαινιγμό γιά τόν «άνιερο» γάμο μέ τήν ἀμερικάνικη μάρκα. Τριανταπέντε χρόνια μετά ἴσως αὐτό τό μήνυμα νά ἀποκτάει τό πλήρες του νόημα στή μεταμοντέρνα Ἑλλάδα.

Ἡ Δικτατορία παγίωσε τά λαϊκιστικά στερεότυπα ἢ μεταπολιτευτική ἐλευθερία συνείδηση τά θρυμμάτισε μέ τήν ἴδια ἀσυνειδησία πού ἔκαψε τούς φακέλους στήν Ἀσφάλεια, προσφέροντας εὐκολη, λαϊκιστική διέξοδο στή συλλογική ἀνάγκη γιά κοινωνική ἐλευθερία. Θρυμμάτισε βεβαίως τά στερεότυπα στό ἐπίπεδο τῆς διαφήμισης καί τῶν δημοσίων σχέσεων ὅπου ἀπλῶς «δέν πουλᾶνε». Στήν οὐσία, στό βυθό τῶν πραγμάτων, τά στερεότυπα τῆς Πατρίδος, τῆς Θρησκείας, καί τῆς Οἰκογένειας, ἀκρογωνιαῖοι πάντα λίθοι τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας, εἶναι περισσότερο ἰσχυρά ἀπό ποτέ. Τό ξέρουμε, τό διαπιστώνουμε στήν καθημερινότητά μας.

Περάσαμε κατευθειάν ἀπό τή δικτατορία στήν εὐρωπαϊκή δημοκρατία, ἀλλά μέ δομές καί ἀντιλήψεις ἐμφυλιοπολεμικές, μανιχαϊστικές, λαϊκιστικές. Ἡ λαϊκιστική ἐκδοχή τοῦ ΠΑΣΟΚ εἶναι ἡ πολιτική ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀτυχοῦς συνθήκης πού διαδέχτηκε τή δικτατορία. Ἦταν ἀναπόφευκτο. Δέν πρόλαβε νά διαμορφωθεῖ κάποια προπαιδεία, κάποια ιδεολογική προετοιμασία πού θά ἀνταποκρινόταν στή συλλογική ἀνάγκη ἀμφισβήτησης τῶν ιδεολογικῶν στερεοτύπων, ὅπως αὐτή διατυπώθηκε ἀναρχα στή δικτατορία μέ τίς πολεμικές κραυγές τῶν νεαρῶν ἀμφισβητιῶν τῆς ἐποχῆς πού, στήν πλειοψηφία τους, δέν ἦταν ἐνταγμένοι στά παραδοσιακά κόμματα, ἢ ἂν ἦταν, εἶχαν ἐνταχθεῖ μέ ἄλλο πνεῦμα καί ἄλλα ὁράματα. Εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου ὑπέστη διαδοχικές παραναγνώσεις πού ὑπέταξαν τόν ριζοσπαστικό, ἀμφισβητησιακό της χαρακτήρα στίς ἐκάστοτε χρήσεις τῆς μικροπολιτικῆς.

Ἡ Ἀριστερά, ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά, ὑποτίθεται ἀπό τήν ἄλλη ὅτι ἔκτοτε συζητᾶ ἐκτενῶς τό πρόβλημα τῆς διαφορετικῆς ρητορικῆς καί ἄρα τῆς ἀνατρεπτικῆς ιδεολογίας ἀλλά δέν τολμᾶ νά τό ἐντάξει ὡς προ-

τεραιότητα στό πολιτικό της πρόγραμμα τὸ θέτει μέ τούς μικροπολιτικούς ὅρους πού τό θέτουν τά ὑπόλοιπα κόμματα: οἱ γυναῖκες «ἀκούγονται» κάθε 8 τοῦ Μάρτη, ἡ ἐκπαίδευση μόνον μέ ἀφορμή τίς ἀπεργίες τῶν καθηγητῶν, ἡ θρησκεία ὅταν πιέζει ὁ Χριστόδουλος, τό οἰκολογικό ὅταν βοᾷ ὁλος ὁ κόσμος, ἡ πνευματική καί καλλιτεχνική δημιουργία σύρεται πειθήνια στό στάρ στέμ κλπ., κλπ.

Ἡ Ἀριστερά οὐδέποτε συνειδητοποίησε ὅτι δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει ὅτιδήποτε μέ πειθῶ, πολύ περισσότερο τώρα, στήν παγκοσμιοποιημένη ἐποχή μας, ἂν προηγουμένως δέ διεκδικήσει τή διαφορετικότητα στό ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς, στό ἐπίπεδο τῆς λαϊκῆς κουλτούρας καί τῶν ἀντίστοιχων στερεοτύπων πού ἐξακολουθοῦν νά ὀπισθοδρομοῦν τίς συνειδήσεις. Τήν ἐποχή τῆς ἄγριας κερδοθρίας, τό νά διεκδικεῖς ὡς Ἀριστερά περισσότερο χρῆμα γιά συνταξιούχους πού παίζουν τή σύνταξή τους στό χρηματιστήριο, περισσότερο χρῆμα γιά ἀγρότες πού ξεπουλᾶνε ἀσυνείδητα τή φύση ἀπό τήν ὅποια ζοῦνε, περισσότερο χρῆμα γιά ἐργαζόμενους πού μαραίνουν τή ζωή τους σέ σαράντα διαφορετικῆς δουλειές γιά νά βάλουν πλακάκια «πολυτελείας» στό μπάνιο τῆς κόρης τους, περισσότερο χρῆμα γιά νέους πού πληρώνουν ἀπίθανους λογαριασμούς στά κινητά καί στή μόδα, εἶναι καθαρή ἀπάτη — ἂν δέν συνοδεύεται ἀπό ἀντίστοιχη δουλειά στό ἐπίπεδο τῆς ιδεολογικῆς παρέμβασης.

Εἶναι δυστυχία νά ἀναγνωρίζεις κανεῖς ὅτι ἡ ἐλληνική κοινωνία σέ μεγάλο βαθμό παραμένει φοβισμένη ὅπως καί τότε φοβισμένη τώρα ἀπέναντι στήν Τηλεόραση πού νομοθετεῖ τό δίκαιο καί τό ἄδικο ἄπραγη ἐμπρός στή διαφθορά τῶν θεσμῶν συναινετική στήν ἀντικατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τήν καταναλωτική του εικόνα. Τό χειρότερο: αὐτή ἡ κοινωνία, πού φοβᾶται μόνον τήν τηλεόραση, ἔχει πλέον καταστειῖ ἀδύναμη νά ἀντισταθεῖ σέ ὅτιδήποτε. Ἀλλά ἡ Ἀριστερά δέν ἀρθρώνει τήν πολιτική της φωνή μέ αἰχμῆ σέ αὐτά τά ιδεολογικά ζητήματα, δέν παράγει πλέον καμία ἀνατρεπτική ιδεολογία πού νά ἀφορᾶ τόν πολίτη παρασύρεται μακάρια στό παιχνίδι τῆς ἐφήμερης μικροπολιτικῆς καί τοῦ ἀριστεροῦ οἰκονομισμού. Ὅποτε, ὑπ' αὐτό τό πρίσμα, ἡ Ἀριστερά ἀπλῶς δέν ἀντιστέκεται ὑποδύεται τήν ἀντίσταση διεκδικώντας τό πενιχρό της μερίδιο στήν εἰκονική πραγματικότητα τῶν Εἰδήσεων.

Στή δικτατορία τουλάχιστον ὑπῆρχε μία εὐλογη διακαιολογία πού σχεδόν ἀπαγόρευε τήν ἐνσωμάτωση τοῦ πολιτισμοῦ ὡς πρώτης προτεραιότητας: ἡ ἀνατροπή τοῦ καθεστῶτος. Σήμερα, πού αὐτό δέν ἰσχύει, ἀπλῶς ἡ

Ἀριστερά δέν στέκεται στό ὕψος τῶν περιστάσεων, ἐκείνων, πού ἐδῶ καί τριανταπέντε χρόνια, ἡ σπαταλημένη μας νεότητα ὄνειρεύτηκε διαφορετικά. Κυνηγώντας τὰ οἰκονομίστικα καί μικροπολιτικά της ιδεώδη, φοβᾶμαι ὅτι ἡ Ἀριστερά, σύν τοῖς ἄλλοις, κάποια μέρα, ἀργά ἢ γρήγορα, θά πεθάνει ἀπό πλήξη.

Ἡ διαφορετική ρητορική γιά τήν ἐλευθερία, πού κά-

ποιοι ἀναζήτησαν ἤδη πρὶν τή δικτατορία, ἀλλά καί στή διάρκεια της (ἕνας ἀπό αὐτούς ὑπῆρξε ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς), δέν ἔχει ἐμφανιστεῖ ἀκόμα ὡς πολιτική πρόταση κι οὔτε διακρίνεται πουθενά στόν ὀρίζοντα. Φαίνεται πώς καταντήσαμε κι ἐμεῖς παιδιά τοῦ Μάρξ καί τῆς Κόκα-Κόλα. Καθυστερημένα ἴσως, ἀλλά παιδιά τους ὅπωςδήποτε.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ Ἀρχιτεκτονική στά χρόνια τῆς δικτατορίας

τῆς Ἑλένης Πορτάλιου

Αφιερώνουμε τή συζήτηση γιά τήν Ἀρχιτεκτονική σέ τέσσερις ἀπόντες ἀρχιτέκτονες, ἀγαπημένους φίλους καί συντρόφους, πού ὑπῆρξαν ἐκλεγμένα μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων στά τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας: τῆ Μαρία Δάρα, τόν Γιώργο Θεοδοσόπουλο, τόν Κάρλο Κάιγερ καί τόν Ἡλία Παπαγιαννόπουλο.

Ὁ ἀρχιτέκτονας, γράφει ὁ Λεονάρντο Μπενέβολο (Leonardo Benevolo), πρέπει ν' ἀφιερώνει στήν ἐργασία του ἕνα τμήμα, σωστά ἀναλογισμένο, τῶν δυνάμεών του καί νά μένει διαθέσιμος, κάθε φορά πού ὑπάρχει ἀνάγκη καί γιά ἄλλα καθήκοντα πιο σπουδαῖα καί ἐπείγοντα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Παγκάνο στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ὁ Παγκάνο ἦταν Ἰταλός ἀρχιτέκτονας πού συνέλαβαν καί ἐκτέλεσαν οἱ ναζί γιά τήν ἀντιφασιστική δράση του.

Οἱ τέσσερις ὡς ἄνω ἀρχιτέκτονες, ὅπως καί δεκάδες ἄλλοι πού στεγάζστηκαν στή συλλογική στέγη τῆς ὁδοῦ Ἡπίτη, εἶχαν αὐτή τή διαθεσιμότητα. Παρ' ὅτι δέν ἔπαψαν νά ἐργάζονται μέ ἐπαγγελματική συνέπεια καί νά τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική κοινωνικά, ἡ σχέση ὅλων τους μέ τόν Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων καί ἡ στήριξη αὐτοῦ τοῦ ιστορικοῦ φορέα ἦταν, πρωτίστως, συμμετοχή στόν ἀντιδικτατορικό ἀγώνα. Ἔτσι γινόταν τότε. Ὅσοι ἀνάσαιναν στοὺς λιγιστούς χώρους ἐλευθερίας ἀπέβλεπαν στήν ἀνατροπή τῆς δικτατορίας καί γνώριζαν ὅτι γιά τίς μικρές ἢ μεγάλες πράξεις τους θά χρειαζόταν, ἴσως, νά καταβάλουν ἕνα τίμημα. Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη μιά χειρονομία ρουτίνας, ὅπως ἡ συμ-

μετοχή σ' ἕνα Σύλλογο, ἔπαιρνε διαστάσεις προσωπικῆς καί πολιτικῆς στάσης, ἀποτελοῦσε ἐγγραφή στή συνείδηση, ἀνεξίτηλη γιά πάντα ἢ τουλάχιστον γιά καιρό μετά, μέσα στήν τύρβη τοῦ μεταπολιτευτικοῦ βίου.

Ὁ πολιτισμός ἢ οἱ καλές τέχνες μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ ἀρχιτεκτονική δέν ἀποτελοῦν μιά ἀδιατάρακτη ἐπιφάνεια τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Ἄν μέ τόν πολιτισμό ἀναφερόμαστε στήν ὑλική, πνευματική καί ἠθική παραγωγή μιᾶς κοινωνίας, πρὶν μιλήσουμε γιά τήν ἀρχιτεκτονική καθεαυτή θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων εἶχαν ἀντιπαραθέσει κατά τήν περίοδο '67-'74 στόν πολιτιστικό σκοταδισμό τῶν δικτατόρων — τό Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν — τό δημοκρατικό τους φρόνημα καί τήν ἐμπρακτική προσήλωση στήν ἐλευθερία. Ἡ ἀντιπαραθέση αὐτή, ἀνάλογη μέ προγενέστερες πού χαρακτήρισαν τή νεότερη ἑλληνική ἱστορία, ἐμπεριεῖχε καί ἐνεργοποιοῦσε τήν ἔννοια τῆς ἐθελοντικῆς καί ἀνιδιοτελοῦς στράτευσης γιά ἕναν κοινό σκοπό καί ἦταν ἴδιον ἀνθρώπων καί ὁμάδων πού εἶχαν ἐνσωματώσει στόν πολιτισμό τους οἰκουμενικές ἀξίες καί συλλογικά ἀξιακά φορτία.

Ἄναφέρομαι στήν Ἀριστερά, ἀλλά ὄχι μόνο, καί ἰσχυρίζομαι ὅτι, ἀνεξαρτήτως τῶν ὁποιων σημαντικῶν ἢ ἀσήμαντων πού ἔγιναν καί διατυπώθηκαν περί τήν ἀρχιτεκτονική στή διάρκεια τῆς δικτατορίας, ἡ ἀπειθεια κατά τῆς ἀρχῆς συνιστοῦσε ἀπό μόνη της τομή στό σῶμα τοῦ πολιτισμοῦ, τομή πού δημιουργεῖ ὑποθήκες καί, ἐνδεχομένως, συνέχειες ἢ τουλάχιστον χαρακτηρίζει τόν πολιτικό πολιτισμό τῶν ἐπόμενων χρόνων.

Σήμερα πού ἡ ἔννοια τῆς προόδου ὡς συνεχοῦς ἀδιατάρακτης ἐξέλιξης τῶν κοινωνιῶν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, ἴσως νά γίνονται πιό εὐδιάκριτες οἱ ἀσυνέχειες πού χαρακτηρίζαν τήν ἐγγραφή τοῦ συλλογικοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἤθους στή μεταπολιτευτική περίοδο καί ἀκόμα περισσότερο στήν ἐποχή πού διανύουμε. Παρ' ὅλα αὐτά, πιστεύω, ὅτι ὅποτεδήποτε ἡ συλλογική μνήμη τῶν ἀρχιτεκτόνων κινητοποιηθεῖ θά μπορέσει νά συναντήσει, διανύοντας τίς σκοτεινές περιοχές τοῦ χρόνου, τή φωτεινή αἴθουσα τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων ἐκεῖνο τό ἀπόγευμα τῆς 16ης Νοεμβρίου 1973 καί νά διακρίνει, σκιές πιά, τά πρόσωπα πού ἐτοίμαζαν τό ψήφισμα συμμετοχῆς στήν ἐξέγερση τῶν φοιτητῶν γιά νά συνοδεύσει τή συλλογική παρουσία τους στό Πολυτεχνεῖο.

Σύμφωνα μέ τόν ὀρισμό τοῦ Οὐίλλιαμ Μόρις, πού ἐπικαλεῖται ὁ Λεονάρντο Μπενέβολο, ἡ ἀρχιτεκτονική ἀγκαλιάζει τή θεώρηση ὅλου τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος πού περιβάλλει τήν ἀνθρώπινη ζωή. Δέ μπορούμε νά ξεφύγουμε ἀπ' αὐτήν ὅσο εἴμαστε τμήμα τοῦ πολιτισμοῦ, γιατί ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι τό σύνολο τῶν τροποποιήσεων καί μεταβολῶν πού παρουσιάστηκαν στή γήινη ἐπιφάνεια γιά νά ικανοποιηθοῦν οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες μέ μοναδική ἐξαίρεση τήν καθαρῆ ἔρημο.²

Ἀπό τότε πού ξεπεράστηκε ἡ ἱεραρχική διάταξη τῆς κοινωνίας, συνεχίζει ὁ Μπενέβολο, ὅπως παραδείγματος χάριν στήν ἐποχή τῶν συντεχνιῶν, ὅπου ἡ διάταξη αὐτή μπορούσε νά ἐξασφαλίζει ὀργανωτικά τήν ἐνότητα τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος, ξεπεράστηκε ὁ συμβατικός χωρισμός ἀνάμεσα σέ ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία μετά ἀπό ἔντονη πολεμική πού ὀδήγησε στήν κριτική ἀνάκτηση τῆς χαμένης ἐνότητας. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν προσέγγιση οἱ συζητήσεις πάνω στό ἄν ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι τέχνη, τεχνική ἢ μιά σύνθεση τέχνης καί τεχνικῆς, φαίνονται μακρινές καί ξεπερασμένες. Ἀπεναντίας, καί ἐδῶ τελειῶνω μέ τόν Μπενέβολο, ἡ μαχητική στάση γιά νά διεκδικηθεῖ ὁ σφαιρικός χαρακτήρας τῆς καλλιτεχνικῆς εὐθύνης καί ἡ ἀδυναμία νά ξεχωρίσουν οἱ ἐκφραστικές ἐπιλογές ἀπό τίς καθαρά πρακτικές καί ἐπιχειρησιακές, ὅλα αὐτά συνδέονται μέ τήν πεποίθηση ὅτι ἡ τέχνη — ἐννοώντας μέ αὐτό τήν ὀργάνωση καί τήν τροποποίηση τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος πού ὅλοι ζοῦν καί ἐργάζονται — εἶναι μιά χαρακτηριστική λειτουργία ὁλόκληρης τῆς κοινότητας καί γίνεται πρὸς ὄφελος τῆς κοινότητας σάν τμήμα τοῦ ἀναπαλωτρώτου δικαίωματος τῆς αὐτοκυβέρνησης.³

Ἀπ' ὅλα αὐτά θέλω ὄχι μόνο νά κρατήσω ἕνα περίγραμμα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλά καί νά

θέσω τρία σημεῖα καθοριστικά γιά τή συζήτηση πού κάνουμε.

1. Γιά τοὺς ἀρχιτέκτονες ἀκόμη καί αὐτοὺς πού δέν θ' ἀσχοληθοῦν ποτέ μέ τήν πόλη, ἡ πολεοδομία ἀποτελεῖ μιά ἀναφορά.

2. Ἡ ἀρχιτεκτονική, ἐπειδὴ ἐξ' ὀρισμοῦ ἐκκινεῖ ἀπὸ τήν ἀνάγκη, μπορεῖ νά διασφαλίζει μεγαλύτερη ἐλευθερία κινήσεων στά ἐκφραστικά της μέσα ἀπ' ὅτι, παραδείγματος χάριν ὁ κινηματογράφος ἢ ἡ λογοτεχνία, σέ καιροὺς ἐλεγχομένης ἐκφρασης καί ἐπιβεβλημένης λογοκρισίας. Καί παρ' ὅτι, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἄλκης Χριστοφέλλης, ὁ πέμπτος ἀπὼν φίλος καί σύντροφος πού θά ἤθελα ἀπόψε νά μνημονεύσω, ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀρχιτέκτονα ἐκτός ἀπὸ θέσεις καί ἀπόψεις ἐμπεριέχει κάποιους εἰδικούς ἐκφραστικούς τρόπους — τήν ἰδιαίτερη μορφολογική του ἰδεολογία,⁴ ἡ ἰδεολογία αὐτή εἶναι δυσδιάκριτη γιά τοὺς λογοκριτές, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀποτρέπονται ἄμεσες παρεμβάσεις στό ἀρχιτεκτονικό ἔργο.

3. Ὁ κοινωνικός ρόλος τοῦ ἀρχιτέκτονα εἶναι αὐτονόητος καί πολυσήμαντος, προφανῆς θά ἔλεγε κανεὶς, ἂν συγκριθεῖ μέ ἄλλους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης παραγωγῆς καί δημιουργίας. Ἴσως καί γι' αὐτό, λοιπόν, νά γίνεται ἐν τέλει εὐκολότερη ὄχι μόνο ἡ πολυπραγμοσύνη τῶν ἀρχιτεκτόνων ἀλλά καί ἡ εὐθεία ἀναγωγή τοῦ ἔργου τους στή σφαῖρα τῆς πολιτικῆς, ἰδιαίτερα ὅταν οἱ συνθήκες εὐνοοῦν μιά τέτοια προσέγγιση.

Στή δεκαετία τοῦ '60 συγκροτεῖται στήν Ἑλλάδα ἕνα συλλογικό πλαίσιο προσέγγισης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς πολεοδομίας γύρω ἀπὸ τόν Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων μέ τήν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὅλων τῶν τότε ἀρχιτεκτόνων, παλαιότερων καί νεότερων. Λίγο πρὶν, μετά τόν ἐμφύλιο, οἱ κάνες τῶν ὅπλων εἶχαν ἀνοίξει τόν δρόμο τῆς ἀνοικοδόμησης καί οἱ ἀρχιτέκτονες μέ τή διαθεσιμότητα τοῦ Παγκάνο ἔδιδαν ἄλλη παρουσία στό προσκλητήριο τῶν νεκρῶν καί τῶν φυλακισμένων. Τώρα κοιτάζω πίσω ἀπὸ τό τζάμι, ὅπως ἔγραφε ὁ Τάκης Σινόπουλος. Στό βάθος ἡ πολιτεία ὀργανωμένη μέ σύγχρονες οἰκοδομές. Κανένα δένδρο καί τό φῶς ἀλύπητο. Προσχέδιο γιά τήν κόλαση.⁵

Ἡ δεκαετία τοῦ '60 ἦταν ἡ χρυσή δεκαετία τῆς δη-

1,2,3. Leonardo Benevolo, *Ἡ ἱστορικότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου*.

4. Ἄλκης Χριστοφέλλης, *Λειτουργία καί στρατηγική τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης*. Εἰσήγηση στό Ζ' Πανελλήνιο Ἀρχιτεκτονικό Συνέδριο.

5. Τάκης Σινόπουλος, *Τό χρονικό*.

μιουργίας και των ελπίδων που σφραγίστηκε από την παρουσία της Ένιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς. Όπως άνθισαν τό θέατρο, ή ζωγραφική ή ή μουσική, έτσι πάσχιζε ν' άνθισει και ή αρχιτεκτονική. Μόνο που ή τελευταία, υποκείμενη σε περισσότερες δουλειές, είναι λιγότερο σχετικά αυτόνομη από τις διαδικασίες παραγωγής και τούς κατόχους των προϊόντων της.

Η προπολεμική περίοδος του ριζοσπαστικού μοντέρνου κινήματος είχε διαμορφώσει όρους καθολικής επικράτησης του μοντερνισμού στην Ελλάδα. Όπως γράφει ο Δημήτρης Φιλιππίδης στα αφιερώματα του περιοδικού «Ζυγός» σε νέους αρχιτέκτονες τό 1962 (τεύχη 72-75), ή επιλογή υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αντίληψης για τό ποιό πρέπει νά είναι τό περιεχόμενο της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Από τά αφιερώματα αυτά απουσιάζουν οι εκπρόσωποι της ύψηλης αρχιτεκτονικής και της λαϊκότροπης όπως και του προπολεμικού μοντερνισμού.⁶

Σέ ανάλογο μήκος κύματος μέ τό «Ζυγό» κινούνται και τά «Αρχιτεκτονικά Θέματα» που κυκλοφορούν τό 1967. Μέσα από προσωπικές διαδρομές ή συνεργαζόμενοι σε μικρές ομάδες και παρά την απουσία θεωρητικής συζήτησης και κριτικής, οι αρχιτέκτονες διαμορφώνουν κατά μόνες ένα σχεδιαστικό ύφος που άφομοιώνει άμεσα ή περισσότερο στοχαστικά διεθνή μεταπολεμικά ρεύματα του μοντερνισμού, από τούς μαέστρους Λέ Κορμπιζιέ και Μίς Βάν Ντέρ Ρόε μέχρι πίο άγοραίες εκδοχές του «Ίντερνέσιοναλ Στάιλ» που, όμως, κρατούν πάντα την ποιότητα μιας σχεδιασμένης αρχιτεκτονικής.

Όταν όλοι σχεδόν οι αρχιτέκτονες προστρέχουν στή δεκαετία του '60 στο Σύλλογο Αρχιτεκτόνων, είναι γιατί θέλουν νά στηρίξουν την αρχιτεκτονική και νά κατοχυρώσουν θεσμικά τον επαγγελματικό ρόλο των αρχιτεκτόνων στή συντελούμενη οικοδομική κοσμογονία μέ κίνητρα ευγενή και, πάντως, μέσα από συλλογικές παρεμβάσεις. Είναι μία περίοδος ενότητας και κοινών στόχων. Οι αρχιτέκτονες της Αριστεράς σφραγίζουν μέ την παρουσία τους τον Σύλλογο αλλά δεν είναι οι μόνοι.

Στό όνομα της έπιστήμης και της τεχνικής που επιστρατεύονται στην ύπηρεσία κοινωνικών στόχων οι αρχιτέκτονες διεκδικούν την κατοχύρωση της επιστημονικής τους παρουσίας ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την αντιμετώπιση των όξυμένων κοινωνικών προβλημάτων του χώρου, συνδέονται μέ τά προβλήματα αυτά και κάνουν τον σχεδιασμό, την πολεοδομία και τή λαϊκή κατοικία προμετωπίδες των αγώνων τους.

Οι διαχωριστικές γραμμές βέβαια δέ λείπουν. Ο Αρι-

στομένης Προβελέγγιος αντιπαραθέτει στον Κωνσταντίνο Δοξιάδη ότι ένα χωροταξικό σχέδιο δεν είναι ύπόθεση ενός γραφείου ή μιας ομάδας αρχιτεκτόνων. Υπάρχουν ή ΕΜΟΚΑ⁷ και ή Έπιθεώρηση Τέχνης που άσχολείται περιθωριακά μέ την αρχιτεκτονική. Αλλά στο Σύλλογο Αρχιτεκτόνων, μέσα από τό δελτίο του, που αρχίζει νά εκδίδεται τό 1961 και τά έξι Πανελλήνια Συνέδρια, προκύπτουν κοινές προτάσεις που άπευθύνονται στο κράτος και την κοινωνία και διαγράφουν την άνάγκη ρύθμισης του χώρου σε αντίθεση μέ τή συντελούμενη άπρογραμματίστη άνάπτυξη και κρατικής παρέμβασης στο ζήτημα της λαϊκής κατοικίας προκειμένου ν' αντιμετωπιστούν οι άθλιες στεγαστικές συνθήκες μεγάλου μέρους του πληθυσμού.

Καθώς απουσιάζει ή έρευνα της συγκεκριμένης ελληνικής πραγματικότητας αλλά και ή έκτεταμένη επαγγελματική έμπειρία, οι θέσεις των αρχιτεκτόνων της περιόδου αυτής έχουν ένα διακηρυκτικό, όραματικό χαρακτήρα. Οι άφηρημένες πολεοδομικές και ρυθμιστικές άρχές κυριαρχούν και σπανίζουν οι ταξικές προσεγγίσεις. Άλλες πίο ριζοσπαστικές όπτικές, έντοπισμένες στα δεδομένα του ελληνικού χώρου θά προετοιμαστούν κατά τή διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα και τό έξωτερικό και θά έμφανιστούν, όπως θά δούμε, στή μεταπολίτευση.

Όσον άφορά τό περιεχόμενο της αρχιτεκτονικής, αυτό δεν άποτελεί άντικείμενο διαλόγου σε συλλογικό επίπεδο. Τό ενδιαφέρον είναι στραμμένο άποκλειστικά στην κατοχύρωση των αρχιτεκτονικών διαγωνισμών που θεωρούνται ο μόνος άντικειμενικός θεσμός πρόσβασης των αρχιτεκτόνων στην αρχιτεκτονική και μέσω αυτών στα δημόσια και κοινόχρηστα κτίρια. Η κατοικία, ειδικότερα μέ τή μορφή της μικροαστικής και μεσοαστικής πολυκατοικίας, δεν άποτελεί, επίσης, επίδικο άντικείμενο διαλόγου και κριτικής.

Δέν περιορίζονται όμως, μόνον σε αυτά τά αρχιτεκτονικά πράγματα. Παρά τή γενικότερη πολιτιστική ύστέρηση μιας χώρας έξαρτημένης, όπως ή Ελλάδα, και παρά την απουσία θεωρητικού και κριτικού λόγου παράγονται μέσα από μοναχικές πορείες όχι μόνο αξιόλογα κτίρια αλλά και ένας πρωτότυπος αρχιτεκτονικός λόγος που εκφράζεται σε άντίστοιχες πρακτικές.

6. Δημήτρης Φιλιππίδης, *Ίστορία της Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής*.

7. Έταιρεία Μελετών Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης, που πρόσκειται στην ΕΔΑ.

Ὁ Δημήτρης Πικιώνης ἤδη προπολεμικά, ὁ Ἄρης Κωνσταντινίδης ἀπό τή δεκαετία τοῦ '50 καί οἱ ἀρχιτέκτονες Δημήτρης καί Σουζάνα Ἀντωνάκη ἀργότερα ἀναζητοῦν νά ἐκφράσουν, μεταπλάθοντας δημιουργικά μέσα ἀπό τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ τόπου, τίς γενικές ἀρχές τοῦ μοντερνισμοῦ, συμβάλλοντας στή γενικότερη ἀνθιση τῶν τεχνῶν μέ ἑλληνική ταυτότητα, ἀνοιχτή στόν κόσμον, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τή δεκαετία τοῦ '60. Ἀκόμα καί ἡ παραμελημένη ἀρχιτεκτονικά συλλογική κατοικία στά χέρια τοῦ Νίκου Βαλσαμάκη, κατά τή δεκαετία τοῦ '50, τοῦ Ἄρη Κωνσταντινίδη, τοῦ ἐργαστηρίου 66 ἀργότερα καί ἄλλων, ἀποκτᾶ τή χαμένη της σημασία ὡς «δοχείου ζωῆς» στή μαζικά παραγόμενη πολυκατοικία ἀλλά καί στήν ἐκδοχή τῆς λαϊκῆς αὐτοστέγασης ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τά ἐμπορευματικά πρότυπα.

Ἡ σχετικά μακροσκελής αὐτή, ἂν καί ἐπιγραμματική, ἀναφορά στή δεκαετία τοῦ '60, τά χρόνια, δηλαδή, πρὶν τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας, ἦταν ἀπαραίτητη γιατί πάνω σ' αὐτή τήν ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομική δημοκρατική συλλογική προετοιμασία θεμελιώθηκε ὅση ἀντίσταση ἐκδηλώθηκε ἐπὶ ἐπταετίας καί χάρη σ' αὐτήν ἀποτράπηκε ἡ κατασκευή ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων τά ὁποῖα θά ἀπέδιδαν στό χῶρον τήν ἰδεολογία καί τήν αἰσθητική τῶν συνταγματάρχων.

Κανείς δικτάτορας δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλει, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἕνα μορφολογικό ἰδίωμα, ἐνῶ μπορεῖ ν' ἀπαγορεύσει ἕνα βιβλίον μέ δημοκρατικό περιεχόμενο. Ἀλλά δέν ἦταν αὐτονόητο τό ὅτι μόνο ἐλάχιστοι ἀρχιτέκτονες θά ἔπαιρναν μέρος στό διαγωνισμό τοῦ Τάματος ἢ θά σχεδίαζαν κτίρια ὅπως τό Ἑλληνικό Περίπτερον στή Διεθνή Ἐκθεση τῆς Ὀζάκα ἢ τό Μουσεῖο Πασά. Γι' αὐτή τήν παθητική, ἄς τήν ποῦμε, ἀντίσταση εἶχε ὑπάρξει προετοιμασία. Ἐπειδή ἄλλωστε ἀκριβῶς ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή δέν προκαλεῖ συνήθως πολιτικά, οἱ ἀρχιτέκτονες μποροῦσαν νά συνεχίζουν τίς ἀτομικές ἀρχιτεκτονικές ἀναζητήσεις τους σέ ἰδιωτικά ἔργα ἢ μέσω ἀρχιτεκτονικῶν διαγωνισμῶν πού δέν σταμάτησαν νά γίνονται ὅπως δέν σταμάτησε καί ἡ φροντίδα τοῦ συλλόγου γιά τόν θεσμό. Μποροῦμε, λοιπόν, νά παρατηρήσουμε ὅτι γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ δικτατορία, μέ τή γενική ἔννοια τῆς στέρησης τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης, ἀποτελέσει ἀνασταλτικό παράγοντα, δέ βάρυνε ὅμως συνθλιπτικά ὅπως σέ ἄλλους τομεῖς.

Κατά τήν ἐπταετία, ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων συνέχισε νά λειτουργεῖ μέ ἐκλεγμένη διοίκηση. Ἦταν μιά δημοκρατική στέγη, ἀσχολιόταν μέ ἐπαγγελματικά προβλήματα καί πραγματοποιοῦσε ἀρχιτεκτονικές ἐκδηλώσεις μέ κοινωνικό καί πολιτιστικό περιεχόμενο πού ἐξέφραζαν ἔμμεσα τήν ἀντίθεση στήν δικτατορία.

Ἀπό τό 1972, ὅμως, καί μετὰ ἡ ἀντιπαράθεση του μέ τή χούντα προσλαμβάνει σαφῆ πολιτικό χαρακτήρα. Ὁ Σύλλογος παίρνει θέση ὑπέρ τῶν φοιτητικῶν αἰτημάτων γιά τήν Ἀνώτατη Παιδεία καί κατά τῆς στρατευσης τῶν φοιτητῶν. Αὐτή τήν περίοδο ὅλα τά θέματα, πού τίθενται μέ ἀνοιχτές ἐκδηλώσεις, ἀποφάσεις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καί τῶν γενικῶν συνελεύσεων του ἢ μέ ἄρθρα στό δελτίο, ἀφοροῦν ρυθμίσεις τοῦ χώρου: τήν προκήρυξη ἀρχιτεκτονικοῦ διαγωνισμοῦ γιά δύο δεκαόροφα δημοτικά σχολεῖα 2500 μαθητῶν τό καθένα, ἀναγκαστικές ἀπαλλοτριώσεις γῆς, προβλήματα λαϊκῆς κατοικίας καί περιβάλλοντος, κοινωνικούς ἀγῶνες στό χῶρον πού συμβαίνουν, τήν Ἑλλάδα, τή Χιλή, τή Γαλλία, ἢ ὅπουδήποτε ἄλλου στόν κόσμον.

Μετά τό Πολυτεχεῖο ἡ σύγκρουση γίνεται ἀνοιχτή, παρεμβαίνει ἡ Ἀσφάλεια καί ἀναπτύσσεται ἐνιαία συλλογική ἀντίδραση τῶν ἀρχιτεκτόνων. Ἐπιχειρεῖται ἀκόμα καί κατάληψη τοῦ ΤΕΕ μέ πρόσχημα — θά τό χαρακτηρίσω ἔτσι — τήν ἐπιβολή τοῦ περίφημου «καπέλου» στήν οἰκοδομή.

Σ' αὐτό τό πολιτικό περιβάλλον καθιερώνεται ἡ πολεοδομία πού ἀποτελεῖ προνομιακή ὁδὸ γιά τή συνάντηση τῶν ἀρχιτεκτόνων μέ τήν κοινωνία καί τήν πολιτική δράση. Ὡς πρὸς τό ἀντικείμενον καί τίς θεματικές τῶν πολεοδομικῶν παρεμβάσεων διαπιστώνεται συνέχεια μέ τή δεκαετία τοῦ '60. Ἦδη, ὅμως, στή δίνη τῶν διεθνῶν κινημάτων τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἡ πολεοδομία, ἐμπλουτισμένη θεωρητικά, ἔχει ἀναβαθμιστεῖ πολιτικά καί συχνά ἐπεκτείνεται ὡς ἐκεῖ πού συναντᾶ τήν κοινωνική ἐπανάσταση.

Στά δύο τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας καί, κυρίως, μέσα στό Σύλλογον Ἀρχιτεκτόνων ἐγκαθιδρύεται μιά πρωτοκαθεδρία τῆς πολεοδομίας ὡς κοινωνικῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὡς κοινωνικῆς τέχνης, διῆμοσ πού χαρακτηρίζει τή μεταπολιτευτική περίοδο.

Ἀνοίγω ἐδῶ μιά παρένθεση γιά νά σημειώσω ὅτι ἡ συμφιλίωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέ τήν πόλη καί ἡ συνείδηση ὅτι μιά χωρική ρύθμιση, πού ἀσφαλῶς προσδιορίζεται οικονομικά καί κοινωνικά, γίνεται ἀντιληπτὴ ὅπουδήποτε καί ὡς χωρική μορφή, δέν ἀποτελοῦν κοινόν τόπον ἀκόμη καί σήμερα, γιά πολὺ διαφορετικούς

ὅμως λόγους ἀπὸ αὐτοὺς τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Τότε προεῖχε, σωστά θὰ ἔλεγα, τὸ ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τίς ἀπαλλοτριώσεις τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν πού πραγματοποιοῦσε μὲ ἀστυνομικές ἐπεμβάσεις ἢ δικτατορία γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σέ ἓνα ἤδη βιομηχανικά κορεσμένο περιβάλλον οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Λάτση. Τώρα ἔχουν τεθεῖ πολὺ περισσότερα ζητήματα. Ἡ, μήπως, ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης, τώρα μπορεῖ ὁ καθένας νὰ μιᾶ καὶ κυρίως νὰ γράφει γιὰ τὴν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς, τὸ ἀδιέξοδο.....⁸

Στὸ χῶρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ἀντιδικτατορικῆς δράσης ἐξόπλισε ἀρκετοὺς μ' ἓνα ἀσίγηστο πάθος γιὰ τὰ κοινὰ πού, ὅμως, ἔπρεπε νὰ διανύσει γιὰ νὰ καρποφορήσει κοινωνικά καὶ πολιτικά ὅλες τίς δύσβατες καὶ χαώδεις ἀτραπούς τῆς μεταπολίτευσης. Ἡ συγκρότηση ἑνὸς ἀριστεροῦ λόγου καθολικοῦ καὶ ταυτόχρονα ἐντοπισμένου στὴν ἀρχιτεκτονική καὶ τὴν πόλη περνοῦσε, τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς δικῆς μου παράταξης, τῆς ἀνανεωτικῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς, μέσα ἀπὸ ἀφόρητες ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς πιέσεις.

Ἀκολούθως, ἡ ἐνότητα τῶν ἀρχιτεκτόνων γιὰ τοὺς κοινούς ἀντιδικτατορικούς σκοπούς ἐξανεμίστηκε μέσα στὴν πολυδιάσπαση καὶ τὸν σκληρὸ ἀνταγωνισμό τῶν παρατάξεων τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄλλωστε οἱ ἀρχιτέκτονες ἔγιναν πολλοὶ κι' ἐπαψαν ν' ἀποτελοῦν ἓνα σχετικὰ ἐνιαῖο στρώμα. Οἱ ἐπαγγελματίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποσύρθηκαν σταδιακά ἀπὸ τὸν Σύλλογο, ἀργότερα

ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς στρατευμένους τῆς πολιτικῆς κουράστηκαν ἢ στράφηκαν σέ φορεῖς ἐξουσίας.

Τὰ πρῶτα μεταπολιτευτικὰ χρόνια ὑπῆρξαν γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική καὶ τὴν πολεοδομία βίαια ἀλλὰ τελικὰ δημιουργικά. Δέν εἶναι, λίγο, τὸ ὅτι ἔστω καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα ἑκατοντάδες ἄνθρωποι ἀπέδωσαν στὴν πολιτική τὸ κύριο νόημα τῆς ζωῆς τους. Οὔτε εἶναι λίγο τὸ ὅτι, παρά τίς ἀπερίγραπτες ἀντιμονοπωλιακὲς καὶ ἐθνοκεντρικὲς σχηματοποιήσεις τοῦ ΚΚΕ καὶ τῶν ὁργανώσεων τῆς λεγόμενης ἄκρας ἀριστερᾶς, δημιουργήθηκαν ἀξιόλογοι πυρῆνες ἀρχιτεκτόνων, ἱκανῶν νὰ σκεφτοῦν πάνω στὰ θέματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πρωτίστως τῆς πόλης. Παρά τὴν ἀμετροέπεια καὶ τίς ἐμφύλιες διαμάχες, οἱ ὁποῖες στηρίχθηκαν σέ μιά πρώτη ὕλη πού φτιάχτηκε στὴ διάρκεια τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνα, μορφοποιήθηκαν οἱ ἀξίες καὶ τὰ προτάγματα πού σήμερα χρειάζεται νὰ συντηρήσουμε.

Δέν εἶναι ὅτι δέ φοβηθήκαμε. Δέν εἶναι ὅτι δέ μᾶς ἔμεινε μιά γεύση πικρὴ γιατί ὡς παιδιά πήραμε στίς πλάτες μας μεγάλες εὐθύνες καὶ ἐνηλικιωθήκαμε ἀναγκαστικά. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού πάν' ἀπ' ὅλα μένει εἶναι ὅτι αὐτὰ πού ζήσαμε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δημιούργησαν γιὰ πολλοὺς ἓνα πλούσιο καὶ πυκνὸ κόσμο πού ἀκόμα μᾶς τρέφει καὶ ἀποτελεῖ πυξίδα τῆς ζωῆς μας.

8. Μανόλης Ἀναγνωστάκης, *Τὸ περιθώριο '68, '69*.

Οἱ «ἀσυμμόρφωτοι» ἀρχιτέκτονες

τῆς Μαρίας Μαντουβάλου

Οἱ ἀρχιτέκτονες «δέν συνεμορφώθησαν»... συλλογικά, παρ' ὅτι ἡ Ἀσφάλεια τὸ ζήτησε αὐτὸ ἐπίμονα ἀπὸ τὸν Σύλλογό τους, τὸν ΣΑΔΑΣ, κατὰ τὸ τελευταῖο διάστημα τῆς δικτατορίας. Τριάντα χρόνια ἀργότερα, στίς 21 Ἀπριλίου, ἔχει νόημα νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς «μὴ συμμόρφωσης». Κυρίως ὅμως, νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ σκεφθοῦμε πάνω στὰ τότε γεγονότα πού, ἐκ τῶν πραγμάτων, συνέπλεξαν τὴν πολιτική μὲ τὸν πολιτισμὸ — καὶ ἐννοῶ εἰδικότερα ἐδῶ μὲ τὴν πολεοδομική καὶ πολιτική μας κουλτούρα.

Ἄν πάρουμε τὴν ἔννοια «πολιτισμός» μὲ τὴν εὐρεία παραδοχὴ της, δηλ. ὡς ἔννοια πού ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο

τῶν ἐκφάνσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τότε οἱ σχέσεις ρύθμισης τοῦ χώρου/πολιτισμοῦ μᾶς εἶναι προφανεῖς.

Κατ' ἀρχὴν, οἱ σχέσεις αὐτές μᾶς εἶναι προφανεῖς μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις πού ἄμεσα βιώνουμε στὴν καθημερινότητά μας, στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ πόλη οἰκοδομεῖται, ἐπεκτείνεται καὶ μετασχηματίζεται. Περαιτέρω, ὅμως, γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἰδιαίτερο κλίμα κάθε πόλης, τὸ ὁποῖο ἀντανακλᾷ «τὸν πολιτισμὸ της», ὅπως μορφοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἱστορία καὶ παραδόσεις της, «διαβάξεται» στὰ κτίρια καὶ στοὺς δρόμους της, στὴν ὀργάνωση τῶν δραστηριοτήτων της

κ.ο.κ. «Διαβάζεται» δηλ. καί στά χωρικά εκείνα στοιχειά πού άπορρέουν άπό — καί άποκρυσταλλώνουν τίς — κοινωνικές σχέσεις παραγωγής καί οικειοποίησης τού χώρου καί τίς σχετικές ρυθμίσεις παλαιότερων εποχών.

Ό άρχιτέκτονας καί ό πολεοδόμος καλοῦνται νά καθοδηγήσουν συνειδητά τίς παρεμβάσεις καί τίς ρυθμίσεις πού μετασχηματίζουν τήν πόλη. Κατανοοῦμε συνεπῶς ὅτι τό πεδίο, ἄν τό δοῦμε στό βάθος πού ὑπονοοῦν οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις, απαιτεῖ μεγάλο ἄνοιγμα σέ γνωστικές περιοχές καί ἔρευνα. Κατανοοῦμε επίσης τή γνωστή «πολυπραγμοσύνη» τῶν άρχιτεκτόνων, ἀλλά καί γιατί, ἐνῶ οἱ ρυθμίσεις γιά τόν χῶρο συχνά γίνονται ἀντιληπτές ὡς πρὸς τίς ἄμεσες οικονομικές καί (ἴσως) κοινωνικές τους διαστάσεις, δέν γίνονται ἀντιληπτές κατά τίς χωρικές τους ἐπιπτώσεις. Κυρίως δέ κατά τίς μακροπρόθεσμες ἐπιπτώσεις τους πού, μέσα ἀπό τήν ἔμμεση ἀλλά σημαντική ἐπίδρασή τους στίς κοινωνικές σχέσεις, ἐνδιαφέρουν περισσότερο ἀπό τήν ἀποψη τοῦ «πολιτισμοῦ», ὅπου ἐδῶ ἐπικεντρωνόμαστε.

Ἡ σχέση μεταξύ χωρικῶν μορφῶν καί κοινωνικῶν πρακτικῶν καί μάλιστα στή μακρά διάρκεια εἶναι ἕνα δυσπρόσιτο θεωρητικά πεδίο, διότι διαμεσολαβεῖται ἀπό πρακτικές καί κοινωνικά ὑποκείμενα πού κινοῦνται σέ πολλά επίπεδα καί δύσκολα μπορούμε νά παρακολουθήσουμε. Θέλω ὅμως ἐδῶ νά τονίσω ὅτι καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης, τό πεδίο δέ μᾶς εἶναι εὔκολα προσιτό.

Σπάνια οἱ ἀναλύσεις καταφέρνουν νά ἀναδείξουν καί νά φωτίσουν πίσω ἀπό τούς μετασχηματισμούς τοῦ χώρου τά συμφέροντα καί τίς ὁμάδες πού ἀνταγωνίζονται ἢ διαπλέκονται ὄχι μόνο στό οικονομικό, ἀλλά καί στό πολιτικό ἢ ἰδεολογικό πεδίο. Καί ἀκόμη πῶς σπάνια καταφέρνουν νά διαυγάσουν τό ἱστορικό βάθος συμφερόντων καί κοινωνικῶν συμμαχιῶν — ἢ τῆς ἀδράνειας στήν ἀλλαγῆ — πού καθορίζουν τίς διαδικασίες παραγωγῆς καί οικειοποίησης τοῦ χώρου.

Ἄς ἐπικεντρωθοῦμε, ὅμως, στό ἑλληνικά πράγματα. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ καί ἐπισημαίνεται ὀλοένα καί περισσότερο σέ διάφορες ἀναλύσεις, ὅτι γύρω ἀπό τά θέματα ὀργάνωσης/οικειοποίησης τοῦ χώρου, λειτουργεῖ γενικά ἕνα εἶδος εὐρύτατης «συναίνεσης» ὄλων τῶν ἐνδιαφερομένων συναίνεσης παράδοξης καί ἐνδογενῶς ἀντιφατικῆς — γι' αὐτό ἴσως καί στέρεης — πού περιλαμβάνει τόσο τήν κριτική καί τήν δυσἀρέσκεια, ὅσο καί τήν ἔμμονή στήν διατήρηση τοῦ «στάτους κβό». Ἄφ' ἐνός, δηλαδή, ἀσκεῖται πάντα κριτική γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἑλληνικῆς πόλης, ἢ ὅποια καλύπτει ἀνεπαρκῶς τίς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς/συλλογικῆς ζωῆς καί σέ κάθε κρί-

ση (σεισμοί, πλημμύρες κ.ο.κ.) ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ κοινωνία μας δέν ἔχει δημιουργήσει μηχανισμούς πρόβλεψης καί προγραμματισμοῦ, οὔτε αὐτοματισμούς γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν καθημερινῶν προβλημάτων. Ἄφ' ἑτέρου, ὅμως, κάθε ἀλλαγῆ πού προτείνεται προσκρούει σέ ἀδράνεις καί ἀντιθέσεις πού ἐμποδίζουν τήν πραγματοποίησή της. Τό σύστημα τῆς οἰκοδομῆς φαίνεται ὅτι γιά μιά μεγάλη ἱστορική περίοδο «βόλεψε» — ἄνισα βέβαια καί ὄχι πλήρως — ὅλους τούς ἐνδιαφερομένους. Ὅτι συνέστησε, δηλαδή, ἕνα εἶδος Ἐλάχιστου Κοινοῦ Πολλαπλάσιου γιά ὄλες τίς ὁμάδες πού ἐνεπλάκησαν μέ τήν οἰκοδομῆ.

Ἡ δικτατορία ἦταν, ἐκ τῶν πραγμάτων, μιά κρίση/ρήξη στή συνέχεια τοῦ συστήματος. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, μιά γενιά ἀργότερα, ἡ πολιτική ἀνάγνωση τῶν ἐρωτημάτων καί τῶν ἀπαντήσεων πού δόθηκαν τότε καί ἡ ἀποτίμηση τῶν ὄσων συνέβησαν, μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ χρήσιμη γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ προβληματισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς στά ζητήματα τοῦ χώρου. Ἐδῶ θά ἐπικεντρωθοῦμε στή συλλογική πρακτική μέσα ἀπό τόν ΣΑΔΑΣ, προσπαθώντας σέ ἕνα πρῶτο επίπεδο νά ἀνιχνεύσουμε τή σημασία τῶν ἀντιδράσεων στίς ἐπεμβάσεις πού ἔκανε ἡ δικτατορία στίς διαδικασίες ρύθμισης τοῦ χώρου.

Πρέπει ὅμως νά πᾶμε λίγο πρὶν χρονικά, γιατί ἡ συλλογικότητα πού εἶχε οἰκοδομηθεῖ στόν ΣΑΔΑΣ καί λειτούργησε στή φάση τῆς δικτατορίας, συνδέεται ἄμεσα μέ τή λειτουργία τοῦ Συλλόγου στή δεκαετία τοῦ 1960.

Ἄπό τίς ἀρχές τίς δεκαετίας τοῦ 1960 ξεκινᾶ, μέ πολύ δυναμισμό καί πρωταγωνιστές κατ' ἀρχήν τόν ΣΑΔΑΣ καί σέ ἄμεση συνέχειά του τήν Σχολή Ἀρχιτεκτόνων τοῦ ΕΜΠ, ὁ προβληματισμός γιά τήν ὀργάνωση τοῦ χώρου σέ συνάρτηση μέ τούς στόχους τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ στροφή τῶν ἀρχιτεκτόνων τήν ἐποχῆ ἐκείνη πρὸς τήν Πολεοδομία καί τήν Χωροταξία δέν ἀποτελεῖ, φυσικά, ἰδιαιτέρο φαινόμενο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἰδιαιτέρο ὅμως στήν Ἑλλάδα εἶναι τό πολιτικό κλίμα τήν περίοδο αὐτή, ὅπου ἡ σχετική πολιτική φιλελευθεροποίηση συμπίπτει χρονικά μέ τήν πρώτη στροφή τῆς χώρας πρὸς τήν οικονομική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης — στά πρῶτα της δῆματα ἀκόμη — ἐπιτρέποντας ξανά τόν δημόσιο διάλογο. Σ' αὐτό τό κλίμα τοποθετεῖται ἡ ἴδρυση τοῦ Κέντρου Προγραμματισμοῦ καί Ἐρευνῶν (ΚΕΠΕ) τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν (ΕΚΚΕ) καί ἡ ἀνάθεση καί ἐκπόνηση μελετῶν περιφερειακῆς ἀνάπτυξης καί Ρυθμιστικῶν Σχεδίων γιά πολλές ἑλληνικές πόλεις.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ΣΑΔΑΣ ὀργανώνει ἀπό

τό 1961 ως τό 1966 πέντε πανελλήνια συνέδρια μέ θέματα αναφερόμενα άμεσα στην Πολεοδομία, π.χ. Πολεοδομία και έθνικό πρόβλημα, Λαϊκή Κατοικία και Πολεοδομία, 'Η συμβολή των Άρχιτεκτόνων και των Πολεοδόμων στην ανάπτυξη τής χώρας (αυτό στην 'Αθήνα τό 1966).

Οί προσπάθειες τής όλιγομελοϋς, τόν καιρό εκείνο, ομάδας των άρχιτεκτόνων, ή όποία λειτουργεί στενά σαν έπιστημονική κοινότητα, είναι ένθουσιώδεις και σε μεγάλο βαθμό συλλογικές. Στόχος της είναι ή διαμόρφωση μεθόδων και τεχνικών για τή συστηματική διερεύνηση των χωρικών, παράλληλα μέ τά οικονομικά, κοινωνικά και ιστορικά δεδομένα και ή μεθόδευση και στήριξη των κατάλληλων προτάσεων παρέμβασης. Σημαντικές είναι οι παρουσίες του Γ. Κανδύλη, του 'Α. Προβελέγγιου, του Κ. Δοξιάδη και, από τή Σχολή Άρχιτεκτόνων, του 'Α. Κριεζή, του Κ. Δεσποτόπουλου καθώς και πολλών άλλων τότε νέων, πού έξακολουθοϋν νά αποτελοϋν δραστήριο έπιστημονικό δυναμικό στον τομέα. Τό οικιστικό ζήτημα, ή άνασυγκρότηση των οικισμών αξιολογοϋνται ως ιδιαίτερα σημαντικά πεδία τής άρχιτεκτονικής πρακτικής.

Μέσα από μελέτες και διδακτορικά τίθενται τά ζητήματα τής αϋθαίρετης δόμησης, των σχέσεων μεταξύ βιομηχανίας και πόλης, του φυσικού περιβάλλοντος. Έκπονοϋνται σχέδια νόμου για νά θεσμοθετήσουν επίπεδα σχεδιασμοϋ του «ρυμοτομικού σχεδίου» συνολικότερα τό όποιο ήταν — και οϋσιαστικά παραμένει — κύριο έργαλειό έφαρμογής των ρυθμίσεων για τόν αστικό χϋρο.

Πρόκειται για μία έντονη κινητοποίηση των άρχιτεκτόνων, ή όποία προσπαθεί νά δεϊ τά έλληνικά πράγματα μέσα από τήν προοδευτική προοπτική των εϋρωπαϊκών και διεθνών προβληματισμών. Δέν συναντιέται, όμως, ή κινητοποίησή τους αϋτή σε κανένα σημείο μέ τό λαϊκό κίνημα, τό όποιο άλλωστε, όπως είπαμε και πρίν, δέν αναφέρεται στα θέματα τής όργάνωσης και οικειοποίησης του αστικού χϋρου.

Τόν Άπρίλιο του 1967, ό διάλογος και ή κινητοποίηση των τεχνικών κόβονται απότομα. Άλλοι μεταναστεϋουν κι άλλοι άναγκαστικά σιωποϋν στον δημόσιο χϋρο.

'Η δικτατορία, ύποστηρίζοντας τήν «παλιά καλή» οικονομική συνταγή πού θέλει «νά δουλεύει τό γιαπί», προχωρά σε δύο κινήσεις μέ μακροχρόνιες και σημαντικές συνέπειες για τήν όργάνωση του χϋρου:

α) δίνει έναν όροφο τό 1968 μέ τόν Α.Ν. 395, στις περιφερειακές, ως προς τό κέντρο τής πόλης, συνοικίες,

χωρίς μελέτη και μέ συνοπτικές διαδικασίες. Είναι τό λεγόμενο «καπέλο του Παττακοϋ»,

β) βοηθά άργότερα και μέ τόν νόμο για τά «λυόμενα» στη νομιμοφανή οικοδόμηση και έξάπλωση των αϋθαίρετων και σε άλλα κοινωνικά στρώματα (πέρα δηλ. από τους έξαθλιωμένους έσωτερικούς μετανάστες τής μεταπολεμικής περιόδου πού ήδη είχαν «βολευτεί» σε μεγάλο βαθμό). Παράλληλα ξεκινάει τήν οικοδόμηση «πύργων» τήν όποία ύπερασπίζεται και θεσμικά.

Αϋτές οι ένεργειες και ιδιαίτερα οι δύο πρώτες είχαν σημαντικές έπιπτώσεις διότι δραστηριοποίησαν εκ νέου και σε μία προοπτική μεγάλης διεύρυνσης και άνοίγματος προς άλλα κοινωνικά στρώματα πρακτικές ανάπτυξης του αστικού χϋρου, πού κατά τήν έπιστημονική/πολιτική συζήτηση έθεωρείτο σκόπιμο νά έλεγχοϋν — όπως είπαμε — χωρίς όμως νά έχουν έγκαθιδροϋθεϊ συμμαχίες μέ τό λαϊκό κίνημα. Τίς πρακτικές δηλαδή, εκείνες πού στηρίζονται και διεϋρύνουν τήν ύπερβολική κάλυψη και εκμετάλλευση του αστικού έδάφους και τήν έξάπλωση αστικών λειτουργιών, χωρίς σχέδιο και ύποδομές, μέ κατασπατάληση του φυσικού χϋρου.

Οί ρυθμίσεις αϋτές τής δικτατορίας είχαν μακροχρόνιες συνέπειες, έπηρεάζοντας τίς σχέσεις μας μέ τόν χϋρο και σε επίπεδο πολιτισμοϋ. Μπροστά σ' αϋτές «τό τάμα του έθνους» και μερικές άλλες «άπόπειρες» πού έχουν χαρακτηριστεί «κίτς» είναι πραγματικά άσήμαντες.

Οί άρχιτέκτονες μένουν άμήχανοι άπέναντι σε αϋτά τά μέτρα ρύθμισης του χϋρου. Άλλωστε πώς νά αντιδράσουν άφοϋ τά συγκεκριμένα μέτρα έχουν ως στόχο τους τήν πλατεία λαϊκή συναίνεση, ασχέτως των εϋρύτερων συνεπειών στην όργάνωση του χϋρου — και από τή φύση τους είναι εϋλογο ότι θά τήν άπολαϋσουν;

Τό νήμα τής συζήτησης στον ΣΑΔΑΣ ξαναπιάνεται από τό 1972. Ξεκινάει από έπιστημονικο-κοινωνικά θέματα πού προσεγγίζονται μέ έξαιρετική προσοχή και ποιότητα. «'Ο κοινωνικός ρόλος του Άρχιτέκτονα» μέ όμιλίες του Κ. Δεσποτόπουλου και άλλων ενεργών άκόμη συναδέλφων και έξαιρετικές μεταφράσεις σχετικών κειμένων αποτελεϊ, παραδείγματος χάρη, αντικείμενο συζήτησης πού κυκλοφορεί μέσω του Δελτίου του ΣΑΔΑΣ. Και άκόμη, στο ίδιο Δελτίο, καταγράφονται προβληματισμοί και πρωτοβουλίες για ζητήματα φυσικού περιβάλλοντος, άρχιτεκτονικής κληρονομιάς, κοινωνικοϋ έξοπλισμοϋ μέ έμφαση στα κτίρια εκπαίδευσης. 'Ο προβληματισμός, φέρ' είπειν, για τή σχέση μεταξύ άρχιτεκτονικής και φυσικού περιβάλλοντος, όπως άποτυπώνεται στο Δελτίο, είναι σαφώς πιο ένδιαφέρων και ριζο-

σπαστικός από αυτόν πού διατυπώνεται αντίστοιχως σήμερα, πού «ή βιώσιμη ανάπτυξη» έχει καταστεί ιδεολογική όμπρέλα κάθε ρύθμισης και πράξης στό χώρο.

Παρακολουθώντας ιστορικά τή δραστηριότητα του ΣΑΔΑΣ από τό 1972 και έξής, μπορούμε νά άνηγεύσουμε μιά τομή στή δραστηριότητά του τόν Φεβρουάριο του 1973, πού συμπίπτει μέ τίς στρατεύσεις των φοιτητών από τή χούντα, τίς συγκεντρώσεις στό πανεπιστήμια, τήν «έπίσκεψη» του Παπαδόπουλου στός πρυτάνεις, τήν κατάληψη τής Νομικής.

Στή συγκέντρωση για τόν έορτασμό των 50 χρόνων του ΣΑΔΑΣ (13-2-73) μιά μεγάλη ομάδα φοιτητών τής 'Αρχιτεκτονικής ζητά από τό προεδρείο νά βγει άνακοίνωση του Συλλόγου για τό θέμα τής στρατεύσης των φοιτητών. 'Ο Σύλλογος δεσμεύεται και ή άνακοίνωση ψηφίζεται από τήν Γ.Σ. του Συλλόγου στις 27-2-73 (μετά δηλαδή από τά γεγονότα κατάληψης τής Νομικής) από τά 300 παριστάμενα μέλη. 'Η περίοδος μέχρι τόν Νοέμβριο του 1973, όπου και τά γεγονότα του Πολυτεχνείου, έπισφραγίζεται από τή μεγάλη δραστηριοποίηση του Συλλόγου, πού δουλεύει και σε συνεργασία μέ αρχιτέκτονες φοιτητές ή νέους άπόφοιτους' επιτροπές και συζητήσεις για τά σχολεία, για τά ζητήματα κατοικίας σε πολιτική βάση μέ άναφορές σε άρθρα για τούς λαϊκούς αγώνες για τήν κατοικία σε άλλες χώρες τής Εύρώπης και στή Χιλή, για τόν νέο ΓΟΚ, για θέματα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, για τό έπάγγελμα και τίς οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις τής οικοδομής. Τό καλοκαίρι τό 1973 ξεχωρίζει ή μεγάλη δραστηριοποίηση του Συλλόγου εναντίον τής «λαίλαπας» των άπαλλοτριώσεων πού θέλει νά επιβάλλει ή χούντα μέ στόχο τήν έγκατάσταση κυρίως μεγάλων μονοπωλίων (διυλιστήρια Πετρόλα και 'Ανδρεάδη, Ναυπηγεία Νιάρχου κ.ο.κ.). Δημοσιεύονται άφιερώματα για τά θέματα αυτά στό Δελτίο, πού μοιράζεται στις σχετικές μεγάλες και πολύ ριζοσπαστικές συγκεντρώσεις των θιγομένων και μέλη του Συλλόγου χαιρετίζουν επίσημα τίς συγκεντρώσεις αυτές. Είναι ίσως ή πρώτη φορά πού οι αρχιτέκτονες λειτουργούν μαζί μέ τό λαϊκό κίνημα. Τό ίδιο θά συμβεί και άμέσως μετά τή μεταπολίτευση στήν περιοχή του Περάματος, κατά τίς κινητοποιήσεις των κατοίκων για τίς κατοικίες τους σε χώρο πού είχαν καταλάβει, ιδιοκτησίας του ΟΑΔΕΠ. Και στις δύο, όμως, περιπτώσεις, ή άπάντηση διατυπώνεται κυρίως στό έδαφος τής πολιτικής. Παρ' ότι

ύπαρκτό και παρόν, τό ιδιαίτερο πεδίο τής όργάνωσης και οικειοποίησης του χώρου δέν κυριαρχεί έν τέλει. Παραθέτω ένδεικτικά τήν εισαγωγή ενός άρθρου για τίς άπαλλοτριώσεις πού δημοσιεύεται στό Δελτίο του Συλλόγου τό όποιο ήταν έτοιμο νά κυκλοφορήσει τόν Νοέμβριο του 1973 αλλά κυκλοφόρησε τελικά άμέσως μετά τήν πτώση τής Δικτατορίας.

«Είναι κοινότοπο νά επαναλάβουμε ότι ή κοινωνική διάσταση του ρόλου πού θέλει νά διαδραματίσει ό αρχιτέκτονας είναι άπόλυτα συνδεδεμένη μέ τή στάση του άπέναντι σε θέματα άμεσης, κοινωνικής πρακτικής.

Κάθε θέμα, πού ό αρχιτέκτονας αντιμετώπιζει έπαγγελματικά, έξαρτάται από τίς σχέσεις και συγκρούσεις πού ύπάρχουν κάθε φορά άνάμεσα στις κοινωνικές ομάδες πού σχετίζονται μέ τό θέμα, τή νομοθεσία, τήν έξουσία, τό πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό σύστημα (στοιχεία πού καθορίζουν τό χώρο τής δράσης μας): μιά τέτοια διερεύνηση ενός θέματος οδηγεί στή συνειδητοποίηση ότι ή πολιτική ύπάρχει στήν αρχιτεκτονική πρακτική, όχι σαν άφηρημένη έννοια ή σαν έπάγγελμα, αλλά σαν έκφραση τής σύγκρουσης άντιμαχόμενων συμπερόντων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Ποιός είναι ό κοινωνικός ρόλος του αρχιτέκτονα πού προγραμματίζει για τό μέλλον και «δημιουργεί», τήν ίδια στιγμή πού τά προγράμματά του και οι δημιουργίες του χρησιμεύουν στό νά αυξάνει ή καταπίεση, νά άνοίγονται νέοι δρόμοι άπ' όπου ή κυριαρχία θά περάσει πιο εύκολα και «έπιστημονικά» σε όσους θά τήν ύποστούν;

'Η θετική συνεισφορά σ' αυτά τά σχέδια σημαίνει άμεση εύθύνη γι' αυτήν τήν εξέλιξη.

'Η άδιαφορία σημαίνει άνοχή, αν όχι και συνενοχή.

'Η διερεύνηση θεμάτων άμεσης κοινωνικής πρακτικής από τό «γραφείο», έστω κι αν καταλήγει σε σωστές έκτιμήσεις των πραγμάτων, χάνει τήν σημασία της αν δέν μετουσιωθεί σε πράξη».

Στά γεγονότα του Νοέμβρη 1973, ό Σύλλογος δραστηριοποιείται έντονα. Πολλά παρόντα μέλη και τό διοικητικό συμβούλιο συντάσσουν τήν άκόλουθη άνακοίνωση για τό ραδιοφωνικό σταθμό τής κατάληψης:

'Ο Σύλλογος 'Αρχιτεκτόνων θεωρεί ότι ή κατάληψη του Πολυτεχνείου από τούς φοιτητές και ή ενεργητική παρουσία των εργαζομένων σ' αυτήν, άποτελεί κατάκτηση για τή κατοχύρωση τής άυτονομίας των 'Ανωτάτων 'Εκπαιδευτικών 'Ιδρυμάτων και προσπάθεια για τή λειτουργία των δημοκρατικών διαδικασιών στή χώρα μας. Κατακτάται έτσι τό δικαίωμα του συνέρχεσθαι στόν πανεπιστημιακό χώρο και καταξιώνεται ό κοινω-

νικός ρόλος τῶν ΑΒΕΙ πού συνίσταται στήν ἐνεργητική παρουσία των στά βασικά προβλήματα τοῦ τόπου.

Ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων συμπαρατάσσεται στόν ἀγώνα ἐναντίον τῆς ἐπέμβασης τοῦ ξένου καί ντόπιου μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου πού ἐξασφαλίζεται μέ τήν αὐταρχική καί αὐθαίρετη διακυβέρνηση.

Τέτοιες μορφές δράσης τῶν φοιτητῶν καί τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ ἀποτελοῦν τόν μόνο δυνατό τρόπο γιά τό ἀνοιγμα τοῦ δρόμου τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς χειραφέτησης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ἡ Ἐπιτροπή Ἀγώνα καί τό Διοικητικό Συμβούλιο.

Μιά ἐπόμενη καί διακριτή φάση γιά τό Σύλλογο εἶναι ἡ περίοδος ἀπό τό Φεβρουάριο 1974 ἕως τόν Ἰούνιο 1974 καί τήν πτώση τῆς Χούντας. Τά γεγονότα εἶναι τότε καταλυτικά.

Στήν Γενική Συνέλευση καί τίς ἐκλογές τῆς 28-2-1974 ὀρίζεται νέα Γ.Σ. γιά τίς 15-3, ἀλλά ἐν τῷ μεταξύ, ἡ Ἀσφάλεια καλεῖ τόν πρόεδρο καί τόν ἀντιπρόεδρο τοῦ Συλλόγου καί τούς διατάσσει νά συμβάλλουν στήν ἀπομάκρυνση τριῶν ἀνεπιθύμητων μελῶν ἀπό τό Συμβούλιο. Τό Δ.Σ. δέν ἐνδίδει, ἐνῶ τά μέλη του καί τά γραφεῖα τοῦ Συλλόγου παρακολουθοῦνται ἀπό τήν Ἀσφάλεια. Μέχρι τόν Ἰούλιο 1974 μεσολαβοῦν ἕξι μήνες ἐντατικῆς λειτουργίας τοῦ Συλλόγου σέ κατάσταση ἡμιπαρανομίας, μέ δελτία πού συντάσσονται σέ σπίτια καί τυπώνονται παράνομα, μέ ἀνακρινώσεις καί συλλογές ὑπογραφῶν γιά τή διενέργεια ἐπισήμων συνελεύσεων καί ἐκλογῶν.

Ἀπό τό Μάρτιο διακρίνεται ἡ δραστηριοποίηση τοῦ ΣΑΔΑΣ σέ συνεργασία μέ τούς ἄλλους κλάδους τῶν τεχνικῶν, κάτω ἀπό συνθήκες ἡμιπαρανομίας ἐπίσης, ἐναντίον τοῦ Ν.Δ.333/74 «περί ἐπιβολῆς τέλους στίς οἰκοδομές» — ὀνομάστηκε ἐπίσης «καπέλο» — καί ἄλλων ἀποφάσεων πού εἶχαν στόχο νά ἀναστειλοῦν πλήρως τήν οἰκοδομική δραστηριότητα. Καί οὐσιαστικά, ἡ πρώτη «ἐπίσημη» συνεδρίαση τοῦ Δ.Σ. γίνεται στίς 25-7-1974, μετά τήν πτώση τῆς χούντας πλέον, μέ θέμα «Ἡ θέση τοῦ ΣΑΔΑΣ μετά τίς τελευταῖες ἐξελίξεις στόν τόπο» καί μέ συμμετοχή πολύ μεγάλου ἀριθμοῦ συναδέλφων.

Πέρα ἀπό τίς συγκεκριμένες θέσεις τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων ἐνάντια στήν δικτατορία, ἔχει σημασία νά τονιστεῖ ὅτι ἡ δραστηριότητά του στό διάστημα Φεβρουαρίου 1973-Ἰουλίου 1974, καί ἀκολούθως ὡς τίς κινητοποιήσεις τοῦ Περάματος τό 1975, γιά πρώτη καί ἴσως μόνη φορά στήν ἱστορία του στρέφεται προνομικά σέ θέματα πού (θεωροῦσε ὅτι) μπορούσαν ἄμεσα νά τόν συνδέσουν μέ τό λαϊκό κίνημα, πράγμα τό ὁποῖο

διαπιστώνεται καί μέσα ἀπό τή θεματολογία καί τόν τρόπο σύνταξης τῶν ἄρθρων, τήν κυκλοφορία τοῦ Δελτίου καί τήν ἐν γένει πρακτική του. Οἱ ἀρχιτέκτονες φαίνεται νά ἐγκαταλείπουν τότε τόν ἰδιαίτερο καί προνομιακό γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ρόλο τους καί νά ἐπιδιώκουν νά συντονιστοῦν μέ τά ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα, βρίσκοντας τήν ἐπαφή τους πάνω σέ θέματα πού ἔχουν μέν σχέση μέ τόν χῶρο, ἀλλά προσφέρονται κυρίως γιά πολιτική ἀντιπαράθεση μέ τήν κρατική ἐξουσία.

Συμπερασματικά:

Μποροῦμε, ἴσως, νά καταλήξουμε στό ὅτι ἡ δικτατορία ἀνέκοψε μιά ἐνδιαφέρουσα συζήτηση καί ἀναζήτηση πρακτικῶν γιά τίς διαδικασίες ρύθμισης τοῦ χῶρου στήν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖες εἶχαν τήν ἀφετηρία τους στό κλίμα τῆς πρώτης μετεμφυλιακῆς φιλελευθεροποίησης. Συγχρόνως ἡ ἐξουσία τῶν συνταγματαρχῶν προχώρησε σέ σημαντικά βήματα πού εὐνόησαν τήν ὑπερεκμετάλλευση τοῦ ἀστικοῦ χῶρου καί τήν ἀναρχή ἐπέκτασή του, σέ μία φάση κρίσιμη, πού εἶχε μετά πολλαπλασιαστικά ἀποτελέσματα.

Οἱ ἀρχιτέκτονες δραστηριοποιήθηκαν στόν Σύλλογο τους σέ μιά ἐντελῶς ριζοσπαστική πολιτική προοπτική, πού τούς ἔφερε πρόσκαιρα κοντά στά λαϊκά κινήματα. Ἡ προσέγγιση αὐτή, ὅμως, πραγματοποιήθηκε κυρίως στό εὐρύτερο πολιτικό πεδίο καί δέν μπόρεσε νά διατηρηθεῖ ὅταν ἡ δημοκρατία ἐπανῆλθε. Τά προβλήματα, βέβαια, πού ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχουν στίς διαδικασίες ὀργάνωσης καί οἰκειοποίησης τοῦ χῶρου παραμένουν. Ὅταν, ἐν τούτοις, οἱ ἀρχιτέκτονες τοποθετοῦνται ἀπέναντι σ' αὐτά, ἡ θέση τους μοιάζει νά βρίσκεται ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐξουσίας καί τῆς τεχνοκρατίας, σέ σχέση μέ τίς λαϊκές διεκδικήσεις.

Μποροῦμε ἐν τέλει νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ δικτατορία μέ τίς πρακτικές της στά ζητήματα ρύθμισης τοῦ χῶρου συνέβαλε ἀποφασιστικά στή διεύρυνση καί τή διατήρηση σέ μακρά διάρκεια τῶν διαδικασιῶν πού συνυφαίνονται μέ τά προβλήματα ὀργάνωσης καί οἰκειοποίησης τοῦ χῶρου; Ἡ μήπως δέν ἔκανε παρά, κι αὐτή μέ τή σειρά της, τή δική της ἐκμετάλλευση τῆς συνταγῆς «σπέκουλα στή γῆ καί αὐθαίρετα» πού τόσο καλά γνωρίζουν οἱ ἐξουσίες στήν Ἑλλάδα; Τό ζήτημα εἶναι βασικό, ἐνδιαφέρον καί ἀνοικτό.

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης καί ἡ ἄνθιση τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου

τῆς Μαρίας Κατσουνάκη

Ποιός θά ἦταν ὁ καλύτερος τρόπος νά μιλήσει κανείς γιά μιά περίοδο, στή διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ ἑλληνικός κινηματογράφος ἔζησε συμπυκνωμένα ὄχι μιά ἀλλά πολλές ζωές; Ἀπό τό 1966 καί ὡς τό τέλος, περίπου, τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἀφ' ἑνός συναντᾶμε τόν θρίαμβο καί τόν θάνατο τοῦ ἐμπορικοῦ κινηματογράφου, ἀφ' ἑτέρου τή γένεση, τήν ὠρίμανση καί τήν ἐπιβολή τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κινηματογράφου (ΝΕΚ) ἀλλά ταυτόχρονα καί τήν κατακόρυφη πτώση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰσιτηρίων. Ἴσως δέν ὑπῆρξε περίοδος στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κινηματογραφίας περισσότερο πλήρης σέ γεγονότα μεστά καί καθοριστικά γιά τή μετέπειτα εξέλιξη τοῦ κινηματογράφου μας.

Σκέφτηκα ὅτι ἕνα πολύ σύντομο ἡμερολόγιο, μιά κωδικοποιημένη καταγραφή αὐτῆς τῆς πορείας, μέσα ἀπό τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, εὐαίσθητο παλμόγραφο τάσεων, ἀντιθέσεων καί ἀντιστάσεων, θά ἔδινε ἴσως μιά εἰκόνα τῆς ἀνόδου καί τῆς πτώσης τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου, εἰκόνα πού μπορεῖ νά διαβαστεῖ ὅμως καί ἀντίστροφα, ὡς «πτώση καί ἀνοδος» του. Παράλληλα, ἡ ἀναδρομή σ' αὐτήν τήν ἐπταετία τοῦ Φεστιβάλ θά ἐπέτρεπε τήν ἀδρή διαγραφή τοῦ περάσματος ἀπό τόν παλιό, θλιβερά ἐξαντλημένο καί χονδροειδῶς συμβιβασμένο κινηματογράφο, στόν νέο, κοινωνικά εὐαίσθητοποιημένο, πολιτικά ὄριμο καί αἰσθητικά ἀπολύτως διαφοροποιημένο.

Ἔπος ἐναρξῆς τό 1966, ἱστορική χρονιά τόσο γιά τό ἑλληνικό σινεμά ὅσο καί γιά τήν πορεία τοῦ θεσμοῦ τοῦ Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐτήσια παραγωγή φτάνει τό '66 τίς 117 ταινίες - ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός μέχρι σήμερα - μέ ταινίες, βέβαια, στή συντριπτική πλειοψηφία τους, καθαρά ἐμπορικές. Ἡ «Ἑβδομάδα» μετονομάζεται σέ Φεστιβάλ καί ἀναδύεται μιά νέα γενιά σκηνοθετῶν μέ διαφορετικές θεματικές καί αἰσθητικές ἀνζητήσεις: Ἄλ. Δαμιανός μέ τό «Μέχρι τό πλοῖο», Τ. Κανελλόπουλος μέ τήν «Ἐκδρομή», Ρ. Μανθούλης μέ τό «Πρόσωπο μέ πρόσωπο». Τό κοινό ἀγκαλιάζει τόν

«Τζίμη τόν τίγρη» τοῦ Π. Βούλγαρη. Ἡ κριτική ἐπιτροπή ἀποτελεῖ ἐγγύηση ποιότητας: Χατζιδάκις, Τσαρούχης, Λαμπέτη, Μπακογιαννόπουλος. Ὅμως, στήν τελική ἐπιλογή αὐτοί μειοψηφοῦν καί, ἐν μέσῳ ἀποδοκιμασιῶν, τό πρῶτο βραβεῖο ἀπονέμεται σέ μιά παραγωγή τοῦ Τζέημς Πάρις, τό «Ξεχασμένοι ἥρωες». Στήν πρεμιέρα τῆς ταινίας ὁ Πάρις ἐπιστρατεύει φαντάρους καί ἕνα τάνκ γιά νά δώσει χρῶμα στή βραδιά!

1967: Δικτατορία: ἡ φόρα ἀναχαιτίζεται, οἱ αὐταπάτες διαλύονται. Μουδιασμένο καί τό Φεστιβάλ Κινηματογράφου. Τό βραβεῖο καλύτερης καλλιτεχνικῆς ταινίας (νέος διαχωρισμός) πηγαίνει στίς «Σιλουέτες» τοῦ Κ. Ζώη καί ἀρτιότερης παραγωγῆς στόν «Πυρετό στήν ἄσφαλο» τοῦ Ντ. Δημόπουλου.

1968: «Οἱ νέοι πεθαίνουν στή Θεσσαλονίκη»: εἶναι τό σλόγκαν τοῦ ἐξώστη, πού ἀποδίδει τό πνεῦμα τοῦ 9ου Φεστιβάλ. Οἱ μικρομηκάδες ξεχωρίζουν, δίνουν τόν τόνο, ἀνεβάζουν τή θερμοκρασία: ὁ Ἀγγελόπουλος μέ τήν «Ἐκπομπή», οἱ Σφήμας-Τορνές μέ τό «Θηραϊκό Ὄρθρο», οἱ Παπαστάθης-Αὐγερινός μέ τήν «Ὀδό Ἑρμοῦ». Ἡ κριτική ἐπιτροπή τῆς χρονιάς ἐκείνης ἀγνοεῖ τά πάντα καί ψηφίζει Πάρις γιά ἀκόμα μιά φορά: «Στά σύνορα τῆς προδοσίας», ταινία ἀπόλυτα ἐναρμονισμένη μέ τό προπαγανδιστικό ὕφος τῆς χούντας. «Αἶσχος», διαμαρτύρεται τό κοινό.

1969: Τό Φεστιβάλ κλείνει ἄδοξα τήν πρώτη δεκαετία του. Ἡ προκριματική ἐπιτροπή κόβει, μέ κριτήρια ἀμιγῶς πολιτικά, τήν «Ἀνοιχτή ἐπιστολή» τοῦ Γιώργου Σταμπολόπουλου. Βραβεύεται τό «ΟΧΙ», παραγωγῆς καί πάλι Τζ. Πάρις.

1970: Ἡ χρονιά τῆς «Ἀναπαράστασης» τοῦ Θ. Ἀγγελόπουλου συνιστᾶ τήν ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου. Τό κοινό, μέ τήν ἴδια ἔνταση πού χειροκροτεῖ τό νέο, ἀποδοκιμάζει τό παλιό καί κατεστημένο. Οἱ ἀντιδράσεις στόν ἐξώστη παίρνουν σιγά σιγά μορφή ἀντίστασης. Ὁ ἐξώστης ἀποκτᾶ λόγο καί πολιτική συνείδηση. Τά βραβεῖα σέ αὐτό, τό 11ο Φε-

στιβάλ, μοιράζονται ή «Αναπαράσταση» (ως καλλιτεχνική ταινία) και ο «Αστραπόγιαννος» (ως άρτιότερη παραγωγή).

1971: Τό «Φεστιβάλ τής όργης». Έπισφραγίζεται από τούς τελευταίους σπασμούς μιās γενιάς παραγωγών και σκηνοθετών που άπέρχεται από τό Φεστιβάλ αλλά και από τόν κινηματογράφο, έν μέσω τών άποδοκιμασιών του Β' έξώστη («Παπαφλέσσας» του Πάρις, «Καταναλωτική κοινωνία» του Κ. Καραγιάννη). Είται ή χρονιά τής «Ευδοκίας» του Άλ. Δαμιανού που καταχειροκροτείται αλλά δέν βραβεύεται, του «Τί έκανες στόν πόλεμο Θανάση» του Ντ. Κατσουρίδη, τό όποιο προκαλεί συνωστισμό στά ταμεία και εκδηλώσεις ένθουσιασμού για τόν πρωταγωνιστή του, Θανάση Βέγγο. Τό Φεστιβάλ αλλάζει προσανατολισμό και τό δηλώνει εύθαρως.

1972: Τό Φεστιβάλ παραδίδεται έπισήμως στή νέα γενιά. Συνωστισμός: «Προξενίό τής Άνας», «Ναί μέν αλλά», «Μέρες του '36», «Θανάση πάρε τό όπλο σου». Η άναμνηστική φωτογραφία τών βραβευμένων παραμένει ιστορική. Δέ λείπει κανείς από τό κάδρο: Βούλγαρης, Τάσιος, Άγγελόπουλος, Κατσουρίδης, Βέγγος, Βαγενά, Παπαστάθης...

1973: Ζωντανό και ταραχώδες. Κανείς δέν άμφιβάλλει ότι ο Β' έξώστης χρησιμεύει και ως βήμα κατά τής δικτατορίας. Κριτική έπιτροπή και κοινό συμπύπτουν στίς έπιλογές τους: «Λάβετε θέσεις» του Θ. Μαραγκού, «Ιωάννης ό βίαιος» τής Τώνιας Μαρκετάκη. Άγνωεΐται μόνον ό «Τόπος Κρανίου» του Κ. Άριστόπουλου.

1974: Τό πρώτο έλεύθερο Φεστιβάλ μετά τήν έπταετία. Κυριαρχεί ή ένταση, τό κλίμα ταραγμένο, φορτισμένο. Ο έξώστης άπονέμει τά δικά του βραβεία. Πρόεδρος τής κριτικής έπιτροπής είναι ό Παύλος Ζάννας. Τό «Κιέριον» του Θεού και τό «Μοντέλο» του Σφήκα μοιράζονται τό βραβείο καλύτερης καλλιτεχνικής ταινίας. Τά «Μέγαρα» τών Τσεμπερόπουλου και Μανιάτη μαζί μέ τό «Γάζωρο Σερρών» του Τ. Χατζόπουλου μοιράζονται τό βραβείο άρτιότερης παραγωγής. Παρόντες και οι Ν. Παναγιωτόπουλος μέ τά «Χρώματα τής ίριδος» και Τ. Ψαρράς μέ τό «Δι' άσήμαντον άφορμήν».

Η γενιά του ΝΕΚ

Η σύντομη και άποσπασματική αυτή καταγραφή τής κρίσιμης για τόν έλληνικό κινηματογράφο έπταετίας '67-'74 του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης έπιτρέπει τήν έξαγωγή όρισμένων διαπιστωτικών παρατηρήσεων:

Τή στιγμή που ο ΝΕΚ κάνει τήν έπίσημη είσοδό του στήν όθόνη μέ τήν «Αναπαράσταση», ό έμπορικός κινηματογράφος έκτοξεύεται στήν κορυφή μέ τήν «Υπολοχαγό Νατάσα» και τά 751.117 εισιτήρια που αυτή κόβει — ρεκόρ έως πριν από δύο χρόνια που ένέσκηψε τό «Safe sex». Ένώ όμως ή πορεία του πρώτου είναι άνοδική, καταξιώνεται και έπιβεβαιώνεται μέσα στή δεκαετία του '70, ή πορεία του δεύτερου είναι πτωτική. Στήν πτώση βοηθάει έπίσης ή έξάπλωση τής τηλεόρασης και ή άλλαγή τών συνηθειών του κοινού. Τά ένδιαφέροντα μετατοπίζονται καθώς ή μικρή όθόνη έγκαθίσταται ως νέος τρόπος ψυχαγωγίας. Δέν είναι καθόλου τυχαίο τό γεγονός ότι, σύν τω χρόνω, όσο αυξάνονται οι δέκτες, τόσο μειώνονται τά κινηματογραφικά εισιτήρια.

Μέσα από τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης γίνεται όρατό τό αίσθημα αντίστασης τών νέων κινηματογραφιστών και του κοινού του έξώστη κατά τής χούντας. Η γενιά του ΝΕΚ είναι ζυμωμένη μέ τά ιδεολογικά ρεύματα τής Ευρώπης, ιδίως του γαλλικού Μάη, και μέ τούς μορφολογικούς νεωτερισμούς τής κινηματογραφικής τέχνης. Οι κινηματογραφιστές της ξεκινούν ως υπόκωφο ρεύμα μέ μικρού μήκους ταινίες μέσα στή δεκαετία του '60, για νά έξελιχθούν σέ κύμα «νέο», όρμητικό και άνατρεπτικό στή δεκαετία του '70. Κινηματογραφούν μιάν «άλλη Ελλάδα». Ρεαλισμός και ποιητικό διαφορούμενο, άυθεντικότητα τοπίων, έσωτερικών και έξωτερικών, ειρωνεία και σαρκασμός, άμεσότητα στήν καταγραφή τής κοινωνικής πραγματικότητας. Ένα πνεύμα συνειδητοποίησης και άναθεώρησης, επανεξέτασης τής έλληνικότητας, τής παράδοσης αλλά και τής ιστορίας διατρέχει τό έργο τών νέων αυτών σκηνοθετών, που μετονομάζονται σέ «δημιουργοί» (μεταφορά του γαλλικού «auteur»).

«Οι ιστορίες υποχωρούν μπροστά στά θέματα, τό δράμα και ή δράση δίνουν τή θέση τους στόν χρόνο και στό βίωμα», όπως σημειώνει και ό Γ. Μπακογιαννόπουλος. Ο κινηματογράφος του δημιουργού άντικαθιστά τήν έκδοχή του σκηνοθέτη-τεχνίτη, οι έλληνικές ταινίες άποκτούν έναν «δοκιμακό» χαρακτήρα. Έκφραστής αλλά και φιλόξενη στέγη τών καινούργιων τάσεων στό χώρο του κινηματογράφου — και όχι μόνο — είναι τό περιοδικό Σύγχρονος Κινηματογράφος που αρχίζει νά εκδίδεται τό 1969. Ο γόνιμος διάλογος που προκύπτει μέσα από τίς σελίδες του καθιερώνει μιá νέα γενιά κινηματογραφικών κριτικών και θεωρητικών. Μέσα σέ αυτήν τήν έπταετία, τό έλληνικό σινεμά αλλάζει φυσιογνωμία, νοοτροπία, έσωτερική δομή, προοπτική.

Ἄπό τούς ἠθοποιούς «παλαιᾶς κοπῆς», ἐκεῖνος πού βγαίνει ἀλώβητος ἀπό τούς ἰσχυρούς κραδαμούς, τίς ἀνατροπές, τίς ἀνόδους καί τίς πτώσεις, καί μέ ἐνισχυμένη μάλιστα τή δημοτικότητά του, εἶναι ὁ Θανάσης Βέγγος. Δημιουργικός κωμικός, ἀποδίδει μοναδικά τόν τύπο τοῦ στριμωγμένου, ἀνήσυχου ἀλλά καί πολυμήχανου Ἑλληνα, Καραγκιόζη μαζί καί Ὀδυσσεά. Τό «Τί ἔκανες στόν πόλεμο Θανάση» περνᾶ στήν πρώτη θέση στόν πίνακα τῶν εἰσιτηρίων, ὑποσκελίζοντας τήν παντοδύναμη Ἀλίκη Βουγιουκλάκη (640.000 εἰσιτήρια γιά τήν ταινία τοῦ Κατσουρίδη ἔναντι 282.000 γιά τήν «Ἀλίκη δικτάτορα»).

Ἡ δεκαετία τοῦ '70 ἀνήκει ὀλοκληρωτικά στόν ΝΕΚ. Ἐνα ἀπό τά βασικότερα χαρακτηριστικά του, πού τόν διαφοροποιεῖ ἀπό τόν ἐμπορικό κινηματογράφο, ἐκτός ἀπό τή θεματολογία καί τήν αἰσθητική, εἶναι καί ἡ μορφή τῆς παραγωγῆς. Οἱ παραδοσιακοί παραγωγοί (Φίνος, Πάρις κ.ο.κ) ἐγκαταλείπουν, οἱ νέοι σκηνοθέτες παίρνουν στά χέρια τους τόν πλήρη ἔλεγχο, διοικητικό καί οἰκονομικό, τῶν ταινιῶν τους. Αὐτοχρηματοδοτοῦνται, δανεῖζονται, στηρίζονται πολύ στήν ἐθελοντική ἐργασία συναδέλφων καί φίλων· μιά διαδικασία πού ἐπιβαρύνει μέν τόν σκηνοθέτη, τοῦ προσφέρει, ὅμως, ἀπόλυτη ἐλευθερία ἐκφρασης.

Ἡ ἀναφορά στή δεκαετία τοῦ '70 θά παρέμενε ἑλλειπής δίχως μιά στάση στή χρονιά '75-'76, πού εἶναι ἡ πλέον πολιτικοποιημένη στόν ἐλληνικό κινηματογράφο. Ὁ κόσμος διψάει γιά πολιτικά μηνύματα κι ἡ πλειονότητα τῶν ταινιῶν ἔχει ἔντονο πολιτικό χαρακτήρα, ἀκόμη καί οἱ κωμωδίες. Τό Φεστιβάλ τοῦ '75 ἀνήκει στόν

«Θίασο», πού ἀποσπᾶ ἕξι συνολικά βραβεῖα. Στό πνεῦμα τῶν ἡμερῶν καί ὁ «Ἀγώνας», παραγωγή τῆς ὁμάδας τῶν ἕξι (Γιαννικόπουλος, Ζαφειρόπουλος, Θανάσουλας, Μαραγκός, Οἰκονομίδης, Παπανικολάου). Τό Γ' βραβεῖο ἀποσπᾶ ἡ πειραματικοῦ χαρακτήρα «Βιογραφία» τοῦ Θανάση Ρεντζῆ. Εἶναι μιά χρονιά ἀναβρασμοῦ, ζυμώσεων, ἀνάγκης τῶν δημιουργῶν νά ἀκουστεῖ ἡ φωνή τους, τοῦ κοινοῦ νά ἀκούσει ὅ,τι ἔχει στερηθεῖ.

Ἄλλά ἡ μεταπολίτευση δέ σήμανε «φτοῦ ἑλευθερία» γιά τό ἐλληνικό σινεμά. Ὁ «Θίασος» τοῦ Ἀγγελόπουλου εἶναι μιά ἀπό τίς πρῶτες ταινίες πού διαπιστώνουν ὅτι ὀρισμένα πράγματα παραμένουν «σταθερά». Ἡ δεξιά ἀρνεῖται στήν παραγωγή νά ἐκπροσωπήσει ἐπίσημα τή χώρα μας στό Φεστιβάλ τῶν Καννῶν. Ἡ Γενική Γραμματεία Τύπου καί Πληροφοριῶν... διευκρινίζει: «... Εἰδικῶς διασύρεται τό πρόσωπον τοῦ στρατάρχου Παπάγου. Εἶναι ἀδύνατον νά δίδεται ἐπίσημος ὑποστήριξις εἰς ταινίας αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν μονομερῶς τήν πρόσφατον πραγματικότητα. Διά νά τό ἀντιληφθεῖ κανεῖς αὐτό, ἀρκεῖ νά φαντασθεῖ πόσος θόρυβος θά ἠγείρετο ἀπό τούς σήμερον διαμαρτυρούμενους ἐάν ἐνεκρίνετο ἡ ἐπίσημος ἀντιπροσώπευσις τῆς Ἑλλάδος εἰς τάς Κάννας ἀπό ταινίαν μέ θέμα λ.χ. τήν σφαγήν τοῦ Μελιγαλά ἢ τόν φόνον τοῦ συνταγματάρχου Ψαρροῦ».

Ὁ «Θίασος» προβάλλεται στίς Κάννες χωρίς νά ἐκπροσωπήσει τή χώρα μας, ἀποσπᾶ τό εἰδικό βραβεῖο τῶν κριτικῶν καί ἀκολουθεῖ μιά ἐντυπωσιακή διεθνή καριέρα. Στήν Ἑλλάδα κόβει 186.620 εἰσιτήρια, ὅταν ἄλλες ταινίες τοῦ ΝΕΚ δέν ξεπερνοῦν τά 10.000 εἰσιτήρια...

Ἡ μικρή ὀθόνη στή δικτατορία

τῆς Ρένας Θεολογίδου

Ἡ ἱστορία τῆς τηλεόρασης στήν Ἑλλάδα τυπικά ἀρχίζει τό 1951. Ἄν καί οἱ ριπές τῶν ὄπλων τοῦ Ἐμφυλίου ἀντηχοῦν ἀκόμα στά αὐτιά τῶν Ἑλλήνων, οἱ νικητές σκέφτονται ὅτι τό μήνυμα τῆς νίκης ἐπί τῶν ἀριστερῶν καλό θά ἦταν νά μεταδοθεῖ καί ραδιοτηλεοπτικά. Μέ τό νόμο 1663 τοῦ '51 προβλέπεται λοιπόν ἡ ἴδρυση καί ἡ λειτουργία ραδιοτηλεοπτικῶν σταθμῶν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων.

Οἱ ραδιοφωνικοί σταθμοί τῶν «Ἐνόπλων» κυριαρχοῦν σύντομα ἀπό τίς πρωινές ὥρες σ' ὀλόκληρη τήν ἐπικράτεια ἐκπέμποντας λαϊκά τραγούδια μέ σαφεῖς τουρκικές ἐπιρροές καί προπαγανδιστικά πολιτικά σχόλια. Τό δεύτερο συνθετικό τοῦ πράγματος πού ἀφορᾶ, ὅμως, στήν τηλεόραση ἀργεῖ ἀκόμη νά μπεῖ στή ζωή μας. Τό ραδιοφωνικό «σχόλιον τοῦ ἐργάτου» καί τό «σχόλιον τοῦ ἀγρότου», μέ τή διαφώτιση ὅλων τῶν ἐπαγγελματικῶν

τάξεων κατά σειρά, μεταδίδονταν κυρίως τὰ ἀπογεύματα πού οἱ ταλαίπωροι ἐργάτες καί ἀγρότες ἐπέστρεφαν σπίτι τους ξεθεωμένοι.

Ἡ τηλεόραση τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων πού ὄνειρευόνταν ἢ τότε ἡγεσία τοῦ στρατοῦ θά χρειαζόταν δεκάξι ὀλόκληρα χρόνια γιά νά ἐκπέμψει. Ἐξέπεμψε, ὅμως, τελικά καί ἀκριβῶς ὅπως τήν εἶχαν ὄνειρευτεῖ. Μέ σπολές, μέ ἐμβατήρια, μέ τὰ ὅλα της... Κι ἂν τό ραδιόφωνο στή χώρα μας γεννήθηκε ἐπί Μεταξᾶ, ἡ τηλεόραση ἀπλώθηκε ἐπί ἀπριλιανῆς δικτατορίας.

Οἱ συνταγματάρχες τῆς χούντας, κοντά σέ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πολιτικά τους προβλήματα, εἶχαν κι ἕνα ἄλλο μεγάλο πρόβλημα, ἕνα πρόβλημα αἰσθητικῆς. Ἐγκλωβισμένοι μέσα στό τελείως κλειστό σύστημα πού λέγεται στρατός δέν εἶχαν καμία ἐπαφή μέ τίποτα ἄλλο. Ὅλη τους ἡ ζωή ὡς τό '67 ἦταν περιορισμένη σέ κηρύγματα ἐθνικοφροσύνης καί ἀντικομμουνισμοῦ. Ἡ πλειοψηφία τῶν ἀξιωματικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἀπόφοιτοι Δημοτικοῦ. Αὐτά ἦταν τὰ χέρια στά ὁποῖα ἔπεσε ἡ τηλεόραση κατά τὰ πρῶτα εὐαίσθητα χρόνια τῆς παιδικῆς της ἡλικίας.

Ἡ αἰσθητικῆ τῆς χούντας ἦταν ἡ αἰσθητικῆ τῆς σχολικῆς παράστασης τῆς 25ης Μαρτίου. Καί σιγά-σιγά μαζί μέ αὐτήν συνέπλευσαν τὰ «Δίχτυα τῆς ἀράχνης» τοῦ Τζαίμς Πάρις, ὅπου βλέπαμε κομμουνιστές κατασκόπους νά ἐπιβουλεύονται συνεχῶς τήν Ἑλλάδα ἀργότερα, δέ, ἦρθαν καί «ἐπιστημονικότερες» συνταγές.

Ὁ Γεωργαλάς, διαπιστώνοντας μέχρι τό '68-'69, περίοδο τοῦ προπαγανδιστικοῦ βομβαρδισμοῦ καί τῶν «Διχτυῶν τῆς ἀράχνης», ὅτι οἱ δέκτες πού εἶχαν ἀγοραστεῖ ἦσαν πολλοί λίγοι καί ἡ διασπορά τοῦ μέσου περιορισμένη, προσκάλεσε Ἀμερικανούς ἐπικοινωνιολόγους οἱ ὁποῖοι τοῦ συνέστησαν τὰ αὐτονόητα: πρόγραμμα μέ ἐπιθεωρήσεις, τηλεπαιχνίδια καί κυρίως ποδόσφαιρο.

Ὁλοκληρώνοντας χτές τήν προετοιμασία μίας ἐκπομπῆς, πού θά προβληθεῖ αὔριο, γιά τή λογοκρισία στή χούντα, εἶχα μιά συνομιλία μέ τόν Γιάννη Καψή, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπε, πόσο εἶχε αἰφνιδιαστεῖ, ὅταν ἕνα ἀπογευμα, βγαίνοντας γιά καφέ στό Κολωνάκι, εἶδε τήν Ἀθήνα ἐντελῶς ἄδεια. Ρώτησε τό γκαρσόνι τί γίνεται κι αὐτό τοῦ ἀπάντησε πῶς ἔχει μάτς, παίζει ὁ Παναθηναϊκός μέ τή Δυναμό. «Μοῦ ἦρθε», καταλήγει στή συνέντευξή του ὁ Καψῆς «νά ἐπιστρέψω στόν Κορυδαλλό». Ὅπου τό περιβάλλον ἦταν ἀπείρως πιό ὑγιές, θά συμπλήρωνα ἐγώ. Ἐκεῖνο πού μοῦ ἔκανε ἐντύπωση κατά τήν ἔρευνα γι' αὐτή τήν ἐκπομπή ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ λογοκρισία τῆς δικτατορίας δέν ἔκανε σέ κανέναν χατίρια.

Ἡ σχετικῆ ἐπιτροπή δέν ἔλεγχε μόνον τό «Ἐκεῖνος κι ἐκεῖνος». Ἐλεγχε τὰ πάντα, ἀπό τό «Ἐκεῖνος κι ἐκεῖνος» μέχρι τόν περίφημο «Ἄγνωστο Πόλεμο» τόν «Ἄγνωστο Πόλεμο» τόν ὁποῖο οἱ ἀξιωματικοί λάτρευαν, γιατί ὅλοι φαντάζονταν τούς ἑαυτούς τους ὡς Βαρτάνηδες, καί παρ' ὅλα αὐτά, ἐπίσης τόν λογοκρίναν. Εἶχαν διορθώσεις ἐπί διαφόρων διαδικαστικῶν ζητημάτων, ὅτι ἄς ποῦμε αὐτό τό χαρτί δέν ἔπρεπε νά εἶναι στό σπίτι τοῦ Βαρτάνη ἀλλά στό ἐπιτελεῖο ἢ ἀντιρρήσεις ἐπί θεμάτων ἠθικῆς. Γιά μιά γυναίκα δέν μπορούσε νά ἀκουστεῖ ὅτι πῆγε μέ ἀγνώστους στόν πόλεμο γιά νά θρέψει τὰ παιδιά της. Ὅλα αὐτά σημειώνονταν στήν πρώτη σελίδα τοῦ σεναρίου δι' ἐρυθρᾶς μολυβδίδος, ὅπως ἐπεσήμαιναν, καί ἔπρεπε νά ἀπαλειφθοῦν γιά νά πάρει τό κείμενο τή σφραγίδα τῆς ἔγκρισης ἢ ὁποῖα βέβαια, στόν «Ἄγνωστο πόλεμο» ἔμπαινε ἐν τέλει πάντοτε, σέ ἀντίθεση μέ τό «Ἐκεῖνος κι ἐκεῖνος» πού κατά διαστήματα κοβόταν καί ἐπανερχόταν, κυρίως χάρις στόν παραγωγό τῆς ἐκπομπῆς, τόν Νικολαρέα, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἀριστερές σχέσεις μέ τή χούντα.

Στή σχέση αὐτή κρύβεται καί τό μέγα μυστήριο τῆς μετάδοσης τοῦ «Ἐκεῖνος κι ἐκεῖνος», πού πραγματικά ἀποτελοῦσε ὄαση μέσα στήν ὑπόλοιπη ἐπταετία. Σειρά ἀπό τήν ὁποῖα πολλές φορές μάς διέφευγαν πράγματα, κι αὐτό φαίνεται πῶς δέν ὀφειλόταν μόνον στή γραφή τοῦ «παραλόγου» πού ἀκολουθοῦσε τότε ὁ Μουρσελάς, ἀλλά καί στίς ἐπεμβάσεις τῆς λογοκρισίας. Σέ ἕνα δακτυλόγραφο τοῦ Μουρσελά πού ἔπεσε στά χέρια μου αὐτές τίς μέρες ἔγραφε: «Ἰποκύσαμε καί ὑπογράψαμε. Ἡ λογοκρισία τό ἔκανε. Προσαρμοστήκαμε καί ὑπογράψαμε τὰ γραμμάτια». Βγάλε ἄκρη.

Ὁ μῦθος ὅτι οἱ ἀξιωματικοί τῆς δικτατορίας δέν «λάδωνονταν» ἀπέχει πολύ ἀπό τήν ἀλήθεια. Εἶναι γνωστός ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γινόταν αὐτό τό λάδωμα ἀπό κάποιον ἀπό τούς μεγαλοπαραγωγούς τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος ἔπαιζε μέ τούς ἀξιωματικούς στά χαρτιά μεγάλα ποσά καί ἐνῶ εἶχε καρέ τοῦ ρήγα πήγαινε πάσο γιά νά μείνουν τὰ λεφτά στόν ἀξιωματικό πού ἐνέκρινε τίς τηλεοπτικές σειρές....

Τό κακό πού προκάλεσε ἡ χούντα μέσα ἀπό τόν τύπο τῆς τηλεόρασης πού εἰσήγαγε στήν Ἑλλάδα συνιστοῦσε ἔγκλημα αἰσθητικῆς καί εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτά τὰ χρόνια τῆς ἐπταετίας, ὅπως καί στά ἀμέσως προηγούμενα, στά ὁποῖα ὀφείλεται τό χαμηλό ἀκόμη καί σήμερα ἐπίπεδο τῆς τηλεοπτικῆς μας παιδείας.

Ἄν ἡ ραδιοφωνική προπαγάνδα τῆς δεκαετίας τοῦ '50 δέν ἐρχόταν νά συμπληρώσει κάθε βράδυ στά «Χρονικά τῆς Ἡμέρας» τή σχολική μετεμφυλιακή πα-

ραχάραξη πού διδασκόταν στά σχολειά τό πρωί, θά είχαμε ίσως σήμερα μία παιδεία διαφορετική στην επί-κοινωνία μας μέ τά μέσα μαζικής ενημέρωσης...

Αν τά κινηματογραφικά «Έπικάιρα» τής Γενικής Γραμματείας Τύπου καί Πληροφοριών πού βλέπαμε στό σινεμά πρίν τήν «Αλίκη στό Ναυτικό» δέν ήταν οί πρώτες όπτικοποιημένες ειδήσεις πού παρακολούθησαμε δέν θά χρειαζόταν σήμερα, φαντάζομαι, σέ κάθε ειδησεογραφικό τηλεοπτικό δελτίο νά καταλαμβάνονται τά χειμερινά άνάκτορα...

Αν οί πρώτες ενημερωτικές έκπομπές πού είδαμε στην τηλεόραση δέν είχαν τή σφραγίδα τής δικτατορίας, δέν θά είχαμε χάσει πολύτιμες δεκαετίες γιά τή χουντοποίηση, τήν αποχουντοποίηση ή τόν «πλήρη έκδημοκρατισμό τών μέσων ενημέρωσης».

Κι αν στή χώρα αύτή ή λογοκρισία δέν είχε τόσο μεγάλη ιστορία καί ή ιστορία τόσο πολύ λογοκρισία, τότε καί ή τηλεόραση μας θά ήταν σήμερα πολύ πιό αξιόπιστη...

Ο Έλληνικός Κινηματογράφος κατά τήν περίοδο τής δικτατορίας τών συνταγματαρχών

του Νίκου Κολοβού

Σέ ήμερίδα πού όργάνωσε ή Σχολή Μωραΐτη στην Αθήνα, τόν Νοέμβρη του 2000, μέ θέμα «1949-1967, ή έκρηκτική είκοσαετία», είχα προτείνει τό έξής προσωρινό συμπέρασμα σχετικά μέ τόν ελληνικό κινηματογράφο:

«Φθάνοντας στό τέλος τούτης τής μελέτης διαπιστώνουμε ότι ή έκρηκτική εποχή 1949-1967 καί ό ελληνικός κινηματογράφος συνδέθηκαν μέ μία σχιζοειδή σχέση. Οί μνήμες καί οί θερμές έμπειρίες τής μετεμφυλιακής κατάστασης στή χώρα, ή λευκή τρομοκρατία του επανασυσταθέντος κράτους/παρακράτους τής δεξιάς, οί άλλεπάλληλες καί μαζικές έκδηλώσεις τών λαϊκών άγώνων, ή ταραγμένη πολιτική επικαιρότητα, οί βαθιές άλλαγές στην κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού, οί άλληλοσυγκρούμενες τάσεις έκσυγχρονισμού τής ελληνικής κοινωνίας καί οικονομίας, έμειναν έξω άπ' τά περιεχόμενα τών εκατοντάδων παραχθειςών ταινιών. Αφσαν άσυγκίνητους καί άνεπηρεάστους παραγωγούς καί κινηματογραφιστές. Αυτό τό τελευταίο συνέβη κυρίως γιά λόγους έμπορευματικούς καί όργανωτικούς τής οικονομίας του ίδιου του κινηματογράφου, αλλά καί γιά λόγους πολιτικούς συγκείμενους στό καθεστώς τής λογοκρισίας καί τήν άνάπηρη έλευθερία έκφρασης καί βίου. Η άνοχή καί ή σύμπλευση μέ τό “πνεύμα” τών κρατικών άρχών, όπως καί οί άρμονικές σχέσεις μέ τό κοινό ως εύχαριστημένη πελατειακή μάζα, προτιμήθη-

καν άπό όποιαδήποτε παρεκτροπή ή σύγκρουση ή αντίπαράθεση. Δέν είναι ξεκάθαρο αν πρέπει νά καταλογίσουμε άτολμία, έλλειψη γενναιότητας ή μαλθακότητα στους κινηματογραφιστές τής περιόδου αύτης. Τήν άποφυγή όμως επαφής τους μέ τή ζέουσα πραγματικότητα, τήν επανάπαυσή τους σέ έναν “γλυκανάλατο” καί ιδιοτελή “άναχωρητισμό” καί μία βολική κωφότητα/τυφλότητα μπορούμε μέ λύπη νά άναγνωρίσουμε στην έν γένει στάση τους.

Έτσι μία “χαμένη γενιά” στην Ελλάδα τής μετεμφυλιακής περιόδου άφησε πίσω της καί μία “χαμένη εποχή” στον κινηματογράφο της. Θά ήταν άστείο καί βλάσφημο νά ύποστηρίξει κανείς ότι ό Παλιός (λαϊκός, έμπορικός, μή καλλιτεχνικός), Έλληνικός Κινηματογράφος (ΠΕΚ), αντιπροσωπεύει τίς μορφές, τίς δομές, τά συμβάντα, τίς δονήσεις καί τίς έλπίδες εκείνης τής έκρηκτικής εποχής 1949-1967. Η ιδεολογία τών “νικητών” του έμφυλίου πολέμου φαίνεται ότι ύποβάλλοντας καί μέ τόν κινηματογράφο τήν παθητικότητα καί τήν άπραξία στά στρώματα τών “ήττημένων” κέρδισε άκόμη μία σημαντική μάχη έν καιρώ μελανής ειρήνης».

Πραγματικά, γιά νά καταλάβουμε συνολικά τό γεγονός τής δικτατορίας τών συνταγματαρχών του Απριλίου 1967 θά πρέπει νά τή φανταστούμε νά άναδεικνύεται άπ' τά χρόνια του Έμφυλίου Πολέμου. Οί πρωτοστατήσαντες του '67, οί άνάκατες καί άραχνώδεις ιδέες

τους, τό πειθαναγκαστικό και "σωφρονιστικό" σύστημα διακυβέρνησης, ή милитарιστική αντίληψη του δικαίου και ή μεροληπτική άποψη για την κοινωνική δικαιοσύνη υπήρξαν παραφασάδες εκείνων των σκοτεινών και αίματηρών χρόνων.

Ο άπαθής και αϊφνιδιασμένος λαός πού την υπέστη ήταν ένα σύνθεμα από επιζήσαντες του Έμφυλιού Πολέμου. Μερικοί απ' αυτούς ήταν επιλήσμονες των πύρινων ιδεών τους, άλλοι ήταν τρομαγμένοι έσωτερικοί μετανάστες της υπαίθρου προς τά αστικά κέντρα, άλλοι "κοπιώντες και διψασμένοι" πού αναζητούσαν ακόμη εργασία ή κοινωνική αποκατάσταση ή επανέκαμπταν στις κληρονομημένες ασχολίες τους. Οι οικονομικές συνθήκες, κατά τις αρχές της δεκαετίας του '60, είχαν αλλάξει. Η πείνα και ή πείνα είχαν υποχωρήσει αισθητά. Τό ίδιο και ή ήθική και κοινωνική άθλιότητα.

Οι πολεμικές αντιπαραθέσεις είχαν τελειώσει τυπικά στο τέλος του 1949. Οι δυναμικές ιδεολογικές συγκρούσεις όμως συνεχίστηκαν. Οι ταξικές διακρίσεις παρέμεναν. Η παράνομη παρακρατική δράση σε βάρος των "ήττημένων" της Άριστερας δέν εξέλιπε. Άνευρίσκουμε όμως και έξεγερμένα θύματα, έν δυνάμει "άντάρτες των πόλεων", πού κατέβαιναν στα πεζοδρόμια. Συναντούμε φοιτητές, εργάτες, οικοδόμους, διανοούμενους μαχητές στην πρώτη γραμμή, ένα τραυματισμένο αλλά άγωνιστικό προλεταριάτο, μικροαστούς και όρκισμένους αντιφασίστες ή απλά ανθρώπους της έλευθερίας.

Μέσα σ' αυτό τό κλίμα στρεβλής "άνασυγκρότησης" ό έλληνικός κινηματογράφος άρχισε, μετά τό τέλος του Έμφυλιού Πολέμου, νά βγαίνει από μιά θανάσιμη άπραξία. Ο αριθμός των ταινιών πού παρήχθησαν στην περίοδο 1948-49 (τέλος Έμφυλιού) ήταν μόλις όκτώ. Άπ' αυτές οι τρείς ήταν πολεμικές και οι υπόλοιπες μελοδράματα και κοινωνικές ήθογραφίες. Στην περίοδο 1966-1967 ό αριθμός αυτός έφτασε στον άνυπέροβλο μέχρι σήμερα αριθμό των 118 ταινιών. Άπό αυτές 35 μελό, 25 φαρσοκωμωδίες, 18 δράματα, 8 κωμωδίες, 6 "υποκόσμοι", κατοχικά 4, άγροτικά δράματα 3, ρεαλιστικές περιπέτειες 3, ήθογραφίες 3, μουσικές κωμωδίες 3, σάτιρες 3, όρεινης περιπέτειας 2, αστυνομικές κωμωδίες 2, θρίλερ 2, έποχής 1 (καταγραφή και χαρακτηρισμοί ειδολογικοί, Σολδάτος 1995:50-51).

Ένας υπερτροφικός σε σχέση με την παραγωγή, διανομή και έκμετάλλευσή του έμπορικός, λαϊκός, μή καλλιτεχνικός κινηματογράφος κληρονομήθηκε από την έκρηκτική μετεμφυλιακή περίοδο (1949-1967) στην περίοδο της άπριλιανής δικτατορίας (1967-1974). Άξιοποιήθηκε μάλιστα και συντηρήθηκε ως και τό έτος

1973, παραμονή της πτώσης της δικτατορίας, όποτε και άρχισε ή κινηματογραφική υποχώρηση σε όλους τους κλάδους, παραγωγή, έκμετάλλευση, διανομή».

«Άφοϋ δέν μās επιτρέπουν τό σέξ, τό ρίξαμε κι έμείς στό μπάμ-μπούμ»,
Τζαίημς Πάρις

Η κρατική πολιτική σχετικά με την παραγωγή στον κινηματογράφο ήρθε στη δικτατορική περίοδο, κατ' αναλογία των ολοκληρωτικών καθεστώτων του ναζισμού και του φασισμού, νά υποκαταστήσει την άνύπαρκτη ή έντελώς άναίμικη συσσώρευση κεφαλαίου. Η ΕΤΒΑ ιδρύει στα μέσα της περιόδου τή θυγατρική εταιρία Γενική Κινηματογραφικών Έπιχειρήσεων ΑΕ. Ρόλος της εταιρίας αυτής ήταν νά χρηματοδοτήσει κυρίως εταιρίες παραγωγής ή μεμονωμένα άτομα συνεργαζόμενα, ούδέτερα και έξαρτώμενα απ' τό καθεστώς. Παραπλεύρως ή πολιτική της δικτατορίας άπέναντι στον κινηματογράφο έκδηλωνόταν μέσω του μηχανισμού της προληπτικής λογοκρισίας. Η χρηματοδότηση πάντως του κλάδου παραγωγής του έλληνικού κινηματογράφου γινόταν επίσης, άν και με δυσχέρεια, και από ιδιωτικά ή τραπεζικά κεφάλαια, ένθαρρύνοντας μιά μορφή ανεξάρτητης παραγωγής.

Η διανομή των έλληνικών ταινιών διεκπεραιωνόταν, μέσω των ίδιων των εταιριών παραγωγής τους κυρίως και δυσχερέστερα μέσω των μεγάλων γραφείων διανομής, τά όποια λειτουργούσαν με τή στήριξη των άναλογων όργανισμών του έξωτερικού, των όποιων τίς ταινίες προωθούσαν στην έλληνική άγορά. Ο κλάδος της έκμετάλλευσης έπιζούσε κάτω απ' τίς ίδιες συνθήκες με αυτόν της διανομής.

Άπό μιά όπτική μελετώντας την περίοδο αυτή, διαπιστώνουμε την εικόνα μιās παρατεινόμενης, παιδαριώδους, δύσμορφης και άλλοπρόσαλλης «έποποιίας». Μέ εταιρείες νά ιδρύονται για τό γύρισμα μιās μοναδικής ταινίας και πέραν αυτής νά εξαφανίζονται, με επιχειρηματίες, ριψοκίνδυνους και κερδοσκόπους, νά χρεοκοπούν προσπαθώντας νά «παίξουν» τά χρήματά τους στον κινηματογράφο, με ταινίες νά παράγονται με δύο ή τρείς εβδομάδες γυρισμάτων και την προχειρότητα μαζί με την κακογουστιά νά θριαμβεύουν.

«Στην τέχνη — ειδικότερα στην κινηματογραφική τέχνη — ή άρνηση νά άντλείς έργα απ' την δική σου πραγματικότητα είναι τό ίδιο σαν νά άρνεϊται μιά εθνική οικονομία τίς πλουτοπαραγωγικές της πηγές.

Ἡ κακομοιριά, πού ἔδερνε καί δέρνει τήν ἑλληνική κινηματογραφία ἀπό πλευρᾶς σεναρίων, ὀφείλεται σέ αὐτή τήν ἄρνηση. Γι' αὐτό καί κάθε τόσο περνᾶμε ἀπό μόδα σέ μόδα: ἔργα φουστανελοφόρα (κάποιο ἀπό αὐτά γυρίστηκε ταυτόχρονα ἀπό δύο ἑταιρεῖες). Μετά τά φουστανελοφόρα οἱ "κομεντί". Μετά τίς "κομεντί", τά κοινωνικο-αστυνομικά. Μετά ἀπό αὐτά τά "μουζικαλ", τά ἑλληνικά οὐέστερν καί τώρα τά μεγάλα ἐπικοπολεμικά. Ἀρκοῦν νομίζω οἱ χαρακτηρισμοί, "κομεντί", "μουζικαλ", "οὐέστερν" γιά νά ἐπιβεβαιώσουν τή συγγενεία τους μέ τόν τόπο στόν ὁποῖο παράγονται καί τό πόσο Ἑλληνες δημιουργοί αἰσθάνονται αὐτοί πού τά γράφουν. Τό ὅτι δέν εἴχαμε ὡς τώρα ἑλληνικό ἔργο μέ τίτλο "Ὁ Ταρζάν στήν ζούγκλα τῆς Μαγκουφάνας" π.χ. εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικό. Διέφυγε ἀπ' τούς σεναριογράφους μας. (Ἰάκωβος Καμπανέλλης, Σύγχρονος Κιν/φος ἀριθμ. 3, Νοέμβριος 1969, σελ. 32-33).

«Στά χρόνια πού ἀσχολοῦμαι μέ τόν κινηματογράφο, θά ἔχω γυρίσει καί δέκα ταινίες μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς ὑπόθεση. Μόνη ἴσως διαφορά, τό ἐξώγαμο παιδί, πού ἄλλοτε εἶναι ἀγόρι καί ἄλλοτε κοράτσι. Καί, δυστυχῶς, αὐτή ἡ κατάσταση χαρακτηρίζει τό σύνολο τῆς ἑλληνικῆς κινηματογραφικῆς παραγωγῆς, μέ ἀποτέλεσμα οἱ λίγες καλές ταινίες πού ἔγιναν τελευταῖα, ἀπό προσπάθειες τριῶν τεσσάρων ἀνθρώπων, νά ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις» (Ἐλένη Χατζηαργύρη, Ἐπίκαιρα, Ὀκτ. '71, Σολδάτος 1995:51).

Μέσα στό πλαίσιο αὐτό τῆς γενικῆς «ἀλλοφροσύνης», τῆς ὁποίας τήν ἰδεολογική οὐδετερότητα καί χρησιμότητα ἀναγνώρισε ἡ δικτατορία τῶν συνταγματάρχων ἀσμένως καί ἐκ συμπτώσεως, παρήχθησαν κατά τήν δικτατορική ἐπταετία 632 ταινίες τίς ὁποῖες παρακολούθησαν 768,1 ἑκατομμύρια θεατές. Συγκριτικά λιγότεροι ἀπό ἐκείνους τῆς προηγούμενης μετεμφυλιακῆς περιόδου, ἀλλά ὄχι εὐκαταφρόνητοι. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στούς ἀριθμούς αὐτούς περιλαμβάνονται καί οἱ μειοψηφίες ταινιῶν καί θεατῶν τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου (NEK).

Τά εἶδη ταινιῶν πού κυριάρχησαν καί στήν περίοδο αὐτή ἦταν οἱ ἀνώδυνες κωμωδίες καί τά μελοδράματα κοινῆς ἀφελείας καί ὠφελείας μέ ἐπόμενα στή σειρά τά μιμητικά μουζικαλ. Ἐπίσης καί ἕνας ἀριθμός διαφωτιστικῶν, προπαγανδιστικῶν, εὐνοοῦμενων ἀπ' τόν μικρονοϊκό πατριωτισμό τῶν χουντικῶν συμβούλων καί τῶν μικροφυῶν κηδεμόνων τους. Ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα ἀπ' τό κάθε εἶδος. «Ἐνας Κίτσος στά Μπουζούκια» (1970) τοῦ Γιώργου Παπακώστα, φαρσοκωμωδία, «Γιατί μέ πρόδωσες» (1969) τοῦ Νίκου Ἀβραμέα, με-

λόδραμα, «Μιά κυρία στά μπουζούκια» (1968) τοῦ Γιάννη Δαλιανίδη, μουσική κωμωδία, «Στά σύνορα τῆς προδοσίας» (1968) τοῦ Ντίμη Δαδῆρα, πατριωτικό, χουντικό δράμα.

Οἱ ἀφηγήσεις καί τά περιεχόμενα τῶν ταινιῶν αὐτῶν, εἴτε πρωτοτυπώντας, εἴτε ἐπικαλυπτόμενα, ὑποτίθεται ὅτι ἀναφέρονταν συχνά στή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα καί σπανιότερα σέ κάποιο πρόσφατο ἢ ἀπώτερο ἱστορικό προηγούμενό της. Μέ τρόπους ὅμως καί ἐπιλογές διηγηματικῶν ὑλικῶν βαλμένα στά σεναρία τους «φίρδην-μίγδην», χωρίς αἴσθηση τοῦ οὐσιώδους, χωρίς σαφῆ ἀντίληψη τῆς ἀξίας τῶν φιλμικῶν τρόπων ἔκφρασης καί κατά μείζονα λόγο μέ συγκεχυμένη «ἀντιγνώση» τῆς γλώσσας τοῦ κινηματογράφου. Μέσα στόν ὄγκο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανεῖς ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα δείγματα ἄλλης ποιότητας, τά ὁποῖα ὅμως συνθλίβονται κάτω ἀπ' τήν μηδαμινότητα τῶν ὑπολοίπων.

Φιλότιμα καί ἀξιεπάινα, ὀρισμένοι μελετητές-τριες τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου προσπαθοῦν νά περισώσουν σωρευτικά ὅλη τήν παραγωγή αὐτῆς ὅπως καί τῆς προηγούμενης περιόδου, ἀλλά εἰς μάτην, νομίζω. Μέ τό βάπτισμα τοῦ κινηματογράφου ἐκείνου ὡς «λαϊκοῦ» καί «γνήσιου» καί «ἀθώου», δέν ἀλλάζουν οἱ ιδιότητές του καί οἱ ποιότητές του. Γιατί δέν ἀντιστοιχοῦν, οὔτε ἀπηχοῦν τά ἀληθινά καί πραγματικά, ζέοντα καί βραδυφλεγῆ προβλήματα, τήν αὐθεντική κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τῆς περιόδου ἐκείνης (Σολδάτος, Α τόμος, 290, 407-8). Ὅπως δέν ἀπηχοῦσαν τήν ὑπνώτουςα Ἰταλία τοῦ μουσολινικοῦ καθεστώτος καί τή Γερμανία τῆς μυσαρῆς χιτλερικῆς νύχτας, οἱ ταινίες τῆς ἀντίστοιχης περιόδου παραγωγῆς τους.

«Δύο γνωρίσματα χαρακτηρίζουν, στίς γενικές του γραμμές, τόν σημερινό ἑλληνικό κινηματογράφο:

Τό πρῶτο, δέν εἶναι ἑλληνικός. Τό δεύτερο, δέν εἶναι κινηματογράφος.

Δέν εἶναι ἑλληνικός, γιατί δέν κατάφερε (ἢ δέν θέλησε) νά δώσει ἴσαμε σήμερα οὔτε μιά γνήσια ἑλληνική στιγμή.

Καί δέν εἶναι κινηματογράφος, γιατί δέν εἶναι τέχνη, ἀλλά μιά ἀπαράδεκτη σύμβαση. Δέν ὑπακούει στήν ἰδιαίτερη νομοτέλεια πού ἐπιβάλλει τό αἰσθητικό αὐτό εἶδος, ἀλλά χρησιμοποιοῖ (προχειρότατα) μόνο τά στοιχεῖα πού συνιστοῦν τή μορφή του. Ὅλα του, ἔτσι, εἶναι ψεύτικα, φτιαχτά καί ἐπιτηδευμένα. (Ἡ Χ. Παπαδημητρακόπουλος, Ἀργώ, Καβάλα, Μάιος 1962).

«Προχειρολογία, σαлтаδορισμός καί αὐτοσχεδιασμός

χαρακτηρίζει κατά κανόνα τούς διαφόρους αυτοαποκαλούμενους κινηματογραφικούς παραγωγούς της χώρας μας. Βασική επιδίωξή τους τό έμπορικό κέρδος. Πώς νά βγάλουν περισσότερα χρήματα από τήν προβολή τής ταινίας, διαθέτοντας όσο γίνεται λιγότερα. Οί περισσότεροι από αυτούς ξεκινάνε μέ ελάχιστα οικονομικά μέσα. 'Η συνταγή τους είναι γνωστή. Μιά μηχανή λήψευς, μερικοί "ήθοιοι" και ... γυρίζουμε ταινία» (Φ. Φίνος, *Τό Βήμα*, 1964, Σολδάτος, 1995:47-8).

'Η κινηματογραφική εκπαίδευση είχε περιοριστεί άπ' τό 1955 και συνέχισε νά φυτοζωεί χάρη στή φιλοτιμία και τήν εργατικότητα του Λυκούργου Σταυράκου. 'Η όμώνυμη Σχολή Σταυράκου λειτουργήσε ως ένα είδος «κρυφού σχολείου» τής έβδομης τέχνης κατά τή δικτατορία τών συνταγματαρχών. Στά ελληνικά πανεπιστήμια και στά σχολεία τών άλλων βαθμίδων ό κινηματογράφος όχι μόνο δέ διδάχθηκε ποτέ, αλλά θεωρείτο και φθοροποιός μορφή ψυχαγωγίας και θεάματος. Οί θεατές πού αποτελούσαν τό κινηματογραφικό κοινό τής εξεταζόμενης περιόδου ήσαν δεδομένοι. 'Ακολουθούσαν τή γραμμή μιās τυφλής, οίονει κληρονομικής διαδρομής, «πάππου προς πάππον», κατά τή λαϊκή ρήση. Δέν χρειαζόταν εκπαίδευση οποιασδήποτε μορφής.

'Ο κριτικός λόγος πάνω στον κινηματογράφο ήταν περιορισμένης έκτασης και βάθους. 'Εκφραζόταν στίς σελίδες του καθημερινού και του περιοδικού τύπου. Κάτω από ψευδώνυμα ή πραγματικά όνόματα άκουγόταν ένας λόγος διαυγής, ευαίσθητος, ένήμερος. Στοιχειά όμως για τήν άπήχησή του δέν υπάρχουν. Θεωρητικός ή έπιστημονικός λόγος πάνω στό άντικείμενο αυτό δέν άκούστηκε ούτε σ' αυτή τήν περίοδο δυστυχώς. "Αν είχε συμβεί αυτό, άλλη θά ήταν ίσως ή εικόνα του πανοράματος τής έπταετίας 1967-1974. 'Ηταν όμως δυνατόν νά άκουσθεί στό σκότος και στήν άφασία πού επικρατούσε;

'Η 'Εβδομάδα 'Ελληνικού Κινηματογράφου εγκαινιάσθηκε ως θεσμός τό έτος 1960. 'Ενώ τό 1962 δημιουργήθηκε ή 'Ομοσπονδία Κινηματογραφικών Λεσχών 'Ελλάδος. 'Η πρώτη μετονομάσθηκε σέ Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου. 'Ο ρόλος υπήρξε άνάλογος και για τίς δύο έκείνες κινηματογραφικές διοργανώσεις. Χώρος προβολής του συνόλου σχεδόν τών ελληνικών ταινιών κάθε χρονιάς, σταυροδρόμι συνάντησης δημιουργών και ρευμάτων, άγορά, προώθηση τών κινηματογραφικών προϊόντων. 'Απ' τό φθινόπωρο του 1967 στό Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου ή δικτατορική καμαρίλα προσπαθεί, μέσα από διοικητικές παρεμβάσεις στήν διεύθυνση του Φεστιβάλ και τίς 'Επιτροπές του, νά

πριμοδοτήσει καλλιτεχνικά, διαφημιστικά και έμπορικά έναν κινηματογράφο του καφέ και τής πατάτας. Τήν ίδια άποστολή είχαν άναδεχθεί και οί έγκάθετοι κινηματογραφιστές μέ ύποδεέστερη και πιό επικίνδυνη φιγούρα ανάμεσά τους τόν 'Ελληνοαμερικανό παραγωγό Τζαίημς Πάρις' μέ άποτελέσματα καταστροφικά για τόν ελληνικό κινηματογράφο, άκόμη και τόν έμπορικό. 'Απ' τό 1970 και έξης ή πορεία του έμπορικού κινηματογράφου διαγράφεται καθοδική και στά δύο μεγέθη του, και τόν αριθμό τών παραγόμενων ταινιών και τόν αριθμό τών θεατών. 'Η εξέλιξη αυτή δέν όφείλεται μόνο στον άσφυκτικό κλοιό και τήν στασιμότητα πού εύνόησε ή δικτατορική αρχή. 'Η εμφάνιση τής τηλεόρασης τό 1966 και ή ραγδαία της ανάπτυξη, άπ' τή δεκαετία του '70 και έξης μέ τή συνακόλουθη άλλαγή του τρόπου ψυχαγωγίας τών ευρύτερων στρωμάτων στά μεγάλα αστικά κέντρα, συνέτειναν σ' αυτήν. Μιά νέα εποχή για τόν ελληνικό κινηματογράφο πλησίαζε μέ γοργά βήματα. (Σολδάτος, Α' τόμος 1999: 408-409).

'Η Κινηματογραφική Λέσχη 'Αθηνών, πού ιδρύθηκε τή δεκαετία του '50 και οί Κινηματογραφικές Λέσχες τής 'Ομοσπονδίας Κινηματογραφικών Λεσχών πού ιδρύθηκαν στή δεκαετία του '60 σέ μεγάλα αστικά κέντρα τής χώρας προέβαλλαν ταινίες του κλασικού ευρωπαϊκού κινηματογράφου κυρίως' μέ νέες προτάσεις σχετικές μέ τή θέαση και τήν ανάγνωσή τους. Μέ τήν αϊφνίδια είσβολή τής δικτατορίας στήν πολιτειακή σκηνή ή λειτουργία του έξαιρετικής σημασίας αυτού θεσμού αναστέλλεται ή παύει όριστικά. Στήν περίοδο τής δικτατορίας όμως λειτουργήσαν στήν 'Αθήνα δύο κινηματογράφοι-χρησφύγετα τών σινεφίλ, τό «Στούντιο» και ή «'Αλκυονίδα».

Νέος 'Ελληνικός Κινηματογράφος

'Ο κινηματογράφος αυτός δέν αναπήδησε αϊφνίδια και αυτόματα μέσα άπ' τή σιωπή και τήν άπάθεια τής δικτατορικής κατοχής ή κάτω από τό άπόν πολιτισμικό της «πιστεύω».

Τό Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου, τό όποιο ή δικτατορική τύφλωση προόριζε για νεκροταφείο ταλέντων, λειτουργήσε άφανώς ως θερμοκήπιο νέων δημιουργών μέ ταινίες, κυρίως, μικρού μήκους και ως κιβωτός διαφύλαξης κάποιων άρχών και ήθών τής κινηματογραφικής τέχνης. Τάκης Κανελλόπουλος, Θόδωρος 'Αγγελόπουλος, Νίκος Κούνδουρος, 'Αλέξης Δαμιανός, Κώστας Μανουσάκης, Δήμος Θέος, Παντελής Βούλγαρης, Ροβήρος Μανθούλης, 'Αδωνις Κύρου, Νίκος Πα-

πατάκης, μπορούν να θεωρηθουν ως οι προδρομικές παρουσίες του Νέου Έλληνικού Κινηματογράφου. Προπάντων ο Κανελλόπουλος, ο Δαμιανός, ο Άγγελόπουλος και ο Βούλγαρης, οι οποίοι συνέχισαν και μετά την πτώση τής χούντας.

Στήν Ευρώπη κυρίως και στήν αμερικανική ήπειρο, και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου δευτερευόντως, εμφανίστηκαν κατά τή δεκαετία του '60 σειρά Νέων Κινηματογράφων (ρευμάτων, κινήματων, κυμάτων, σχολών και άτυπων ομάδων), τά όποια είναι όρθό να θεωρήσουμε ότι συνέβαλαν στήν γέννηση και του δικού μας ΝΕΚ.

Τά χαρακτηριστικά μάλιστα τά όποια τούς διακρίνουν είναι ταυτόσημα και παρατηρούνται:

(α) στό κοινωνιολογικό επίπεδο (μείωση του κοινού των αίθουσών, κατακλυσμός τής τηλεόρασης, άσφυξία κάτω άπ' τίσ πιέσεις του αμερικανικού μοντέλου κινηματογράφου και των κακέκτυπων του έγχώριου κινηματογραφικού κυκλώματος, αλλαγή του τρόπου ζωής των μαζών, ριζοσπαστικό κλίμα τό όποιο αναπτύσσεται μέ τό νεολαιίστικο κίνημα και αντίστοιχη κουλτούρα —youth culture—, πολιτικοποίηση των μαζών),

(β) στό οικονομικό επίπεδο (ανάδιοργάνωση τής οικονομίας τής παραγωγής ταινιών, προϋπολογισμοί χαμηλού κόστους, ανεξαρτητοποίηση των παραγωγών άπ' τίσ μεγάλες εταιρείες, αυτοχρηματοδότηση και κρατική ένίσχυση συμπαραγωγής, έξοδος από τά λεγόμενα στούντιο, ύποστήριξη των ανεξάρτητων παραγωγών, ακόμη και άπ' τούς ανταγωνιστές τους),

(γ) στό τεχνολογικό επίπεδο (έλαφρός και εύκίνητος έξοπλισμός γιά τήν παραγωγή μιās ταινίας, ιδιαίτερα στά μηχανήματα έγγραφής εικόνας και ήχου, βελτιωμένης ποιότητας και εύαισθησίας παρθένο φίλμ),

(δ) στό αισθητικό επίπεδο (ένθάρρυνση του κινηματογράφου και τής «πολιτικής του δημιουργού», άνθιση του πολιτικού και ιδεολογικώς φορτισμένου φίλμ, αναζήτηση μιās άλλης, νέας φιλικής γλώσσας, έπιλογή θεμάτων άπ' τήν ρεαλιστική πραγματικότητα και άνεύρεση νέων άφηγήσεων και μυθοπλασιών),

(ε) στό θεωρητικό επίπεδο (ή ανάπτυξη τής «θεωρίας του δημιουργού» μέ βάση τήν όποια ό σκηνοθέτης γίνεται τό επίκεντρο και ό ένορχηστρωτής τής φιλικής δημιουργίας. Ό ίδιος δίνει τόν ιδιάζοντα χαρακτήρα στά υλικά τής έκφρασης, τή γραφή και τό στυλ τής ταινίας του. Η σημειωτική τής λογοτεχνίας και τής ζωγραφικής κυρίως, ή ψυχαναλυτική θεωρία και ή θεωρία του ιστορικού υλισμού τροφοδότησαν μέ έπιχειρήματα

τίς θεωρητικές θέσεις των νέων κινηματογράφων).

Στό σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί και ό ρόλος που διαδραμάτισε στήν Ελλάδα τό περιοδικό «Σύγχρονος Κινηματογράφος». Μέ αυτοθυσίες, ό «Σύγχρονος Κινηματογράφος» στήριξε και διατύπωσε μέσω των νέων συντακτών και των συνεργατών του τό νέο κριτικό λόγο και τή νέα θεωρητική τάση, αυτήν στήν όποια άμέσως προηγούμενα έγινε αναφορά. Η θεωρητική αυτή γραμμή εκφράστηκε μέσω μεταφρασμένων άπ' τά γαλλικά, κυρίως των «Cahiers du cinema» κεμένων, έπιφανών Γάλλων κριτικών και θεωρητικών του κινηματογράφου. Η κριτική κινηματογράφου γνώρισε άκμή και απέκτησε κύρος.

Η κινηματογραφική εκπαίδευση συνεχίστηκε να παρέχεται μέ δυσχέρειες και πεινχρά μέσα άπ' τή Σχολή Σταυράκου. Άρκετοί από τούς νέους, όμως, Έλληνες σκηνοθέτες βρήκαν ως σπουδαστές καταφύγιο στό Παρίσι κυρίως, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Μέσα από τήν σκοτεινιά και τήν μοχθηρή άμηχανία τής δικτατορίας του Άπρίλη 1967 άρχισε ή δυσχερής περιπέτεια του Νέου Έλληνικού Κινηματογράφου. Ένα παράδοξο ιστορικό φαινόμενο.

Συμπέρασμα

Η δικτατορία των συνταγματαρχών άνέστειλε κατά μιá έπταετία τήν άνοιξη του ελληνικού κινηματογράφου. Έξ' άποστάσεως ευνόησε τήν ανανέωσή του, ώθώντας τούς κινηματογραφιστές να δουν τό έργο τους ως μιá μορφή πολιτιστικής αντίστασης στήν έπαρχιώτικη και φασιστική βωβότητα τήν όποια διέσπειρε. Οί καιροί όμως άποδείχτησαν ισχυρότεροι. Δέν συνέβη κανένα θαύμα. Ό ελληνικός κινηματογράφος βγήκε άπ' τήν άφάνεια και απέκτησε όραμα και παρουσία προς τά έξω κοντά σε άλλες μορφές τέχνης, όπως ή λογοτεχνία, ή ζωγραφική και ένα είδος ελληνικής μουσικής.

Βιβλιογραφικές Άναφορές

- Σολδάτος Γιάννης, 'Ιστορία του Έλληνικού Κινηματογράφου, Α' τόμος και Β' τόμος, Αιγόκερως 1999
- Σολδάτος Γιάννης, 'Ο Έλληνικός Κινηματογράφος - Συνοπτική 'Ιστορία, Αιγόκερως 1999.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

«...διότι δέν συνεμορφώθην...»

του Δημοσθένη Κοκκινίδη

Ο τίτλος αυτού του συνεδρίου «...διότι δέν συνεμορφώθην...» προφανώς σημαίνει: δέν κάθισα φρόνιμα, δέν αποδέχτηκα, δέν αναγνώρισα τό καθεστώς' αντίθετως, προέβαλα τήν αντίστασή μου.

Τούτη ή στάση, τό γνωρίζουμε καλά, έχει κόστος. Δέν αναφέρομαι ἐδῶ στό κόστος πού πληρώνεται μέ τήν προσωπική, τή σωματική ἀκόμη ἀσφάλεια' πολλοί τό πλήρωσαν ἔτσι. Ἀναφέρομαι στήν τέχνη, ὅπου τό κόστος εἶναι πνευματικό, κλονίζει τήν ἴδια τήν ἔκφραση.

Ἐξηγοῦμαι: ἡ ὀξεία πολιτική ἀνατροπή μέ τή χούντα προκάλεσε ἀντίστοιχη ἀνατροπή στήν τέχνη. Σκέψη καί συναίσθημα λειτούργησαν ἀνάστροφα, μπλέχτηκαν στό σκοτάδι τῆς ὀργῆς καί τοῦ μίσους καί παρέσυραν τά ἴδια τά ἐκφραστικά μέσα τῶν καλλιτεχνῶν, ἴσως ὄχι ὅλων, πάντως μιᾶς μεγάλης μερίδας τους.

Καί ἐπειδή μιᾶμε γιά τίς εἰκαστικές τέχνες, μέ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας δύο τινά ἦταν πιθανό νά συμβοῦν στόν χῶρο αὐτό. Τό ἓνα, γιά ὀρισμένους — μᾶλλον τοὺς περισσότερους καλλιτέχνες — σήμαινε, τή φυσική, μεταφορικά, ἀνακοπή τῆς δουλειᾶς τους, κυριολεκτικά δέ, τή μετάλλαξη καί διαγραφή τοῦ πραγματοποιημένου ἔργου, τοῦ προσωπικοῦ γιά τόν καθένα παρελθόντος του. Ἀνατροπή τοῦ ὕφους, τῆς τεχνικῆς, τοῦ θέματος καί ἄλλων. Μέ ἄλλα λόγια, νέο ξεκίνημα, μέ γνωστό στόχο καί ἄγνωστη ἐξέλιξη' συγκεκριμένα μέ ἄδηλο ποιοτικό καί ὑφολογικό μέλλον, βουτιά σέ παγωμένα νερά.

Καί τό ἄλλο, τό ἀντίθετό του, τήν καλλιτεχνική σιγουριά τῆς ἀδράνειας. Σάν νά μή συνέβαινε τίποτε, ἡ τέχνη κλεισμένη στόν πύργο της συνέχιζε ἀκλόνητη τόν δρόμο της.

Γνωστές καί οἱ δύο περιπτώσεις στήν ἱστορία τῆς τέχνης, ἦταν πάντα ζητούμενες καί συζητούμενες ἀπό τοὺς καλλιτέχνες καί τοὺς περί τήν τέχνη εἰδικούς' δύο ἀντιμαχόμενες ἀντιλήψεις πού δέν τά βρίσκουν ἀκόμη καί ὅταν ἐπικρατεῖ κοινωνική, πολιτική ἡρεμία. Ἡ μία ἐπικαλεῖται τοὺς σκοπούς, τήν «οὐσία» τῆς τέχνης, τήν αἰσθητική ποιότητα. Ἐνῶ ἡ «ἄλλη» προσθέτει

στήν ποιότητα καί τήν πολιτική στάση τοῦ καλλιτέχνη. Στήν τελευταία, τή στρατευμένη, ὅπως ἀποκαλεῖται τέχνη, ἡ πρώτη ἐπιρίπτει εὐθύνες, ἀμφισβητεῖ τήν ποιότητά της, τήν ὥρα πού ἡ ἴδια δέν διακινδυνεύει, δέν θυσιάζει τήν ποιότητα πρὸς χάριν τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας. Γνωστή διαμάχη ἐδῶ καί δύο περίπου αἰῶνες.

Βέβαια, κανείς δέν ἀμφιβάλλει ὅτι στήν τέχνη μετράει ἡ ποιότητα, ὅτι προέχει τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, ἀρχή, πού μέ τή σειρά της ἀμφισβητήθηκε καί ἀμφισβητεῖται ὡς τίς μέρες μας, μέ κριτήριο ἂν ὄχι τήν πολιτική τήν ἠθική, τή φιλοσοφική στάση τῶν καλλιτεχνῶν.

Αὐτά ἦταν τά θέματα συζήτησης τῶν καλλιτεχνῶν κατά τήν ἐπταετία, μάλιστα δέ, πρὶν ἐκπνεύσει ἡ διετία τῆς σιωπῆς. Καί δέν ἔλειψαν οἱ διαφωνίες γιά τοὺς τρόπους ἀντίδρασης μέσα ἀπό τή δουλειά, μήτε οἱ παραδοξολογίες, οἱ φαιδρότητες ἀλλά καί οἱ πνευματώδεις ἀστεϊσμοί, σχετικοί μέ τό εἶδος καί τή μορφή ἀντίδρασης πρὸς τό καθεστώς. Ἀκουστήκε, λόγου χάριν, ὅτι ἀκόμη καί μιά γραμμή, γραμμένη πάνω στόν καμβά, μπορεῖ νά δηλώνει τήν ἀντίδραση πρὸς τή χούντα, ἡ ἓνα βάζο μέ λουλούδια, φτιαγμένο μέ σύγχρονο τρόπο, μπορεῖ κι αὐτό νά ἀποτελέσει δεῖγμα ἀντίστασης. Καί τά δύο ἀσφαλῶς σημαίνουν κάτι, ὄχι πάντως τήν ἀντίδραση πρὸς τοὺς ἔνστολους συνταγματάρχες.

Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς ὅλα αὐτά λέγονταν σέ μιά περίοδο ὅπου πολλοί καλλιτέχνες ἀναζητοῦσαν μέ ἐπίκεντρο τήν νεωτερικότητα ποιός θά πεῖ τήν καινούργια κουβέντα. Καί ἀπέναντι, δέ, στήν ἄλλη, τή συντηρητική, νά τήν πῶ, πλευρά, πού διέθετε τό ὄπλο τῆς ἀπεικόνισης, ὄχι βέβαια ἀνθοδοχείων. Παιγνιώδη, ἴσως, τά παραδείγματα, στό βάθος ὅμως προδίδουν κάτι ἄλλο. Αὐτό πού περιέγραψα στήν ἀρχή' τόν φόβο γιά τό μέλλον τῆς δουλειᾶς, τόν φόβο τῆς ἀλλαγῆς πορείας τῆς τέχνης, τήν ἀναγκαστική προσαρμογή στήν πολιτική κατάσταση.

Σέ παρόμοιες περιπτώσεις, οἱ καλλιτέχνες γνωρίζουν ὅτι ἡ κρίση γιά τά ἀξιακά μας κριτήρια δέν εἶναι μο-

νάχα αισθητική, εἶναι καί ἰδεολογική· καί ὅτι, ἐν πάσει περιπτώσει, αὐτά ἀποτιμῶνται διττά: ὡς παρόν, τήν ἱστορική στιγμή κατά τήν ὁποία γίνονται, καί ὡς παρελθόν, ὅπως συμβαίνει ἐδῶ μ' ἐμᾶς σήμερα.

Τά τριάντα πέντε χρόνια πού πέρασαν ἀπό τότε δέν εἶναι πολλά. Ὡστόσο μᾶς ἐπιτρέπουν νά δοῦμε μέ καθαρότερη ματιά τήν ἀμοιβαιότητα τέχνης καί πολιτικῆς, καί πάρα πέρα τήν αισθητική καί ἰδεολογική βαρύτητα

τῶν ἔργων πού τότε ἔγιναν. Πάντα βέβαια σύμφωνα μέ τό πνεῦμα καί τίς ἰδέες περί τέχνης τῆς ἐποχῆς, ὅπου συνήθως οἱ δύο αὐτές ὀπτικές ἐναλλάσσονται καί ἡ ζυγαριά γέρνει ἄλλοτε πρὸς τή μιά κι ἄλλοτε τήν ἄλλη πλευρά, πρὸς τό αισθητικό ἢ τό ἰδεολογικό. Ὅσο μάλιστα περνάει ὁ καιρός, ὀλοένα καί πιο σπάνια ἰσορροποῦν καί τά δύο.

ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἡ πρωτοποριακή μουσική στήν Ἑλλάδα στά χρόνια τῆς δικτατορίας

τοῦ Γιώργου Κουρουπού

Κάθε ἐποχή ἔχει καί τή μουσική της — τήν «έντεχνη», «λόγια» ἢ «σοβαρή» μουσική της, πού ἀποτελεῖ τήν ὑψηλότερη διανοητική βαθμίδα τοῦ εὐρέως φάσματος πού καλύπτει ἡ μουσική ἔκφραση κάθε λαοῦ καί κάθε κοινωνίας. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς «πρωτοποριακῆς» (ἀβάν γκάρντ) μουσικῆς, πού ἀνθισε τίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70, εἶναι ὡστόσο ἀναμφίβολη. Γιά πρώτη φορά ὑπῆρξε τόσο δυναμική, μαζική καί καθολική ἀμφισβήτηση τῶν θεσμῶν, τῶν δομῶν ἀλλά καί τῶν κυρίαρχων μουσικῶν ἰδιωμάτων τῆς μουσικῆς τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Ἀμφισβήτηση τῶν συμφωνικῶν ὀρχηστρῶν καί τῆς ὄπερας, ἀμφισβήτηση τῶν μορφῶν πού συνάδουν μέ τούς θεσμούς αὐτούς, ἀμφισβήτηση τῶν μεγαλοπρεπῶν χώρων-ναῶν τῆς μουσικῆς, ἀμφισβήτηση τῆς οἰκουμενικότητας ὅλων τῶν καθιερωμένων μουσικῶν ἰδιωμάτων (τονικῶν, ἀτονικῶν, σειραϊκῶν κλπ.), ἀμφισβήτηση ἀκόμη καί τοῦ τρόπου παιξίματος τῶν μουσικῶν ὀργάνων ἀλλά καί τῆς σχέσης μουσικοῦ καί κοινοῦ.

Ἡ ἀνατρεπτική φύση αὐτοῦ τοῦ μουσικοῦ κινήματος εἶναι ἀσφαλῶς ἀνάλογη τῆς φύσης ὅλων τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν κινήματων ἀμφισβήτησης πού ἤκμασαν τήν ἴδια ἐποχή σέ Εὐρώπη καί Ἀμερική. Εἶναι δηλαδή ἡ μουσική αὐτή ἢ σέ συμβολικό ἐπίπεδο ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς ἀναστάτωσης τῆς ἐποχῆς της. Ἀπ' αὐτὴν πηγάζει, μ' αὐτὴν συμπλέει, μ' αὐτὴν ἀγγίζει τήν ἀκμή της στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 (βλέπε Μάη τοῦ '68) καί μ' αὐτὴν ἀρχίζει νά παρακμάζει στίς ἀρχές

τῆς δεκαετίας τοῦ '70 — γιά νά γυρίσουμε ὀριστικά στή συμβατική ὁμαλότητα καί τό τέλος τῶν οὐτοπιῶν στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80.

Στή χώρα μας ἡ ἀνθιση τῆς πρωτοποριακῆς μουσικῆς ὑπῆρξε ἐντυπωσιακή. Ἦδη τό 1962, τό Γερμανικό Ἰνστιτοῦτο Γκαϊτε τῶν Ἀθηνῶν ἰδρύει τό Ἐργαστήρι Σύγχρονης Μουσικῆς, τό ὁποῖο, μέ ἐμψυχωτή τόν Γερμανό συνθέτη Γκύντερ Μπέκερ, ἀναλαμβάνει τή μύηση τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ στή σύγχρονη μουσική, διεθνή καί ἐλληνική. Μέ 60 περίπου ἐκδηλώσεις, στό διάστημα 1962-1974, τό Γκαϊτε παίζει ἀποφασιστικό ρόλο στήν προβολή καί διάδοση τῆς πρωτοποριακῆς μουσικῆς. Ἀπό τήν ἐλληνική πλευρά τώρα, μετά τήν ἐπιτυχή πρωτοβουλία τοῦ Μάνου Χατζιδάκι νά διοργανώσει τό 1962, σέ συνεργασία μέ τό Ἀθηναϊκό Τεχνολογικό Ἰνστιτοῦτο, διαγωνισμό σύνθεσης, ἔχουμε τό 1964 τήν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνούς Ἐταιρείας Σύγχρονης Μουσικῆς καί τό 1965 τήν ἴδρυση τοῦ «Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου Σύγχρονης Μουσικῆς» (ΕΣΣΥΜ). Τό σωματεῖο αὐτό συσπειρώνει ὅλους τούς Ἑλληνες πρωτοποριακοὺς συνθέτες καί ἀπό τό 1966 ἕως τό 1976 ὀργανώνει πέντε «Ἑλληνικές Ἑβδομάδες Σύγχρονης Μουσικῆς».

- Ἀναλυτικά:
- 1η Ἑβδομάδα - Ζάππειο Μέγαρο - Ἀπρίλης 1966
 - 2η Ἑβδομάδα - Ξενοδοχεῖο Χίλτον - 29/3 ἕως 5/4 1967
 - 3η Ἑβδομάδα - Ξενοδοχεῖο Χίλτον - Δεκέμβρης 1968
 - 4η Ἑβδομάδα - Θέατρο Κοτοπούλη - Σεπτέμβρης 1971
 - 5η Ἑβδομάδα - Γαλλικό Ἰνστιτοῦτο - Δεκέμβρης 1976

Ἐς σημειώσουμε ἐδῶ τό τριετές διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν 3η ἕως τήν 4η Ἑβδομάδα καί τό πενταετές διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν 4η ὡς τήν 5η Ἑβδομάδα.

Κατά τήν ἴδια περίοδο, ἡ δράση τῆς Πειραματικῆς Ὀρχήστρας ὑπό τόν Μάνο Χατζιδάκι συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης μουσικῆς. Τό 1967 ἡ ὀρχήστρα αὐτή ἔδωσε τή θέση της στό «Συγκρότημα Σύγχρονης Μουσικῆς», τό ὁποῖο, ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Θόδωρου Ἀντωνίου, ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δράση καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς δικτατορίας. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι, ἐκτός ἀπό τό Ἰνστιτούτο Γκαῖτε, ἡ Ἑλληνοαμερικανική Ἑνωση ὑπῆρξε ἕνα ἀσφαλές καταφύγιο γιά τήν πρωτοποριακή μουσική.

Ἄλλά καί στή Θεσσαλονίκη ὑπῆρξαν ἀνάλογες κινήσεις, χάρις κυρίως στήν ἔντονη δραστηριότητα τοῦ Γιάννη Μάντακα, ἰδρυτῆ καί διευθυντῆ, ἀπό τό 1953, τῆς Χορωδίας Δωματίου καί τοῦ Ὁργανικοῦ Συνόλου τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀπό τό 1965 στήν ἀνάπτυξη τῆς πρωτοποριακῆς μουσικῆς συμβάλλει καί τό Ἰνστιτούτο Γκαῖτε τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν ἴδρυση τοῦ Στούντιο Νέας Τέχνης.

Τά ἔργα πού ἀκούγονται στίς συναυλίες τῆς σύγχρονης μουσικῆς καθ' ὅλην αὐτή τήν περίοδο ἀγκαλιάζουν ἕνα εὐρύτατο φάσμα συνθετῶν, ἀπό τούς διεθνῶς καταξιωμένους (Λουτσιάνο Μπέριο, Πιέρ Μπουλέζ, Τζόν Κέιτζ, Λούις ντέ Πάμπλο, Χάνς Βέρνερ Χέντσε, Μαουρίτσιο Κάγκελ, Ὀλιβιέ Μεσιάν, Κριστόφ Πεντερέσκι, Πιέρ Σέφερ, Κάρλχαιντς Στοκχάουζεν, Ἐντγκάρ Βαρέζ κ.ἄ.) ἕως τούς νεότερους, ἄγνωστους καί πρωτοεμφανιζόμενους. Συχνές πάντως εἶναι καί οἱ ἀναφορές στούς σειραϊκοὺς συνθέτες τῆς προηγούμενης γενιᾶς.

Ἀπό ἐλληνικῆς πλευρᾶς πρωτεργάτες τῆς πρωτοπορίας εἶναι ὁ Μιχάλης Ἀδάμης, ὁ Θόδωρος Ἀντωνίου, ὁ Γιώργος Ἀπέργης, ὁ Δημήτρης Δραγατάκης, ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης, ὁ Ἀργύρης Κουνάδης, ὁ Νίκος Μαμαγκάκης, ὁ Ἰάννης Ξενάκης, ὁ Γιάννης Α. Παπαϊωάννου, ὁ Γιώργος Σισιλιάνος καί, τέλος, ἡ χαρισματική μορφή τοῦ Γιάννη Χρήστου πού ἠγεῖται τοῦ κινήματος, κάτω ἀπό τήν ἰδεολογική κάλυψη τοῦ μουσικολόγου καί πιανίστα Γιάννη Γ. Παπαϊωάννου.

Τό ἐντυπωσιακό — γιά νά μὴν πῶ ἐκπληκτικό — εἶναι ὅτι τό μουσικό ρεῦμα τῆς πρωτοπορίας κερδίζει γρήγορα ἕνα ἰδιαίτερα πολυπληθές, δυναμικό καί ἐνθουσιῶδες, νεανικό κυρίως, κοινό, τό ὁποῖο κατακλύζει τίς αἰθουσες συναυλιῶν, ἐπευφημώντας ἢ σφυρίζοντας.

Ἡ στρατιωτική δικτατορία βρίσκει τήν πρωτοποριακή μουσική σέ πλήρη ἀκμή. Στήν ἀρχή, πέρα ἀπό τό γενικό μούδιασμα καί τήν ἀκεφιά, δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν ἄμεσες συνέπειες. Οἱ δικτάτορες ἔχουν ἄλλες προτεραιότητες καί πολύ πῖο φανερούς ἀντιπάλους. Ἡ συμβολική δύναμη τῆς ἀφηρημένης («καθαρῆς») μουσικῆς φαίνεται πῶς τούς διαφεύγει. Λαϊκιστές ὡς τό κόκαλο, ὡστόσο, εἶναι καχύποπτοι ἀπέναντι σ' ὅ,τι δέν γνωρίζουν, ἀλλά ἡ συμμετοχή τῶν ξένων Ἰνστιτούτων ἀπό τήν μιά, καί ἡ ἀπουσία ἔργων μέ σαφές πολιτικό μήνυμα ἀπό τήν ἄλλη, προκαλοῦν πρός στιγμὴν ἀμηχανία στούς δικτατορικούς μηχανισμούς.

Λίγο-λίγο ὅμως, κάτι ἐξ αἰτίας ὀρισμένων ἔργων μέ σαφέστερο πολιτικό μήνυμα, κάτι ἐξ αἰτίας κάποιων ὀνομάτων συνθετῶν μέ «ὑποποτο» μητρῶο, ἀρχίζουν οἱ παρενοχλήσεις καί οἱ ἀπαγορευτικές παρεμβάσεις. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀπό τόν Δεκέμβρη τοῦ '68 ἕως τόν Σεπτέμβρη τοῦ '71 δέν ὀργανώθηκε ἀπό τόν ΕΣΣΥΜ ἄλλη Ἑλληνική Ἑβδομάδα Σύγχρονης Μουσικῆς, ἡ δέ Ἑβδομάδα τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ '71 στό Θέατρο Κοτοπούλη, πού σημειωτέον χρηματοδοτήθηκε ἀπό τό ἴδρυμα Φόρντ, δημιούργησε μεγάλη ἀναστάτωση, θεωρούμενη ἄκρως ἀντιστασιακή.¹

Τό μεγάλο πλήγμα, ὡστόσο, στήν πρωτοποριακή μουσική δέν τό ἔδωσε ἡ χούντα, ἀλλά ἡ μοίρα. Στίς 8 Ἰανουαρίου τοῦ 1970 ὁ συνθέτης Γιάννης Χρήστου σκοτώνεται σέ αὐτοκινητιστικό δυστύχημα. Ἡ ἀπουσία του θά βαρύνει πλέον καθοριστικά στή φθίνουσα πορεία τῆς ἐλληνικῆς σύγχρονης μουσικῆς. Οἱ συναυλίες θά συνεχιστοῦν σ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς δικτατορίας, τό κοινό θά ἀκολουθεῖ πιστά, δίνοντας συμβολική ἀντιστασιακή σημασία στήν παρουσία του, οἱ ἀρχές θά ἀποφεύγουν νά ἐπέμβουν εὐθέως στίς αἰθουσες τῶν ξένων Ἰνστιτούτων, προτιμώντας πιά τήν «recuperation», δηλαδή τήν ἀνάκτηση, τήν ἐξαγορά τῶν πρωταγωνιστῶν συνθετῶν-ἐκτελεστῶν μέ ὑποτροφίες, διακρίσεις καί τιμές, πού διχάζουν τούς καλλιτέχνες, δημιουργώντας ρήγματα στήν ἠθική τους ὑπόσταση.

Ἡ μουσική πρωτοπορία, ἀκέφαλη μετά τήν ἀπώλεια τοῦ Γιάννη Χρήστου καί κουρασμένη ἀπό τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, θά προσπαθήσει νά ἀνασυνταχθεῖ μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας. Ὅμως οἱ καιροὶ ἔχουν πιά διεθνῶς ἀλλάξει...

1. Βλέπε καί 1η ἐκτέλεση στήν Ἑλλάδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Γ.Κ.

Θά ἤθελα, πρὶν κλείσω, νά παραθέσω μαρτυρίες δύο πρωταγωνιστῶν τῆς πρωτοπορίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς χούντας. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπὸ σημείωμα τοῦ Γιώργου Λεωτσάκου στό πρόγραμμα τοῦ «Κύκλου Ἑλληνικῆς Μουσικῆς» ('93-'94) τοῦ Μεγάρου Μουσικῆς, ὅπου καί σημειώνει:

«Καί ἦρθε ἡ 21η Ἀπριλίου 1967. Οἱ χαλαροί, ὡς τότε ὑπὸ σφυρηλάτηση, δεσμοί τῶν νέων συνθετῶν μέ τὴν ἑλληνική πολιτεία, κόπηκαν ἀπότομα. Ἀπό μέρους τους καί ἀπό μέρους τοῦ κοινοῦ, κάθε ἐπαφή μαζί τῆς ἀποτελοῦσε πιά δοσιλογισμός. Οἱ ἀρχικοί μύδροι τῶν συνταγματάρχων κατὰ τῆς σύγχρονης μουσικῆς καί τῶν...«μίνι», παρά τίς διαστάσεις πού τοὺς δόθηκαν στό ἐξωτερικό, ἀποδείχθηκαν τελικά ἄσφαιροι — ἡ μόνη πραγματική ἀπαγόρευση, γιά λόγους πολιτικούς καί μόνο, ἀφοροῦσε μόνο στή μουσική τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, κάθε ἄλλο παρά «πρωτοποριακή».

Ἐπισημάνω, τὰ χρόνια ἐκεῖνα στάθηκαν καί οἱ μεγάλες στιγμές τῆς νεότερης ἑλληνικῆς μούσας. Ἡ ἀρχική «ἀπαγόρευση» τῆς σύγχρονης μουσικῆς λειτούργησε καταλυτικά γιά τό κοινό καί ἡ παρακολούθηση τῶν σχετικῶν ἐκδηλώσεων στίς αἴθουσες τοῦ Ἰνστιτούτου Γκαῖτε καί τῆς Ἑλληνοαμερικανικῆς Ἑνώσεως, ὅπου οἱ συνταγματάρχες δέν τολμοῦσαν νά ἐπέμβουν, ἀποτελοῦσε πράξη «ἀντίστασης», ἔστω συγκεκαλυμμένης καί ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Τά χρόνια ἐκεῖνα συχνά οἱ συναυλίες νέας μουσικῆς δίνονταν σέ αἴθουσες ἀσφυκτικά γεμάτες. Ἀλησμόνητη θά μοῦ μείνει, στήν αἴθουσα τῆς Ἑλληνοαμερικανικῆς Ἑνώσεως, στήν ὁδὸ Μασσαλίας, ἡ ἱστορική ἑλληνική «πρώτη» τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Χρήστου Ἀναπαράστασις III ἢ Ὁ πιανίστας, 28 Νοεμβρίου 1969. Ὅμως ὄλο τό ἐνδιαφέρον αὐτό ἐξατμίστηκε ἀπότομα μετά τὴ μεταπολίτευση. Στίς Παγκόσμιες Μουσικῆς Μέρες (1979), σέ πολλές ἀπό τίς δεκάδες συναυλιῶν, οἱ ἐπί σκηνῆς ἐκτελεστές ἦταν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀκροατές στήν αἴθουσα, συνήθως ἐνδιαφερόμενους ξένους πού εἶχαν ἔρθει γιά τὴν ἐκδήλωση! Οἱ Ἑλληνες συνθέτες δέν εἶχαν πιά τὸν Χρήστου πού ἡ μοναδικότητά του μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου γινόταν ὄλο καί πιὸ αἰσθητῆ».

Ἡ δεύτερη μαρτυρία ἀποτελεῖ χειρόγραφο σημείωμα τοῦ Θόδωρου Ἀντωνίου, γραμμένο εἰδικά γιά τὴν ἐκδήλωση τοῦ συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Πουλαντζᾶ.

«Ἡ περίοδος ἀπὸ τό 1967 μέχρι τὴ μεταπολίτευση ἐκτός ἀπὸ τὴν καταπίεση, τὰ βασανιστήρια, τὴ λογο-

κρισία καί ὄλα τὰ ἄλλα, ἔφερε πολλές καταστρεπτικές ἀλλαγές καί διχόνοιες στά πολιτιστικά καί στή μουσική, μέ τὴν ὁποία ἀσχολοῦμαστε. Δέν ἔχω κάνει κάποια συγκεκριμένη ἔρευνα πάνω στό ἀντικείμενο γι' αὐτό καί θά ἀναφερθῶ σέ γεγονότα, ὅπως τὰ ἔζησα τόσο ἐγώ, ὅσο καί οἱ τριγύρω μου.

Λογοκρισία: "Τὸ Ἰνστιτούτο Γκαῖτε καί ἡ Ἑλληνοαμερικανική Ἑνωση θεωροῦνταν ξένα ἐδάφη κι ἔτσι μπορούσαμε νά παίξουμε τὰ ἔργα πού θέλαμε καί μέ τοὺς συνεργάτες πού θέλαμε. Γι' ἄλλους χώρους χρειαζόταν ἄδεια καί μᾶς σταμάταγαν ὀλόκληρη τὴ συναυλία, ἂν κάποιος μουσικός ἢ συνθέτης εἶχε χαρακτηριθεῖ ἢ ἂν ἦταν ξένος καί τοὺς φαινότανε ἄγνωστος ἢ τό ὄνομά του ἔληγε σέ "τσικί". Κοβόταν καί ὁ Τσαϊκόφσκι ἀκόμη. Ἡ πολὺ ἐπιτυχημένη ἐκπομπή μου στήν ΕΡΤ "Τί εἶναι Σύγχρονη Μουσική;" κόπηκε γιά τὰ ὀνόματα, πού ρωσοφέρνηνε, ἀλλά καί γιά τὴ γλώσσα πού δέν ἦταν ἄκρως καθαρεύουσα.

Ἡ περίφημη χορηγία Φόρντ δίχασε αὐτοὺς πού τὴ πήρανε, μ' αὐτοὺς πού δέν τὴν πήρανε. Τό ἄλλοπρόσαλλο εἶναι ὅτι ἡ Φόρντ δινόταν κυρίως σέ μουσικούς πού θά ἔγραφαν ἢ θά δημιουργοῦσαν ἐλεύθερα καί πού ἦταν εἴτε κομμένοι ἀπὸ τὴ χούντα, εἴτε ἐναντίον τῆς χούντας! Οἱ περίφημες ἑβδομάδες Σύγχρονης Μουσικῆς (μέ κατάμεστα θέατρα, ὅπως τό Ρέξ) ἔγιναν μέ ἐπιχορήγηση τῆς Φόρντ Φαουντέισον. Ὅλοι οἱ συνθέτες, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ζοῦσαν σέ πυρετὸ δημιουργίας. Ὁ καθένας μέ τὸν τρόπο του ἔκανε τὴν ἀντίστασή του.

Γράφτηκαν πολλὰ ἔργα πού εἶχαν σάν ἀντικείμενο, τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, νά ἐκφράσουν τὴν ἀντίδραση τῶν συνθετῶν πρὸς τὴ χούντα. Ἀκόμη ζητούσαμε ἔργα κι ἀπὸ ξένους, πού ἔγραψαν γι' αὐτό τό ἀντικείμενο καί πού παίξαμε στήν Ἑλλάδα.

Δέν θά περιγράψω τό κάθε ἓνα ἔργο, ἀλλά θά σᾶς ἀναφέρω τὰ ἔργα πού ἔγραψα ἐγώ. Διαμαρτυρία I, γιά ἠθοποιούς καί μαγνητοταινία, ἀπὸ τὴν παράσταση "Ἡ ὄπερα τοῦ ζητιάνου", σκηνοθεσία Γ. Μιχαηλίδη, ὅπου εἶχα γράψει τὴ μουσική. Παίχθηκε καί σέ συναυλίες στήν Ἑλληνοαμερικανική Ἑνωση (βασανισμοί, ἐκτελέσεις, φυλακίσεις κλπ. ἀναπαριστώνταν μέ συνοδεία ἠλεκτρονικῆς μουσικῆς). Στίς παραστάσεις, συμβολικά, ἀνεβαίναμε κι ἐμεῖς στή σκηνή. Διαμαρτυρία II γιά βαρύτονο καί ὀρχήστρα. Ὁ Σακκάς φώναζε μέσα στίς χορδές τοῦ πιάνου "ἐλευθερία" κόβοντας τὰ σύμφωνα. Στό τέλος, ἠθοποιοὶ διασκορπισμένοι στήν αἴθουσα, ἀνάμεσα στό ἀνυποψίαστο κοινό, στήν ἀρχὴ ψιθυρίζοντας σηκώνονταν σιγά-σιγά, ἀνέβαιναν στή σκηνή καί μαζί

μέ τους μουσικούς τὰ ἔκαναν ὅλα λίμπα, σπάζοντας καρέκλες καὶ ὄργανα ἀκόμα. Τό μήνυμα ἦταν πολύ σαφές καὶ ἐξελιχθηκε σέ συλλαλητήριο ἐντός τῆς αἰθούσης. (Ἴσως τό πρῶτο πού ἔγινε.) Οἱ “μυστικοί” δέν ξέρανε τί νά ὑποθέσουν.

Τό συμβούλιο τοῦ συνδέσμου σύγχρονης μουσικῆς ἐξαφανίσθηκε. Μοῦ τηλεφώνησαν ἀπό τόν δρόμο νά μοῦ πῶνε ὅτι φοβόντουσαν μὴ συλληφθοῦνε. Ἐγὼ ἔφυγα τὴν ἐπόμενη γιὰ τόν Σάν Φραντσίσκο. Δίδασκα τότε στό Στάνφορντ Γιουνιβέρσιτι.

Ὁ Χρήστου στοὺς Ἐπίκυκλούς του, ἀναφερότανε σέ ἐκτελέσεις καὶ βασανισμούς. Ὁ Κουρουπός, ἐκτός ἀπὸ τό Ἑλληνικό Τραγούδι, ἔγραψε καὶ τό ἔργο ὅπου οἱ μουσικοὶ ἀποχωροῦν πανικόβλητοι. Στό τέλος φεύγω κι ἐγὼ τρέχοντας.

Ἦταν μιά ἐκπληκτικὴ ἐποχὴ δημιουργίας μέ τὴν προσωπικὴ ἀντίσταση τοῦ καθενός. Μιά ἐποχὴ πού μᾶς ἔσπειρε ὅμως τὴ διχόνοια. Οἱ “μέσα” θεωρήθηκαν χου-

ντικοὶ καὶ οἱ “ἔξω” θεωροῦσαν ὅτι ἦταν οἱ μόνοι πού ἔκαναν ἀντίσταση. Κι αὐτὰ ἔγιναν καὶ μέ τους ζωγράφους καὶ μέ τους συγγραφεῖς. Μερικοὶ πῆραν καὶ βραβεῖα καὶ τιμητικές συντάξεις. Ἄλλοι ὑπέφεραν εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Δέν κατηγοροῦ κανέναν. Ὁ καθένας εἶχε ἀσφαλῶς τους προσωπικούς του λόγους.

Ὅσοι πηγαινοερχόμαστε φοβούμενοι γιὰ τίς συνεντεύξεις μας στό ἐξωτερικὸ ἐναντίον τῆς χούντας, εἶχαμε πάντα κάποιον φιλικὸ πρόσωπο νά μᾶς περιμένει στό ἀεροδρόμιο, ὥστε, ἂν μᾶς συνελάμβαναν, νά εἰδοποιῶσε διάσημους φίλους μας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Στὴν Ἑλλάδα δεχομασταν καὶ ἀπροσδόκητες ἐπισκέψεις μυστικῶν ἀστυνομικῶν πού ξέρανε τίς ἐφημερίδες πού διαβάσαμε.

Ἡ κάθε συναυλία γινόταν ἀφορμὴ ἀντίστασης.

Ὁ Σακκάς στά “Μεζόστις” τοῦ Τζόν Κέιτζ σατίριζε τόν Παπαδόπουλο στοὺς παροιμιώδεις λόγους του.

Ἐκεῖνα τὰ χρόνια τραγουδοῦσαμε περισσότερο

τοῦ Γιώργου Β. Μονεμβασίτη

«Ἐνα τό χελιδόνι κι ἡ Ἄνοιξη ἀκριβή,
γιὰ νά γυρίσει ὁ ἥλιος θέλει δουλειὰ πολὺ»

Ἐκείνη ἡ ἄνοιξη, ἡ ἄνοιξη τοῦ 1967, ἀποδείχθηκε ἀκριβή, πολὺ ἀκριβή γιὰ τόν ἑλληνισμό. Ἡ δικτατορία τὴν ὅποια ἐπέβαλαν οἱ συνταγματάρχες τὴν 21η Ἀπριλίου, ὅσο καὶ ἂν κάποιοι θέλουν νά πιστεύουν καὶ νά ὑποστηρίζουν ὅτι ἔθρεψε τὴ διάθεση τῆς ἀντίδρασης, τὴ διάθεση τῆς ἀντίστασης μέ σπέρματα δημιουργικοῦ οἴστρου, ἀνέστειλε στὴ χώρα μας — καὶ αὐτὸ κανεὶς δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ — ἓνα δημιουργικὸ, καλλιτεχνικὸ ὄργασμό, πού σάρωνε, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 τόν κόσμον ὅλο. Ὅλες οἱ τέχνες καὶ οἱ πλαστοργοὶ τους ὑπέστησαν τίς συνέπειες. Ὅτι θεβαίως δέ ... συνεμορφώθη πρὸς τὰς ὑποδείξεις. Ὅσο ἀμεσότερη ἡ τέχνη, τόσο ἀμεσότερες οἱ συνέπειες. Καὶ οἱ συνέπειες προφανῶς μεγαλύτερες καὶ ἐμφανέστερες στὴν ἀμέσως ἐπικοινωνιακὴ τέχνη τῆς μουσικῆς. Μέσα σέ αὐτὴ τὴν κοσμαγάπητη τέχνη, ἀμεσότερον τοῦ ἀμεσοτέρου τό τραγούδι. Μιά καὶ ἡ δύναμη τοῦ στίχου,

πού μπορεῖ νά ἀναδυθεῖ ἀπὸ αὐτό, ἔχει τεράστια ἐμβέλεια καθὼς, ἐξ ὀρισμοῦ, ὑπερβαίνει τό αἰσθητικόν.

Προληπτικῶς, ἀλλὰ καὶ κατασταλτικῶς ἐν προκειμένω, οἱ δικτάτορες ἐπέβαλαν ἀδιακρίτως λογοκρισία. Ἡ λογοκρισία δέν ἦταν μιά καινοφανὴ διαδικασία. Ὑπῆρχε καὶ πρὶν. Καὶ ὄχι μόνο στὴ διάρκεια τῶν ἀνελεύθερων καθεστώτων. Πρὶν ἀπὸ τὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, τὰ σκληρὰ ρεμπέτικα, κυρίως αὐτὰ τὰ ὅποια χαρακτηρίζονταν χασικλίδικα, ἦσαν ἀπαγορευμένα. Οἱ μεταξικοί νόμοι ἐπιβάλλουν ἀσφαλῶς πιὸ αὐστηρὴ λογοκρισία. Ἴδού τί ἀναφέρει μέ ἀφοπλιστικὴ εἰλικρίνεια, στὴν αὐτοβιογραφία του ὁ πατριάρχης τοῦ ρεμπέτικου Μάρκος Βαμβακάρης: «Τὰ προσέχω τώρα. Ἐκεῖνα πού εἶναι ἐπιφοβα νά μὴν περάσουν δέν τὰ βάζω. Θὰ βάλω μιά ἄλλη λέξη πού νά περάσει... Αὐτὰ τὰ πρῶτα μου τραγούδια πρὶν ἀπὸ τόν Μεταξά ἦταν τέτοια. Ὅ,τι ἤθελα ἔγραφα, σχεδόν χωρὶς λογοκρισίες. Μετά σταμάτησα. Τελεία

καί παύλα σ' αὐτά, κι ἔγραφα ὅπως ἔπρεπε νά γράφω. Νά πάω στή λογοκρισία καί νά μοῦ τά περάσουν».

Μετά τόν Μεταξά, ἡ Κατοχή, ὁ Ἐμφύλιος, ἡ Δεξιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, μέ τίς ἰδιότυπες ἀνελαστικές ἐξάρσεις μακαρθισμού, διατήρησαν τό ρεμπέτικο στό περιθώριο. Νά σκεφτεῖτε ὅτι τό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ραδιοφωνίας — ἔτσι ὀνομαζόταν τότε ἡ ΕΡΤ — μόλις τό 1958 ἐπέτρεψε νά ἐκπεμφθεῖ ἀπό τίς ραδιοσυχνότητές του ρεμπέτικο. Καί ὄχι ὅποιο ὅποιο. Μόνο μερικά δυτικόμερφα κανταδόρικα, κυρίως τοῦ Βασίλη Τσιτσάνη. Οὐσιαστικά, ὅσο καί ἂν αὐτό ἀκούγεται ὑπερβολή, ἡ ἐπικοινωνιακή δύναμη τοῦ ρεμπέτικου ἀπελευθερώθηκε στήν ὀλότητά της μέ τήν πτώση τῆς Χούντας τό 1974, χωρίς αὐτό βεβαίως νά σημαίνει ὅτι ἡ λογοκρισία ἐξέλειπε παντελῶς.

Τό ὅτι ἡ λογοκρισία τῆς μουσικῆς — τοῦ τραγουδιοῦ καλύτερα — ὑπῆρχε καί ... βασιλευε πρὶν τήν 21η Ἀπριλίου τοῦ 1967 εἶναι δεδομένο καί γνωστό. Ἀναφέρουμε τέσσερα χαρακτηριστικά παραδείγματα τραγουδιῶν πού ὑπέστησαν τίς συνέπειες τῆς λογοκρισίας:

«Ἡ Ἀλυσίδα» τοῦ Μίκη Θεοδωράκη ἀπό τό ἔργο «Τό Τραγούδι τοῦ Νεκροῦ Ἀδελφοῦ» — πολιτικά τά κριτήρια. «Ὁ Τζώννης ὁ Μπόγιας» τοῦ Μάνου Χατζιδάκι ἀπό τόν κύκλο τραγουδιῶν «Μυθολογία» σέ στίχους Νίκου Γκάτσου — κοινωνικά τά κριτήρια. «Ἡ Μαύρη Φόρντ» ἐπίσης τοῦ Μάνου Χατζιδάκι σέ στίχους τοῦ ἴδιου, ἀπό τή θεατρική παράσταση «Ὀδός Ὀνειρῶν» — ἠθικά τά κριτήρια. Ὁ κύκλος τραγουδιῶν «Λιποτάκτες» τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, ἐρμηνευμένος ἀπό τόν ἴδιο, εἶχε ἀπαγορευτεῖ νά μεταδίδεται ἀπό τό ΕΙΡ τό 1965, ὅταν διευθυντής του ἦταν ὁ Σάκης Πεπονῆς, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι ὁ τραγουδιστής ἦταν φάλτσος — αἰσθητικά τά κριτήρια στήν περίπτωση αὐτή.

Μέ τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας τά κριτήρια αὐτά θεριεύουν καί γίνονται ἀπροκάλυπτα. Οἱ συνταγματάρχες ἀποφασίζουν καί διατάσσουν συνεχῶς. Ἐπειδή δυσκολεύονται νά ἐξειδικεύσουν, ἂν καί δέν ἔχουν συναίσθηση τῆς γελοιοποίησής τους, ἀρχικά γενικεύουν τίς περιπτώσεις. Ἴδού τί ἀναφέρει τό περίφημο διάταγμα τοῦ Στρατηγοῦ Ἀγγελῆ μέ τό ὅποιο ἀπαγορεύτηκαν τά τραγούδια τοῦ Μίκη Θεοδωράκη καί ὄχι μόνον αὐτά:

«1. Ἀπεφασίσαμεν καί διατάσσομεν τά ἀκόλουθα, ἰσχύοντα δι' ὀλόκληρον τήν ἐπικράτειαν:

Ἀπαγορεύεται:

α) ἡ ἀνατύπωσις ἢ ἡ ἐκτέλεσις τῆς μουσικῆς καί τῶν ἀσμάτων τοῦ κομμουνιστοῦ συνθέτου Μίκη Θεοδωράκη,

τέως ἀρχηγοῦ τῆς νῦν διαλυθείσης κομμουνιστικῆς ὀργανώσεως «Νεολαία Λαμπράκη», δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγω μουσική ἐξυπηρετεῖ τόν κομμουνισμόν.

β) τό ἄδειν ἅπαντα τά ἄσματα, τά χρησιμοποιούμενα ὑπό τῆς κινήσεως τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας, διαλυθείσης δυνάμει τῆς παραγράφου 8 τοῦ διατάγματος τῆς 6ης Μαΐου 1967, δοθέντος ὅτι τά ἐν λόγω ἄσματα ὑποκινοῦν πάθη καί διενέξεις εἰς τοὺς κόλπους τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Οἱ παραβαίνοντες τήν ὡς ἄνω διαταγήν πολῖται θά παραπέμπονται ἀμέσως ἐνώπιον στρατοδικείων καί θά δικάζονται συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς ἐκτάκτου νομοθεσίας.

Ἵδουσεύς Ἀγγελῆς

Ἀρχηγός τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ»

Καθίσταται προφανές ὅτι ὁ Μίκης Θεοδωράκης ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή τό «κόκκινο πανί» γιά τοὺς δικτάτορες. Καί λόγω τῆς δράσης του ἀλλά, κυρίως, πιστεύουμε, λόγω τῆς ἀπήχησής πού εἶχαν τά τραγούδια του στόν ἐλληνικό λαό. Ὁ συνθέτης κηρύσσεται παράνομος ὅπως καί τά τραγούδια του. Καταφέρνει καί διαφεύγει τή σύλληψη, χάρη στή βοήθεια φίλων του — Ρηνώ μᾶς λείπει. Συλλαμβάνεται τελικά στό Χαϊδάρι τήν 21η Αὐγούστου 1967, μεταφέρεται στήν Ἀσφάλεια, στήν ὁδὸ Μπουμπουλίνας, ἀντέχει ἐπὶ τέσσερις τραγικούς μῆνες καί ἐπιβιώνει. Φυλακές Ἀβέρωφ μετά, Δεκέμβρης '67-Μάρτης '68, ὑπό ἐπιτήρηση στό Βραχάτι (Μάρτης-Αὐγουστος '68), ἐκτοπισμός στή Ζάτουνα. «Ζάτουνα 1968, τήν τρίτη μου περῶμε ἐξορία». Ἐκτοπισμένος ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἐκτοπισμένα ἀπό πρὶν τά τραγούδια του. Ἐκτοπισμένα; Ναί, ἀπό ποῦ ὅμως; Οἱ συνταγματάρχες μπόρεσαν νά τά ἐκτοπίσουν ἀπό τά ραδιοφωνικά προγράμματα, ἀπό τίς προθῆκες καί τά ράφια τῶν δισκοπωλείων, ἀπό τοὺς δημόσιους χώρους. Ἀπό τίς καρδιές τῶν Ἑλλήνων ὅμως δέν μπόρεσαν νά τά ἐκτοπίσουν. Ἐτσι τά τραγούδια τοῦ Μίκη, καθώς καί ὅλα τά ἄλλα ὑπέροχα «τραγούδια τοῦ ἀγώνα», τραγουδήθηκαν στά σπίτια ἀπό κείνες τίς ὑπέροχες παρέες, τραγουδήθηκαν «Μές στίς ὑπόγειες τίς ταβέρνες», τραγουδήθηκαν ὅπου ὑπῆρχε ψυχή. Ὁ πολυμήχανος Ἑλληνας εὗρισκε πάντα τόν τρόπο.

Θυμᾶμαι στήν Πλάκα, στή μπουάτ «Σκορπιός» τῆς ὁδοῦ Κυδαθηναίων, πού τραγουδοῦσε κάθε βράδυ μέ τήν κιθάρα του ὁ Κώστας Χατζής, ἀπό τοὺς πρώτους συ-

νεργάτες του Μίκη Θεοδωράκη. Τραγουδούσε δικά του τραγούδια, κάποια «άνωδυνα» του Σταύρου Ξαρχάκου, του Γιάννη Μαρκόπουλου, του Χρήστου Λεοντή. Ξαφνικά σταματούσε κατέβαζε τήν κιθάρα του, τήν άκουμπούσε σέ κατακόρυφη θέση στό πάτωμα και πριν σκύψει και άκουμπήσει τό κεφάλι του πάνω της έλεγε στους παριστάμενους φίλους-άκροατές του: «Και τώρα θα τραγουδήσουμε όλοι μαζί εκείνα τά τραγούδια που αγαπάμε ιδιαίτερα». Βαθιά ή σιωπή στην αίθουσα. Ό ήχος της, όμως, ό ήχος εκείνης της σιωπής ήταν πιο δυνατός από οποιοδήποτε τραγούδι. Ήταν ένα τραγούδι ψυχής και συνείδησης τραγουδισμένο από «δυό, από τρεϊς, από χίλιους δεκατρεϊς». Ναι, εκείνη τή μακριά, τή Μεγάλη Νύχτα, όπως τήν έχει αποκαλέσει ό Μίκης Θεοδωράκης τραγουδούσαμε περισσότερο από πριν, περισσότερο από μετά. Τό τραγούδι ήταν μία άμεση, αναγκαία όσο και πολύτιμη επικοινωνία. Και τραγουδούσαμε σέ μέρη που ούτε ή πιο τολμηρή σκέψη μπορούσε να φανταστεί.

Επιτρέψτε μου μία τελείως προσωπική κατάθεση που δεν έχει δημοσιοποιηθεί μέχρι σήμερα. Νοέμβρης του 1970. Στο Λουτράκι, στη Σχολή Μηχανικού, περνάω μέρος της στρατιωτικής θητείας μου. Η βραδιά είναι γλυκιά, ή παρέα που κινάει για τή σκοπιά, που βρίσκεται πλάι στην έξοδο του Ισθμού, είναι κάτι παραπάνω από καλή. Σπύρος Βλασσόπουλος, ό γνωστός τραγουδοποιός, πολιτικός μηχανικός και συνιδιοκτήτης του έστιατορίου «Ίντεάλ» της Πανεπιστημίου, Άγγελος Πολίτης, πολιτικός μηχανικός, ένας καλός συνάδελφος από τή Θεσσαλονίκη — άς μέ συγχωρήσει που δεν μπόρεσα να θυμηθώ τό όνομά του, Κρίτων Σακελλαρίου μου φαίνεται πως ήταν — και ή άφεντιά μου. «Γιώργο, να πάρουμε τίς κιθάρες μαζί;» ρωτά-προτείνει ό Σπύρος. «Γιατί όχι;» άπαντώ χωρίς δεύτερη σκέψη εγώ. Τέσσερις φωνές και δυό κιθάρες, λοιπόν, πέρασαν τήν ωραιότερη ίσως σκοπιά από καταβολής του ελληνικού στρατεύματος. Περιμέναμε μέχρι να περάσει ή πρώτη περίπολος και μετά άρχισαμε να τραγουδάμε. Τό 'να τραγούδι έφερε τ' άλλο και όταν κάποιος από τους τέσσερις — δεν θυμάμαι, δεν έχει σημασία, ποιός — άρχισε να τραγουδά τήν «Άρνηση» κανείς δεν ... άρνήθηκε να τον άκολουθήσει. «Στό περιγάλι τό κρυφό» ή «Νύχτα έφεγγε όλόχαρη» και τό ταξίδι στά τραγούδια του Μίκη έγινε ξαφνικά ύπερσυμπαντικό. Άκολούθησαν πολλές ακόμη «προσευχές των άγγέλων στ' άστρα». Μνήμες, πολύτιμα ένθυμήματα. Κι άλλοι λίγο πιο δώ, λίγο πιο κεϊ, λίγο πριν, λίγο μετά τά ίδια έκαναν, τά ίδια θα

έκαναν. Δεν μπορείς να σβήσεις, να καταργήσεις, να έκτοπίσεις τά τραγούδια της ζωής σου.

Η λογοκρισία της μουσικής, ή λογοκρισία του τραγουδιού στη διάρκεια της έπταετίας έδρασε κυρίως στό χώρο, στον τομέα του ραδιοφώνου. Χωρίς να μπορούν να τό συνειδητοποιήσουν, χωρίς να μπορούν να τό καταλάβουν, οι κρατούντες διαισθάνονταν ότι τό μέσο είναι ένα πολύ ισχυρό μήνυμα, πόσο μάλλον σέ τέτοιες περιόδους άνελευθερίας. Στην περίπτωση του ραδιοφώνου τό γενικό γίνεται ειδικό και συγκεκριμένο. Συντάσσονται μεγάλοι κατάλογοι μέ άπαγορευμένα τραγούδια, μέ άπαγορευμένα έργα. Για να καταλήξει ή ραδιοφωνική λογοκρισία στό «άποφασίζομεν και διατάσσομεν» λειτουργούσε μέ δυό κυρίως κριτήρια: Τό ποιοτικό και τό πολιτικό. Τό πολιτικό ήταν δεδομένο:

Πās άριστερός ή άριστερίζων μοίρα στον ήλιο τον ελληνικό δεν έπρεπε να έχει. Όπως επίσης και πās Σοβιετικός, Ρώσος ή φυλετικά συγγενής: Έτσι λοιπόν κομμένοι από τό ραδιόφωνο ό Τσαϊκόφσκι, κομμένος ό Προκόφιεφ αλλά κομμένος και ό Ντβόρζακ. Για τους ... Κινέζους δεν υπήρχε καμία όδηγία γιατί μουσική τους δεν μεταδιδόταν από τό ελληνικό ραδιόφωνο. Άλλωστε ούτε τώρα μεταδίδεται. Τό ποιοτικό κριτήριο, όμως, ποιός τό καθόριζε; Δυστυχώς οι καρabanάδες οι όποιοι είχαν αναλάβει τό έργο του λογοκριτή. Η κατάθεση του αγαπητού Γιώργου Παπαστεφάνου που βίωσε εκ του σύνεγγυς τίς συνθήκες στην Έλληνική Ραδιοφωνία είναι σαφής και άποκαλυπτική: «... Άπλως άπαγορεύονταν τά πάντα. Ειδικά στη μουσική άπαγορευόταν τό μπουζούκι και ό,τι είχε σχέση μέ τό ρεμπέτικο. Άκόμη και οι Έξι λαϊκές ζωγραφίες του Μάνου Χατζιδάκι είχαν κοπεϊ επειδή άποτελοΰσαν αναφορά στό ρεμπέτικο. Τι κι αν παίζονταν μέ πιάνο. Τό ρεμπέτικο έθεωρείτο "τραγούδι του ύποκόσμου"», που δε μπορούσε βεβαίως να έναρμονιστεί μέ τά σεπτά ήθη που ήθελε να επιβάλλει ή Έλλάς Έλλήνων Χριστιανών συμπληρώνουμε εμεϊς. «Τό Νέο Κύμα και οι μπουάτ θεωρούντο σκοταδιστικά» συνεχίζει ό Γιώργος Παπαστεφάνου. «Τά "γεγέδικα", έτσι άποκαλούντο τά τραγούδια των Μπήτλς, είχαν ριφθεϊ στό πύρ τό έξώτερον, διότι ήταν συνδεδεμένα μέ τά ναρκωτικά... Τελικά τό μόνο που επιτρεπόταν ήταν τό έλαφρό αισθηματικό τραγούδι. "Πέταξε ένα πουλί άπ' τή στεριά τήν άντικρινή" ... Και πάλι, αν βρισκόταν κάποιος λογοκριτής

1. Μαρτυρία στον Γιώργο Τσάμπρα ή όποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό ΔΙΦΩΝΟ, τεύχος Μαΐου 1997.

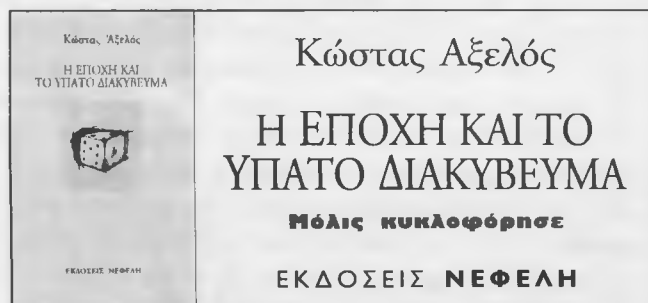
νά πει "ποιό πουλί; Καί ποῦ πάει; Στή στεριά τήν ἀντι-
κρινή; Σέ ποιόν; Μήπως μεταφέρει κανένα μήνυμα;"
κανείς δέν μπορούσε νά διασώσει τό τραγούδι». "Άσε
πού μπορεί νά υποψιαζόντουσαν ὅτι ἤθελε νά προσβάλει
καί τό περίφημο... πουλί τῆς Ἐθνοσωτηρίου Ἐπανα-
στάσεως, συμπληρώνουμε γιά μίαν ἀκόμη φορά ἐμεῖς.
Ἐλαφρά, λοιπόν, αἰσθηματικά τραγούδια, πού πολλές
φορές ἀποτελοῦσαν τήν ἀποθέωση τῆς κακογουστῖας,
ἦσαν τά ἀρεστά καί ἐλεύθερα, ὅταν κυρίως ἦταν συν-
δεδεμένα μέ ἐκεῖνες τῆς ἀλήστου μνήμης φανφαρόνικες,
ἐντυπωσιακές, κατά τή γνώμη τους, τελετές-ἐκδηλώ-
σεις στό Παναθηναϊκό Στάδιο. Ἐνδεικτικές αὐτές οἱ τε-
λευταῖες τῆς αἰσθητικῆς τῶν συνταγματαρχῶν καί τῶν
περί αὐτούς.

Κατά τά ἄλλα ἐπικρατοῦσε ἕνας ἀνεκδιήγητος παρα-
λογοισμός. Τό «Σοῦ ἔφερα νερό στίς χούφτες» τοῦ Σταύ-
ρου Ξαρχάκου ἐπιτρεπόταν, τό «Ἄπονη ζωή» τοῦ ἴδιου
εἶχε ἀπαγορευτεῖ. Ἀπαγορεύτηκε καί τό «Φέρτε μου
ἕνα μαντολίνο» τοῦ Χατζιδάκι. Καί ξέρετε γιατί; Ἐξω-
φρενική πραγματικά ἢ αἰτιολογία. Ἐπειδή τό μαντολί-
νο ἔχει σχέση μέ τό μπουζούκι! Μετά ἀπό αὐτό μοιά-
ζει ἀπολύτως λογική ἢ ἀπαγόρευση τῆς μετάδοσης τοῦ
τραγουδιοῦ «Νεραντζιά, Νεραντζιά» μέ τό ὅποιο ὁ
ῥαῖος καί ἀγαθός τραγουδοποιός Σπήλιος Μεντής εἶχε
βραβευτεῖ στό Φεστιβάλ Ἐλαφροῦ Τραγουδιοῦ τῆς Θεσ-
σαλονίκης. Τούς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ εἶχε ὑπογρά-
ψει ὁ Ἰωάννης Ρίτσος!!

Γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἢ μή μετάδοση τῶν ἑκατοντά-
δων ἕως καί χιλιάδων ἀπαγορευμένων τραγουδιῶν ἐκεῖ
στό ΕΙΡ, πού διαταγές ἔδινε ὁ περίφημος Λούκουτος,
τά ἀρρωστημένα μυαλά τῶν ὑπευθύνων εἶχαν ἐφεύρει
διάφορους τρόπους. Ἐκτός τοῦ ὅτι σφράγιζαν μέ τήν
τυπική σφραγίδα «Ἀπαγορεύεται» τόσο τά ἐξώφυλλα,
τίς θήκες, ὅσο καί τίς ἐτικέτες τῶν δίσκων, χάραζαν

τούς δίσκους μέ καρφίτσες καί πρόκες, κολλοῦσαν στήν
ἐνεργό ἐπιφάνειά τους μονωτικές ταινίες ἢ τσιρότα-λευ-
κοπλάστ, ἀκόμη καί βάψιμο χιαστί μέ πυκνή μπογιά
εἶχαν σκαρφιστεῖ. Πολλοί τέτοιοι λαβωμένοι δίσκοι, 45
στροφῶν κυρίως, ὑπάρχουν ἀκόμη στή δισκοθήκη τῆς
ΕΡΤ, ἀπόδειξη καί μνημεῖα συνάμα βλακειάς, βαναυσό-
τητας καί διαστροφῆς. Εἶναι ἀπίστευτη ἢ ποικιλία τῶν
δειγμάτων. Ἀντιλαμβάνεται κανείς ὅτι τά τραγούδια τοῦ
Γρηγόρη Μπιθικώτση – αὐτά πού εἶχε συνθέσει – ἀπα-
γορεύτηκαν μᾶλλον ἐπειδή ὑπῆρξε προδικτατορικά βασι-
κός συνεργάτης τοῦ Μίκη Θεοδωράκη. Τραγούδια τοῦ
Γιώργου Ζαμπέτα, τραγούδια μέ τή Μαρινέλλα, μέ τή
Βίκυ Μοσχολιού, μέ τόν Γιάννη Πουλόπουλο μπορούμε
νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀπαγορεύτηκαν ἐξαιτίας τοῦ λαϊκοῦ
τους ἤχου. Γιατί ὅμως ἀπαγορεύτηκε τό τραγούδι τοῦ
Μάνου Χατζιδάκι «Τά Παιδιά τοῦ Πειραιᾶ», ἐρμηνευ-
μένο μάλιστα ἀπό τή Ζωίτσα Κουρούκλη καί τόν Θά-
νο Σάμιο, ποτέ δέν μπορέσαμε νά καταλάβουμε. Ὅπως
καί τόσα-τόσα ἄλλα. Καί πολύ περισσότερο μᾶς παρα-
ξένεψε ἢ ἀπαγόρευση ἑνός μικροῦ δίσκου μέ τόν Κώ-
στα Βενετσάνο, πού σίγουρα δέν ἦταν ἀπό τούς πολέ-
μιους τῆς χούντας. Ἄ! γιά μισό λεπτό... Ξέρετε τί τί-
τλο εἶχε τό ἕνα ἀπό τά δύο τραγούδια τοῦ δίσκου;
«Στέλλα»! Ἔ κάτι τούς θύμιζε φαίνεται τό ὄνομα
αὐτό!

Τώρα, πού ἀνακαλῶ ὅλα αὐτά στή μνήμη, καί μέ δε-
δομένο τόν παραλογοισμό πού ἐπικρατοῦσε, σκέφτομαι
πώς εἶναι τυχερή ἢ Ἐλευθερία Ἀρβανιτάκη πού ἦταν
μικρή ἀκόμα ἐκεῖνα τά πικρά χρόνια καί δέν τραγου-
δοῦσε ἐπαγγελματικά. Οἱ φωστῆρες-λογοκριτές τῆς
ἐποχῆς θά ἦσαν ἱκανοί νά ἀπαγορεύσουν τό τραγούδι
της μόνο καί μόνον ἐξαιτίας τοῦ βαφτιστικοῦ της ὀνό-
ματος!!!

Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΑΚΟΥ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Ευρώπη περνούσε μία φάση ραγδαίων αλλαγών. Τά κύματα της βιομηχανικής επανάστασης διαδέχονταν τό ένα τό άλλο και πλήθος τεχνικές καινοτομίες αξιοποιούσαν την εργασία των ανθρώπων και τις επενδύσεις κεφαλαίων προσφέροντας κέρδη και ισχύ στους κατόχους των τελευταίων. Γι' αυτούς ήταν η εποχή των μεγάλων ευκαιριών. Οι τελευταίες βασιζόνταν τόσο στην ανάπτυξη της αγοράς μέ άξονα τά προϊόντα πού η τεχνολογία και η συνεπακόλουθη βιομηχανία δημιουργούσαν, όσο και στη ριζοσπαστική αλλαγή των γεωγραφικών δεδομένων του πλανήτη. Τά νέα συγκοινωνιακά και επικοινωνιακά μέσα έκμηδένιζαν τίς άποστάσεις εντάσσοντας κάθε γωνιά της γής στά νέα ισχυρά συστήματα. Η παγκοσμιοποίηση, για την όποία σήμερα γίνεται τόσος λόγος, γεννήθηκε άκριβώς εκείνο τόν καιρό μέ παρονομαστή τίς νέες δυνατότητες του κεφαλαίου, του καπιταλισμού άν προτιμάτε.

Γιά τούς λίγους κατέχοντες η εποχή ήταν εποχή ευκαιριών, έστω και μέ τό νόμο της ζούγκλας πού συνοδεύει πάντοτε τίς περιόδους ρευστότητας και αλλαγών. Γιά τούς υπόλοιπους, τή συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων, οι ευκαιρίες δέν είχαν τά ίδια άκριβώς χαρακτηριστικά. Γιά τούς τελευταίους οι μεγάλες αυτές ανατροπές σήμαιναν ξεριζωμούς και επώδυνη αναζήτηση μιās θέσης στον κόσμο πού γεννιόταν. Μέσα σέ πολύ λίγα χρόνια δεκάδες έκατομμύρια άνθρωποι έγκατέλειψαν τά σπίτια τους, τά χωριά και τίς συνοικίες τους και ταξίδεψαν σέ τόπους άγνωστους χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά σέ αναζήτηση μιās «τύχης» πού η γενέθλια γη πεισματικά τούς άρνιόταν. Άλλοι τόσοι, ίσως και περισσότεροι, είδαν την κοινωνική τους θέση νά κλυδωνίζεται, νά γίνεται έπισηφαλής η νά καταρρέει. Γιά πολλούς ανθρώπους ό κόσμος των «ευκαιριών» έμπεριείχε την άγωνία του επαναπροσδιορισμού και της επιβίωσης.

Αυτές οι μεγάλες ανατροπές, οικονομικές, κοινωνικές και γεωγραφικές ταυτόχρονα – στον τομέα της άθρωπογεωγραφίας – προκάλεσαν, όπως ήταν άναμε-

νόμενο, τρομερές εντάσεις και πιέσεις στό έπίπεδο της πολιτικής, της ιδεολογίας, των κοινωνικών συμπεριφορών. Υπόγεια και άδιόρατα, προοδευτικά, ό κόσμος των ανθρώπων μπήκε σέ μία διαδικασία «έκθραβαρισμού», θά λέγαμε, καθώς όλα τά όρια και οι κανόνες έδιχναν αδύναμοι στό νά τιθασσεύσουν τίς ραγδαίες αλλαγές. Η συνέχεια αυτής της περιόδου έδωσε δύο τρομερούς, «παγκόσμιους» πολέμους και άμέτρητες παραμέτρους άνήκουστης διαιότητας. Αυτά όμως έμελλε νά ακολουθήσουν.

α. Ο άντισημιτισμός

Η Ευρώπη ήταν τότε τό κέντρο των εξέλιξεων και κατά κάποιον τρόπο η πηγή και τό εργαστήρι του νέου κόσμου πού γεννιόταν. Έπρόκειτο για μία άπίστευτα δυναμική ήπειρο. Άνάμεσα στό 1830 και στό 1914, σαράντα έκατομμύρια άνθρωποι έφυγαν από την ήπειρο αυτή για νά αναζητήσουν καλύτερη τύχη στις τέσσερις γωνιές του κόσμου, πέρα από τόν Άτλαντικό συνήθως. Αυτό δέν έμπόδισε τόν πληθυσμό των κρατών της νά άνέβει σχεδόν κατά 76% την ίδια περίοδο, δημιουργώντας πλήθος μητροπόλεων, οικονομικών και πολιτικών κέντρων πού υπαγόρευαν την ιστορία του τότε κόσμου. Τά πλέον ισχυρά από τά έθνη πού την άποτελούσαν μπόρεσαν, στηριζόμενα σέ αυτή τή δυναμική νά κυριαρχήσουν στό μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη, κατασκευάζοντας ταυτόχρονα, άθελά τους, τή δύναμη πού έμελε νά τούς διαδεχθεί στό πεδίο της παγκόσμιας κυριαρχίας, τίς Ηνωμένες Πολιτείες της Άμερικής.

Οι πιέσεις πού συνόδευαν αυτή τή δυναμική άνέλιξη, βρήκαν, όπως ήταν φυσικό, στη γηραιά ήπειρο τό προνομιούχο πεδίο της έκφρασης τους. Ο ρατσισμός γεννήθηκε εδώ, η μάλλον άρθρωσε τίς παλαιότερες διακρίσεις σέ «έπιστημονική» ιδεολογική βάση. Προφανέστερος στόχος ήταν η «ταξινόμηση» και η «κίεράχηση» των εκτός Ευρώπης λαών, εκείνους πού ό άποικισμός έθετε υπό την κυριαρχία των Ευρωπαίων σέ ύποδεέστερη βάση, τέτοια πού νά έπιτρέπει την πολι-

τική υποδούλωσή τους και την οικονομική τους εκμετάλλευση. Στο έσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών, ο ρατσισμός και τα παρακλάδια του στόχευαν, κατ' αναλογία, στον περιορισμό των δυνατοτήτων και των «ευκαιριών» κοινωνικών ομάδων, με τρόπο ώστε να δημιουργηθούν πρόσθετες δυνατότητες για τους υπόλοιπους. Σε εποχές γενικής πίεσης και ρευστότητας, ο αποκλεισμός πραγματικών ή φανταστικών «άνταγωνιστών» γίνεται εξάλλου βασική τακτική μέριμνα των ανθρώπων. Μέσα σε αυτές τις εξελίξεις οι παλιές περι' Εβραίων θεωρίες αρθρώθηκαν σε συγκροτημένη ιδεολογία και πρακτική, τον αντισημιτισμό.

Στή δεκαετία του 1880 ο αντισημιτισμός είχε πάρει ήδη συγκεκριμένη μορφή στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Στην ανατολική Ευρώπη πρώτα και ιδιαίτερα στην τσαρική Ρωσία, η διάχυτη αυτή ιδεολογία έδινε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Τα «πογκρόμ», οι μεθοδευμένες επιθέσεις ενάντια στις εβραϊκές κοινότητες, εξαπλώθηκαν σε μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις και έπληξαν πολλά εκατομμύρια ανθρώπων. Σύμφωνα με τα ισχύοντα στην εποχή, η πρώτη αντίδραση των τελευταίων, εκείνων δηλαδή που υφίσταντο τις επιθέσεις και τις πιέσεις, ήταν η φυγή, ή μετανάστευση προς κάποιο νέο, περισσότερα υποσχόμενο κόσμο. Για τους εβραϊκούς πληθυσμούς της ανατολικής Ευρώπης, ο «πολλά υποσχόμενος κόσμος» είχε δύο μορφές. Η πρώτη ήταν κοινή με αυτό που όλος ο υπόλοιπος κόσμος πίστευε. Η πέρα από τον Ατλαντικό χώρα γοητεύε με την ανεξιθρησκεία και την ελευθερία που διασφάλιζε και τις «ευκαιρίες» που στον καθένα υποσχόταν. Για τους υπό διωγμό Εβραίους της Ρωσίας ή των πολωνικών εδαφών, αυτός ο προσορισμός φαινόταν – πιθανότατα και ήταν – ο ιδανικός. Η συντριπτική λοιπόν πλειοψηφία των φυγάδων, περισσότεροι από δύο εκατομμύρια Εβραίοι, πέρασαν εκείνα τα χρόνια, τον Ατλαντικό και μεταφύτησαν τις κοινότητές τους στις ΗΠΑ. Λίγοι ήταν εκείνοι που αντιμετώπισαν διαφορετικά το ζήτημα.

Οι πιέσεις που δέχονταν οι εβραϊκοί πληθυσμοί γεννοῦσαν, όπως είναι φυσικό, ιδέες αντίστασης ή αντίδρασης. Οι ιδέες αυτές καλλιεργήθηκαν μέσα σε χώρους διανόησης ή σε αντίστοιχους, πλιό πολιτικούς και αποφασισμένους. Ο Σιωνισμός, ως κίνημα, ήταν απόλυτα συγγενής με τις αλτρωτικές ιδεολογίες που διαχέονταν εκείνο τον καιρό σε μία Ευρώπη που σε μεγάλο μέρος αποτελούνταν ακόμα από πολυεθνικές αυτοκρατορίες (Τσαρική Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Ως συγγενής, δέ, μοιραζόταν το κοινό τους όραμα: την απόκτηση πατρίδας, εθνικού κράτους.

Η μετανάστευση στην Αμερική ελάχιστα μπορούσε να απαντήσει σε ένα τέτοιο αίτημα. Ήταν προφανές ότι οι ΗΠΑ δέν θά γίνονταν ποτέ κράτος του Ισραήλ και ότι εκεί η εθνική ταυτότητα των Εβραίων θά παρέμενε μία απλή συνιστώσα – ασφαλής έστω και ελεύθερη – μιās πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Αυτή

ή διαπίστωση έσπρωξε μία μικρή μερίδα των Εβραίων, μία τάση του σιωνιστικού κινήματος στην ανακάλυψη της Παλαιστίνης και στο αίτημα για αναβίωση στα παλαιά αυτά εδάφη του κράτους του Ισραήλ. Σχεδόν 2.000 χρόνια μετά τη μεγάλη διασπορά, όπως ήταν φαινόταν ίσως χμιαϊκό και ανεφάρμοστο, όπως ήταν εξάλλου – στην Ελλάδα τά γνωρίζουμε αυτά – και πολλά από τά αντίστοιχα σχέδια των εθνικισμών εκείνης της περιόδου. Όπωσδήποτε ένθουσίασε πολύ λίγους. Παρά τις αποφάσεις και τις σχετικές εκκλήσεις των σιωνιστικών οργανώσεων, ιδιαίτερα μετά την ένοποιήσή τους στα 1897-1898, μόνο 60.000 Εβραίοι πήραν εκείνα τά χρόνια τό δρόμο προς την Παλαιστίνη. Στο 1909 ίδρυσαν στα περίχωρα της μουσουλμανικής Γιάφφα τη συνοικία του Τέλ Αβίβ που έγινε έκτοτε τό μεγάλο κέντρο υποδοχής, ή πύλη προς την Γη της Έπαγγελίας, στή σύγχρονη τουλάχιστον εκδοχή της.

Η γη της Παλαιστίνης βρισκόταν πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα στα σύνορα της τεραστίας ακόμα Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η τελευταία ήταν πλέον ένας μεγάλος άσθενης. Η κατάστασή της, ή αδυναμία να μεταρρυθμιστεί και να προλάβει τις εξελίξεις την είχαν καταστήσει μάλλον έτοιμοθάνατο πλέον άσθενή. Η έξαρση του αρμενικού στα 1895-96, τό κρητικό, τό μακεδονικό και όλες οι υπόλοιπες κρίσεις που αδιάκοπα διέσχιζαν την αυτοκρατορία άποτελοῦσαν σημάδια του αναπότρεπτου τέλους. Τό μόνο που έμπόδιζε τη γενική έκρηξη ήταν ο μακρινός απόηχος της Συνθήκης του Βερολίνου και οι συνεπακόλουθες ισορροπίες μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι εϋθραυστες ισορροπίες και τό προαναγγελθέν τέλος της ιστορικής αυτοκρατορίας νομιμοποιούσε όλα τά σε βάρος των εδαφών της αίτήματα, έστω και αν αυτά ήταν απλά υποθήκες για μεταγενέστερες περιόδους. Πρακτικά, ή Παλαιστίνη, όπως και πολλές άλλες οθωμανικές περιοχές θεωρείτο γη προς διάθεση, ελεύθερη για κάθε πολιτική διαμόρφωση στο μέλλον. Καθώς ο αντισημιτισμός και τό «εβραϊκό πρόβλημα», όπως ήδη τό όνόμαζαν πολλοί, προκαλούσε έντονους κλυδωνισμούς σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη, αρκετοί ήταν εκείνοι που συνηγορούσαν στην εθνική αποκατάσταση των Εβραίων έξω από την κορεσμένη από τά εθνικά αίτήματα Ευρώπη σε γη «ελεύθερη προς διάθεση», οθωμανική δηλαδή. Η ιδέα της εξαγωγής ενός ευρωπαϊκού προβλήματος προς τον έξω κόσμο ελάχιστα συνυπολόγιζε την τυχόν αντίδραση και τις διαθέσεις των γηγενών κατοίκων της Παλαιστίνης, των εκεί Αράβων δηλαδή. Δέν ήταν ακόμα εποχή που οι μή Ευρωπαίοι είχαν δικαίωμα λόγου και αντίθεσης προς όσα οι ευρωπαϊκές δυνάμεις επιθυμούσαν.

6. Η Διακήρυξη Μπάλφουρ

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος πιστοποίησε τό τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έφερε στο

προσκήνιο τό θέμα τῆς κατανομῆς τῶν ἐδαφῶν τῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῆς Παλαιστίνης. Ἡ Βρετανία, ὅπως ὅλα εἰδειχναν, θά εἶχε τόν πρῶτο λόγο στήν περιοχή αὐτή. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν σιωνιστικῶν ὀργανώσεων, πού στό παρελθόν εἶχαν παρουσιάσει σχετικά μέ τήν Παλαιστίνη αἰτήματα στόν σουλτάνο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἔστρεψαν τώρα τίς προσπάθειές τους πρὸς τήν πλευρά τῆς Ἀγγλίας. Οἱ πιέσεις καί οἱ παρεμβάσεις ἀπέδωσαν καθῶς, τόν τρίτο χρόνο τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ἡ προσέγγιση τοῦ ἰσχυροῦ οικονομικά καί πολιτικά ἐβραϊκοῦ στοιχείου κρινόταν ἀπαραίτητη ἀπό τή βρετανική κυβέρνηση. Ἡ τελευταία βρέθηκε ὅπωςδήποτε ἀπό τή πρώτη στιγμή τῶν ἐνασχολήσεών της μέ τήν Παλαιστίνη μπροστά σέ μία ἀντίφαση. Τήν ἴδια στιγμή Βρετανοί ἀξιωματοῦχοι – μέ πρῶτο τόν θρυλικό Λῶρενς τῆς Ἀραβίας – ἐνίσχυναν καί καθοδηγοῦσαν τήν ἀραβική ἐξέγερση κατά τῶν Ὀθωμανῶν, ἐξέγερση πού εἶχε ὡς ἱερό στόχο τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἱερουσαλήμ. Δύσκολα ὑπόσχεται κανεὶς τό ἴδιο πράγμα σέ δύο ταυτόχρονα πλευρές.

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1917, πάντως, καθῶς τά βρετανικά καί ἀραβικά στρατεύματα πλησίαζαν τήν Ἱερουσαλήμ, ἡ βρετανική κυβέρνηση ἔσπευσε νά καθουχάσει τίς ἀνησυχίες τοῦ ἰσχυροῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου σχετικά μέ τό μέλλον τῆς περιοχῆς. Ἡ γνωστή ὡς Διακήρυξη Μπάλφουρ δέσμευε τή βρετανική πολιτική στήν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας ἐβραϊκοῦ κράτους στήν Παλαιστίνη. Τό πρόβλημα τοῦ ἐκεῖ ἀραβικοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν τυχόν δικῶν του ἀπελευθερωτικῶν ἐπιθυμιῶν καί προθέσεων ἀντιμετωπιζόταν μέ ἀόριστο τρόπο. Ὁ ὅποιος διακανονισμός θά «σεβόταν τά πολιτικά καί θρησκευτικά δικαιώματα» τῶν μὴ Ἑβραίων κατοίκων τῆς περιοχῆς.

Ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ
2 Νοεμβρίου 1917

Ἀγαπητέ Λόρδε Ρότσιλντ,

βρίσκομαι στήν εὐχάριστη θέση νά σᾶς μεταφέρω, γιά λογαριασμό τῆς Κυβέρνησης τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, τήν παρακάτω Διακήρυξη συμπάθειας μέ προσδοκίες τοῦ Ἑβραϊκοῦ Σιωνιστικοῦ κινήματος, ὅπως αὐτή κατατέθηκε καί ἐγκρίθηκε ἀπό τό Ὑπουργικό συμβούλιο.

«Ἡ κυβέρνηση τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος ἀντιμετωπίζει μέ συμπάθεια τήν ἐγκατάσταση στήν Παλαιστίνη μιᾶς ἐθνικῆς ἐστίας γιά τόν Ἑβραϊκό λαό καί θά χρησιμοποιοῦσε τίς καλύτερες ὑπηρεσίες τῆς γιά νά διευκολύνει τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου. Εἶναι μέ σαφήνεια κατανοητό ὅτι καμία ἀπό τίς κινήσεις αὐτές δέν θά βλάψει τά πολιτικά καί θρησκευτικά δικαιώματα τῶν ἤδη ἐγκατεστημένων μὴ ἐβραϊκῶν κοινοτήτων τῆς Παλαιστίνης ἢ τά δικαιώματα καί τήν πολιτική

ὑπόσταση πού ἀπολαμβάνουν οἱ Ἑβραῖοι σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη χώρα».

Θα σᾶς ἤμουν εὐγνώμων ἂν θέτατε τήν Διακήρυξη αὐτή ὑπ' ὄψη τῆς Σιωνιστικῆς Ὁμοσπονδίας.

Εἰλικρινά ὑμέτερος

Ἄρθουρ Τζαίμς Μπάλφουρ

Ἡ Διακήρυξη δέν προκάλεσε αὐτή καθ' ἑαυτή νέα κύματα ἐποικισμοῦ. Ἀντίθετα, στή σχετικά ἥρεμη δεκαετία τοῦ 1920 ἡ ροή Ἑβραίων μεταναστῶν πρὸς τήν Παλαιστίνη γνώρισε σχετική ὑφεση παρά τούς περιορισμούς στή μετανάστευση πού προοδευτικά ἐπέβαλαν οἱ ΗΠΑ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, τό ἴδιο κείμενο ἀποτελέσει τή βάση γιά τή διατύπωση τῆς Ἐντολῆς (Mandate) πού ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἔδωσε στή Μεγάλη Βρετανία τόν Ἰούλιο τοῦ 1922, καθῶς καί γιά τή διαμόρφωση πολιτικῆς ἀπό τήν τελευταία στόν παλαιστινιακό χώρο. Στήν Ἐντολή (Mandate) τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἡ συγκρότηση στά παλαιστινιακά ἐδάφη ἐθνικοῦ ἰσραηλιτικοῦ κράτους, ὀριζόταν πλέον ὡς εὐθύνη καί στόχος τῆς βρετανικῆς παρουσίας στήν περιοχή. Ὡς πυρήνας μάλιστα τῶν θεσμῶν τῆς ὑπό κατασκευὴ κρατικῆς ὄντοτητας ἀναγνωρίστηκε, ὡς ἐβραϊκή ἀρχή, τό συμβούλιο τῆς σιωνιστικῆς Ὁργάνωσης. Αὐτός ὁ Ὁργανισμός θά ἦταν πλέον ὁ βασικός συνεργάτης τῶν βρετανικῶν ἀρχῶν πού ἀνέλαβαν τή διαχείριση τοῦ παλαιστινιακοῦ χώρου.

Παρά τίς διαβεβαιώσεις, ἡ ἀντιπατικότητα τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς ὡς πρὸς τό μέλλον τῆς περιοχῆς δημιουργήσε γρήγορα τοπικές ἐντάσεις καί συγκρούσεις. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1922, ἡ βρετανική κυβέρνηση προσπάθησε νά καθουχάσει τά πράγματα ἐκδίδοντας τήν πρώτη *Λευκή Βίβλο* (White Paper) πού, στήν οὐσία, ἀποτελοῦσε συντακτικό κείμενο, καθῶς ἔθετε τά ὅρια καί τούς ὅρους στήν πορεία συγκρότησης ἐβραϊκοῦ κράτους στήν περιοχή. Νά θυμίσουμε ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή οἱ ἐγκατεστημένοι στήν περιοχή Ἑβραῖοι ἦσαν μόλις 80.000 ἀπό τούς ὁποίους μόνο τό 25% ἦσαν ἀγρότες ἢ ἐργάτες γῆς.

Στό κείμενο ἦταν ἐμφανῆς ἡ προσπάθεια μετριασμοῦ τῶν ἐντυπώσεων πού ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ καί οἱ ἐξελίξεις πού ἀκολούθησαν εἶχαν προκαλέσει. Ὁ πρῶτος σημαντικός προσδιορισμός ἀφοροῦσε τήν ἰδέα τῆς κατανομῆς τῶν παλαιστινιακῶν ἐδαφῶν. Κάτι τέτοιο δέν ἀναφερόταν μὲν ρητά στό κείμενο, ἐκπορευόταν ὅμως ἀπό τήν διαπίστωση ὅτι ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ ἀναφερόταν στήν ἴδρυση ἐθνικοῦ ἐβραϊκοῦ κράτους μέσα στά παλαιστινιακά ἐδάφη καί ὄχι στήν μετατροπή ὁλόκληρης τῆς Παλαιστίνης σέ ἐβραϊκό κράτος. Συνακόλουθα προσδιορίστηκε ὅτι ἡ σιωνιστική ὀργάνωση καί οἱ τοπικές ἐβραϊκές ἀρχές – θρησκευτικῆς κυρίως ὑπόστασης – ἀποτελοῦσαν ἕναν μόνο ἀπό τούς διοικητικούς παράγοντες γιά τά ζητήματα τῆς περιοχῆς μέ

συμβουλευτικό ρόλο στη διαμόρφωση του μέλλοντός της.

Τό θέμα τῆς ὁμαλῆς συμβίωσης ἀνάμεσα στίς δύο κοινότητες, ἀπασχόλησε ἐπίσης τή *Λευκή Βίβλο* τοῦ 1922. Στήν κατεύθυνση αὐτή τονίστηκε ἡ σημασία τῆς ἀπόφασης πού ψήφισε, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1921 στό Κάρολμαντ, τό Σιωνιστικό Συνέδριο. Σέ αὐτή τήν ἀπόφαση τονίζονταν: ἡ «... ἀπόφαση τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ νά ζήσει μαζί μέ τόν ἀραβικό λαό κάτω ἀπό ὅρους ἐνότητας καί ἀμοιβαίου σεβασμοῦ, καί ἀπό κοινοῦ, οἱ δύο λαοί, νά μετατρέψουν τήν κοινή τους ἐστία (τήν Παλαιστίνη) σέ εὐήμεροῦσα κοινότητα. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς εὐημερίας θά ἐξασφάλιζε καί στούς δύο τίς καλύτερες προϋποθέσεις γιά ἀδιατάρακτη ἐθνική ἀνάπτυξη...». Ἡ εὐλικρίνεια καί ἡ λειτουργία τῶν παραπάνω προθέσεων ἐξαρτιόταν ὅμως ἀπό ἄλλους παράγοντες. Ὁ βασικότερος ἀπό αὐτούς ἦταν οἱ ρυθμοί καί ἡ ποιότητα τῆς ἐβραϊκῆς μετανάστευσης πρὸς τήν περιοχή. Τυχόν ἀγροτική μετανάστευση, λόγου χάρι, δέν μπορούσε παρά νά δημιουργήσῃ δυσεπίλυτα προβλήματα στήν κατοχή καί στήν ἀναζήτηση γῆς μέ ὅλες τίς συνεπακόλουθες ἐντάσεις. Κάτι ἀνάλογο μπορούσε ἐπίσης νά συμβεῖ μέ τυχόν ἔξαρση τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος πρὸς τήν περιοχή. Ἦδη ὁ ἀρχικός ἐνθουσιασμός εἶχε φέρεῖ 25.000 νέους Ἑβραίους ἐποίκους ἀπό τό τέλος τοῦ 1917 ὡς τό 1922. Οἱ Βρετανοί προσπάθησαν νά θέσουν κανόνες καί ὅρια πού θά προλάμβαναν τίς ἐντάσεις. Στόν τομέα αὐτό ξεκίνησαν τριβές μέ τίς σιωνιστικές ὀργανώσεις καί τοὺς μηχανισμούς τους, ἀπό τοὺς ὁποίους, πολλοί ἄρχισαν νά λειτουργοῦν ὑπόγεια, παίρνοντας ἐλάχιστα ὑπ' ἄψιν τίς ἐξομαλυντικές προσπάθειες τῶν Βρετανῶν.

Ἀπό τά πρῶτα κιόλας «βρετανικά» χρόνια τοῦ προβλήματος ἐκδηλώθηκε μιὰ ἀνισότητα στήν πολιτική ἐκπροσώπηση τῶν ἐνδιαφερομένων, γεγονός πού θά εἶχε σημαντικές ἐπιπτώσεις στή συνέχεια. Ἀπό τήν ἐβραϊκή πλευρά, ἡ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς νεοσχηματιζόμενης κοινότητας στήν Παλαιστίνη ἀπό μία διεθνή ὀργάνωση, σέ σύνδεση μέ εὐρωπαϊκά ἢ ὑπερατλαντικά κέντρα οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἐξουσίας καί μέ σαφεῖς ἀναφορές στή «δυτική» πολιτιστική παράδοση, καθόριζε τόν τρόπο σύνθεσης αὐτοῦ πού θά γινόταν ἀργότερα τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἐβραϊκή κοινότητα τῆς Παλαιστίνης χρειάστηκε πολλές φορές νά στηριχθεῖ στή «ἐξωτερική» αὐτή βοήθεια γιά νά ξεπεράσει δύσκολες στιγμές. Ἐπρόκειτο γιά ἓνα εἶδος κηδεμονίας πού σφράγισε ἀνεξίτηλα τό μέλλον ἑνὸς πολιτικοῦ μορφώματος πού, πέρα ἀπὸ τή συγκεκριμένη γεωγραφική του διάσταση, μπορούσε πάντα νά ἐπικαλεστεῖ τήν οἰκουμενική του ἀντίστοιχη.

Στήν πλευρά τῶν Παλαιστινίων, ἡ «κηδεμόνευση» ὑπῆρξε λιγότερο ἰσχυρή καί γενναιοδωρή. Ἀπὸ τήν ἀρχή κιόλας τῆς «βρετανικῆς» περιόδου, ἐπίσημοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀραβικῆς πλευρᾶς γιά τό παλαιστινιακό ζήτημα βρέθηκαν κυρίως νά εἶναι ὄχι οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἰδίων τῶν ἐνδιαφερομένων Παλαιστινίων ἀλλά οἱ ἄ-

ραβες ἡγέτες διὰ τῶν ὁποίων ἡ Μεγάλη Βρετανία ἐκτιζε τίς σχέσεις της μέ τόν ἀραβικό κόσμο. Τό μέλλον τῶν Παλαιστινίων γινόταν περισσότερες φορές ἀντικείμενο συζητήσεων στή Μέκκα, τό Ἀμμάν, τή Δαμασκό ἢ τό Κάιρο, παρά στήν ἴδια τήν Παλαιστίνη. Καί στίς δύο πλευρές, ἐκτός ἀπὸ τή γεωγραφική ἀσάφεια στά κέντρα λήψης ἀποφάσεων, ὑπῆρχε καί ἡ «θρησκευτική». Ραββίνοι καί μουφτῆδες κατεῖχαν περὶοπτη θέση στοὺς μηχανισμούς ἐξουσίας τῶν ἀντίπαλων κοινοτήτων τόσο μέσα στήν Παλαιστίνη ὅσο καί ἔξω ἀπὸ αὐτή. Μαζί μέ αὐτούς ἐρχόταν ἡ μεταφυσική διάσταση τοῦ προβλήματος καθὼς Θεοὶ καί δαίμονες βρέθηκαν ἀναμειγμένοι στήν οὕτως ἢ ἄλλως δύσκολη κατάσταση.

γ. Ἡ ἄνοδος τοῦ ναζισμοῦ

Ὅπως ἄποτε, ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων στήν Παλαιστίνη φαινόταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένη ἀπὸ τίς οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις στήν Εὐρώπη. Ἡ σχετικὰ ἤρεμη δεκαετία τοῦ 1920, παρά τίς ἐπιμέρους συγκρούσεις, ἦταν γενικά ἥπια ὅσον ἀφορᾷ τίς σχέσεις μεταξύ Ἑβραίων καί Παλαιστινίων. Ἡ σταθερότητα ὅμως, στήν Εὐρώπη καί τήν Παλαιστίνη δέν κράτησε πολύ. Στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 οἱ ἐξελίξεις στήν πρώτη μετέβαλαν καί πάλι τά δεδομένα τοῦ προβλήματος. Ἡ ἄνοδος τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ ἀντισημιτισμοῦ στή γηραδιά ἡπειρο καί οἱ μεθοδευμένοι διωγμοὶ τῶν ἐβραϊκῶν πληθυσμῶν σέ πολλές περιοχές προκάλεσαν νέα κύματα φυγῆς πού πλέον δέν μπορούσαν νά ἀπορροφήσουν οἱ κλειστές στή μετανάστευση ΗΠΑ. Μέ τήν παραίτηση καί τά δίκτυα τῶν σιωνιστικῶν ὀργανώσεων, μεγάλο ποσοστὸ αὐτοῦ τοῦ νέου ρεύματος προσφύγων κατευθύνθηκε πρὸς τήν Παλαιστίνη. Οἱ 80.000 Ἑβραῖοι στήν περιοχή στά 1922, ἐφθασαν τίς 450.000 τό 1939, τό ἓνα τρίτο πλέον τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Παλαιστίνης. Σημαντικὸ ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς νεοφερμένους ἦσαν ἢ γίνονταν ἀργότες σέ ἓνα τόπο πού δέν πρόσφερε πολλές ἀστικές δραστηριότητες. Ἡ συνεπακόλουθη ζήτηση γιά γῆ καί χώρους ἐγκατάστασης αὐξήσε κατακόρυφα τίς πιέσεις πρὸς τόν γηγενῆ παλαιστινιακὸ πληθυσμὸ μέ ἐπακόλουθο τήν ὀξυνση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἀραβική καί τήν ἰσραηλιτική κοινότητα καί τό ξέσπασμα βίαιων συγκρούσεων, αἱματηρῶν τίς περισσότερες φορές. Ὁ πόλεμος γιά τή γῆ εἶχε οὐσιαστικά ἀνοίξει.

Ἡ βρετανική κυβέρνησις προσπάθησε νά προλάβει τά χειρότερα ξεκινώντας ἐπαφές καί συνομιλίες μέ ἐκπρόσωπους τῶν Ἀράβων καί τῶν Ἑβραίων ἐποίκων. Οἱ διαπραγματεύσεις κατέληξαν στήν ἰδέα τῆς ἀκριβέστερης κατανομῆς τοῦ παλαιστινιακοῦ ἐδάφους ἀνάμεσα στίς δύο κοινότητες, κατανομή πού πολύ πρὶν προσδιοριστεῖ γεωγραφικά, δυσαρέστησε καί τίς δύο πλευρές. Ἡ μὲν παλαιστινιακή ἐκρίνε ὀλοτέλα ἀδικες τίς ὅποιες ρυθμίσεις πού τήν ὑποχρέωναν νά μοιραστεῖ ἢ καί νά ἐκχωρήσει αὐτό πού ὡς τότε ἀποκλειστικά τῆς

άνηκε. Η δέ εβραϊκή πλευρά, υπολογίζοντας πάντοτε τη δυναμική των άναξιοπαθούντων εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης και την προοπτική της μετεγκατάστασής τους στη Γη της Έπαγγελίας – όπως την προσδιόρισε ο Θεός ή ο Μπάλφουρ – θεωρούσε πάντοτε ελάχιστα αυτά που της κατακύρωναν. Η ένταση και οι συγκρούσεις πήραν πάλι μεγάλες διαστάσεις.

δ. Η «Λευκή Βίβλος» του 1939

Στά 1939 οι Βρετανοί, στά πλαίσια των προσπαθειών για τη σύγκλιση διάσκεψης για τό Παλαιστινιακό μέ τη συμμετοχή Αράβων ήγετών, εκπροσώπων της παλαιστινιακής κοινότητας και εκπροσώπων των σιωνιστικών οργανώσεων και της εβραϊκής αρχής, δημοσίευσαν μία νέα *Λευκή Βίβλο* (*White Paper*) που, μεταξύ άλλων, προσπαθούσε και πάλι νά εξηγήσει ότι ή Διακήρυξη Μπάλφουρ και ή δημιουργία εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη δέν σήμαινε κατ' ανάγκη τόν εξοβελισμό ή έστω τόν περιορισμό των δικαιωμάτων του άραβικού πληθυσμού της περιοχής. Τό υπό δημιουργία εβραϊκό κράτος δέν θά ήταν ή Παλαιστίνη ολόκληρη αλλά θά κτιζόταν μέσα σέ αυτήν. Μία ενιαία αρχή, πού θά περιλάμβανε Παλαιστίνιους και Έβραίους, θά μεριμνούσε για τή διατήρηση των ίσορροπιών και θά έμπόδιζε τό ξέσπασμα ταραχών μέ άντικείμενο τήν επέκταση των δικαιωμάτων κάθε πλευράς. Η συνδιάσκεψη δέν έγινε δυνατό νά συγκλιθει, εξαιτίας της βαθιάς πλέον καχυποψίας και έχθρότητας άνάμεσα στά δύο στρατόπεδα, και έτσι οι Βρετανοί δρέθηκαν άναγκασμένοι νά επιβάλουν μία δική τους πολιτική εξισορρόπησης των πραγμάτων.

Σέ σχέση μέ τό 1922 οι προτεραιότητες είχαν μεταβληθεί. Κύριος πλέον στόχος της βρετανικής πολιτικής ήταν ή άπεξάρτηση από ένα πρόβλημα του οποίου ή λύση ήταν περισσότερο από ποτέ δυσδιάκριτη καθώς συνδεόταν πλέον άμεσα από τίς εξέλιξεις στο έσωτερικό της ευρωπαϊκής ήπειρου. Ο στόχος πού τίθετο ήταν ή άνεξαρτησία της Παλαιστίνης μέσα σέ διάστημα μικρότερο των δέκα χρόνων. Για νά υλοποιηθεί τό σχέδιο αυτό οι άτελείωτες και άτελέσφορες συζητήσεις περί κατανομής των έδαφών έπρεπε νά περιοριστούν ή νά μετατεθούν στο μέλλον, στο πλαίσιο ενός άνεξάρτητου πλέον κράτους. Τό τελευταίο θά μπορούσε νά προκύψει μέ τή συνεργασία των ενδιαφερόμενων μερών, μέ άναλογική – μέ βάση τόν τρέχοντα πληθυσμό κάθε κοινότητας – δηλαδή διακυβέρνηση κάτω από τήν όλοένα και πιο διακριτική έποπτεία της Βρετανικής Αρχής. Προβλεπόταν μάλιστα ή σταδιακή άντικατάσταση των Βρετανών «ύπουργών» από Έβραίους ή Παλαιστίνιους μέ τρόπο ώστε νά παρακολουθούνται στενά οι ίσορροπίες. Η ειρήνευση της περιοχής θά άνοιγε τόν δρόμο προς τήν πλήρη άνεξαρτησία.

Τό κλειδί για τήν έπιτυχία των παραπάνω εξισορροποιητικών προθέσεων ήταν ο έλεγχος της εβραϊκής μετανάστευσης προς τήν περιοχή. Η κατάσταση στην

Ευρώπη, άρκετά επικίνδυνη για τούς εκεί Έβραίους στά 1939 – όδηγούσε προς τήν Παλαιστίνη συμπαγείς εβραϊκούς πληθυσμούς, ή άφιξη των οποίων θά άνέτρεπε κάθε τοπική ίσορροπία. Παρά τίς πιέσεις, ή Βρετανία άνέλαβε νά κρατήσει σταθερούς τούς άριθμούς των μεταναστών αυτών, στις 75.000 συνολικά για τά έπόμενα πέντε ως έξι χρόνια. Η έφαρμογή αυτού του σχεδίου δέν ήταν ή πλέον εύκολη σέ έποχές πολέμου και βίας. Η προσπάθεια των ναυτικών και χερσαίων δυνάμεων της Μεγάλης Βρετανίας νά εφαρμόσει αυτήν τήν άπόφαση προκάλεσε έντονες τριβές καθώς και μερικές τραγωδίες. Καθώς δέ στή ναζιστική Ευρώπη ή Τελική Λύση, ή μαζική, «βιομηχανική» εξόντωση των εβραϊκών πληθυσμών έπαιρνε τερατώδεις διαστάσεις, ο έλεγχος της εβραϊκής μετανάστευσης στην Παλαιστίνη έχανε προοδευτικά τά ήθικά και πολιτικά έρείσματά του. Τό μείζον πρόβλημα, πού ο δυτικός ρατσισμός και ή ναζιστική ιδεολογία προκαλούσαν, μεταφέρθηκε στή φτωχή γη της Παλαιστίνης και «λύθηκε» σέ βάρος των άνυποψίαστων Αράβων κατοίκων της.

Οι πολεμικές συνθήκες εξέταλλου και ο κίνδυνος εξέπλυσης των επιχειρήσεων στή Μέση Άνατολή οδήγησαν, στά 1941-1942 στον μαζικό έξοπλισμό των Έβραίων κατοίκων της περιοχής μέ τήν άνοχή άν όχι και τήν παρότρυνση των Βρετανικών Αρχών πού, στο σχετικό κεφάλαιο, άντιμετώπιζαν μέ καχυποψία τούς Άραβες. Στίς τάξεις των τελευταίων, μέ παρονομαστή φυσικά τήν άποικιοκρατία αλλά και τό παλαιστινιακό, οι συμπάθειες προς τόν Άξονα ήταν, σέ πολλές περιπτώσεις, έμφανεis. Ο ήμειπίσμος έξοπλισμός των εβραϊκών πληθυσμών, όπως και ή πέρα από τίς βρετανικές προδιαγραφές μετανάστευση, οδήγησε πολύ γρήγορα σέ άποφασιστική άνατροπή των ίσορροπιών άνάμεσα στις δύο κοινότητες παρά τό γεγονός ότι, άριθμητικά, οι Παλαιστίνιοι έξακολουθούσαν νά άντιπροσωπεύουν τά 2/3 του συνολικού πληθυσμού της περιοχής. Η δυσαναλογία πού προέκυψε προκάλεσε τήν ριζοσπαστικοποίηση των μεθόδων και οι ένοπλες εβραϊκές ομάδες, έπίσημες, ήμειπίσμες και άνεπίσημες, προώθησαν βίαια τά σέ βάρος των γειτόνων τους αίτήματα μέ σφαγές, πυρπολήσεις χωριών και τρομοκρατικές έπιθέσεις κάθε είδους.

Η άνεξαρτησία της Ίορδανίας στά 1946 και ή προσάρτηση από αυτή της Δυτικής Όχθης άνοιξε τό τελευταίο κεφάλαιο στην «προϊστορία» του παλαιστινιακού ζητήματος. Στά 1948, τό κράτος του Ίσραήλ περιέλαβε τό μεγαλύτερο μέρος του έδάφους της Παλαιστίνης σπρώχνοντας στον δρόμο της προσφυγιάς δεκάδες χιλιάδες Παλαιστίνιους. Οι τραγωδίες πού οι άκροδεξιοί ολοκληρωτισμοί έφεραν στην Ευρώπη μεταφέρθηκαν στή μικρή Παλαιστίνη όπου και έξακολουθούν νά διθίζουν τούς άνθρώπους στο αίμα και τήν άπόγνωση.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΡΑΦΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ Ή ΑΠΟ ΤΟΝ ΥΠΟΥΡΓΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ;

της Σίας Αναγνωστοπούλου

Τό βιβλίο 'Ιστορίας της Γ' Λυκείου γενικής παιδείας – για τους μαθητές όλων των κατευθύνσεων – μόλις εκδόθηκε, και πριν καν κυκλοφορήσει, γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα: δημοσιεύματα «απόγνωσης» σε εφημερίδες για τον κίνδυνο αφελληνισμού της ελληνικής μαθητιάδας νεολαίας, πολιτικές παρεμβάσεις, «λεβέντικες δηλώσεις» του υπουργού Παιδείας, και μάλιστα από την Κίνα όπου βρισκόταν, ότι δεν θα επιτρέψει να υπάρχουν τέτοιες διατυπώσεις στο βιβλίο κλπ. Η διατύπωση που ξεσήκωσε τόσο θόρυβο είναι η ακόλουθη: «Τήν εποχή που ο τρίτος κόσμος συγκλονιζόταν από ριζοσπαστικά αντιιμπεριαλιστικά κινήματα που έδιναν προτεραιότητα όχι μόνο στην εθνική απελευθέρωση αλλά και στην κοινωνική πρόοδο, στην Κύπρο η ΕΟΚΑ του στρατηγού Γρίβα πρόβαλε έναν κοινωνικά υπερασπιστικό εθνικισμό». Η διατύπωση εντάσσεται στο γενικότερο θέμα της αποικιοποίησης και των αντιιμπεριαλιστικών κινήσεων παγκοσμίως.

Καταρχήν μερικές σκέψεις ως προς το περιεχόμενο της παραπάνω διατύπωσης: α) η διατύπωση στο πλαίσιο που αναφέρεται δεν έχει μεγάλη εκπαιδευτική λειτουργικότητα, πολύ περισσότερο που οι καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης πολύ λίγα γνωρίζουν για την κυπριακή ιστορία ώστε να μπορούν να την εξηγήσουν επαρκώς στους μαθητές. Η διατύπωση λοιπόν, «ριγμένη» κάπως στο κενό, καταντάει σχεδόν αφοριστική, αφού δεν προηγείται κάτι που να επιτρέπει στους μαθητές να καταλάβουν γιατί η ΕΟΚΑ ως αντιιμπεριαλιστικό κίνημα παρουσιάζει διαφορές ως προς τα άλλα αντιιμπεριαλιστικά κινήματα. Ή έστω να κατανοήσουν ότι τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, χωρίς να χάνουν την τεράστια ιστορική τους αξία ως τέτοια, προσδιορίζονται και από την ιδεολογία της ηγεσίας τους: δεν ήταν όλα τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ίδια, διότι δεν ήταν ίδιες οι κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που τα γέννησαν ούτε και οι ηγετικές ιδεολογίες που τα εξέφρασαν.

β) Η διατύπωση ωστόσο δεν είναι επιστημονικά

αυθαίρετη. Η ΕΟΚΑ αποτελεί ιστορικό πρόβλημα μεγίστης σημασίας για τους ιστορικούς, ενώ θέτει σημαντικά ερωτήματα, όχι ως προς την σπουδαιότητα του ίδιου του αγώνα ή των αγωνιστών που πήραν μέρος σε αυτόν, αλλά ως προς την ηγεσία και την ιδεολογία αυτής, δηλαδή του ίδιου του Γρίβα. Οι συνθήκες που προετοίμασαν το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα στην Κύπρο είναι, χάρη στην επιστημονική έρευνα των τελευταίων χρόνων, λίγο ως πολύ γνωστές. Το αντιιμπεριαλιστικό κυπριακό κίνημα, μέ εντονο κοινωνικό ριζοσπαστισμό αρχικά, μαζικοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '40 κατεχοχόν μέσα από τις μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις, υπό την αιγίδα του ΑΚΕΛ, με την συμμετοχή Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται ως προς την ΕΟΚΑ είναι, γιατί αυτό το κοινωνικά ριζοσπαστικό αντιιμπεριαλιστικό κίνημα στην Κύπρο στην πορεία «καπελώθηκε» από τις πλέον συντηρητικές ιδεολογικές δυνάμεις. Γιατί ως ηγέτης αυτού του κινήματος αναδείχθηκε ένας άνθρωπος γνωστός για την αντικομμουνιστική του δράση στην Ελλάδα; Γιατί ο ίδιος απέκλεισε από τον αγώνα το ΑΚΕΛ, την κατεχοχόν δύναμη με κοινωνικά ανατρεπτική αντιιμπεριαλιστική δράση; Γιατί ο αγώνας της ΕΟΚΑ, έτσι όπως τον ήθελε ο Γρίβας, αντί να λειτουργήσει συσπειρωτικά, δίχασε την κυπριακή κοινωνία, αφήνοντας τους κομμουνιστές στο περιθώριο με το στίγμα του εθνικού προδότη, ενώ κάποιοι άλλοι δολοφονήθηκαν την περίοδο του αγώνα; Οι Τουρκοκύπριοι γιατί δεν αναφέρονται πουθενά σε όλη την διάρκεια του αντιιμπεριαλιστικού αγώνα; Όλα αυτά είναι ερωτήματα που υποχρεώνουν τον ιστορικό να είναι πολύ προσεκτικός στις «αγιοποιήσεις» της ΕΟΚΑ του Γρίβα («ΕΟΚΑ του Γρίβα» τονίζουν και οι συγγραφείς της επίμαχης διατύπωσης).

Οι κραυγές απόγνωσης ότι χάνεται ο Έλληνας, επειδή η ΕΟΚΑ του Γρίβα αντιμετωπίζεται κριτικά από τον ιστορικό, είναι στην καλύτερη περίπτωση γραφικές.

Ας αφήσουμε όμως το πρόβλημα του περιεχομένου

της διατύπωσης, πού ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀφορᾶ τούς ιστορικούς καί μόνον αὐτούς καί οἱ ὅποιοι μπορεῖ νά ἔχουν πολλές καί διαφορετικές ἀπόψεις. Ἄς ἔρθουμε στήν πολιτική οὐσία τοῦ θέματος, σ' αὐτήν δηλαδή τῆς διαγραφῆς μιᾶς πρότασης ἀπό ἕνα ἐκπαιδευτικό βιβλίο ἀπό τόν ἴδιο τόν ὑπουργό Παιδείας προσωπικά. Ὅπως ἀναφέρθηκε στά δημοσιεύματα στόν Τύπο, ὁ ὑπουργός Παιδείας τῆς Κύπρου εἶδε τήν ἐπίμαχη φράση, ἀντέδρασε ἔντονα καί τό θέμα ἔφτασε στήν Ἑλλάδα. Στήν συνέχεια, ὁ ὑπουργός Παιδείας τῆς Ἑλλάδας, ἀπό τήν Κίνα ὅπου πραγματοποιοῦσε ἐπίσκεψη, δήλωσε ὅτι δέν πρόκειται νά ἐπιτρέψει τήν ὑπαρξη τέτοιων διατυπώσεων στό βιβλίο. Πρῶτο ἐρώτημα: τό βιβλίο αὐτό ἀπευθύνεται, ἂν δέν κάνω λάθος, στούς μαθητές τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπό πότε ὁ ὑπουργός Παιδείας ἐνός ἄλλου κράτους ἔχει λόγο γιά αὐτά πού γράφονται στά ἑλληνικά σχολικά βιβλία; Μήπως, ὅταν στά σχολικά μας βιβλία γράφουμε γιά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση ἢ γιά τήν Ἐπανάσταση τῶν Νεότουρκων ἢ γιά τήν Μάγκνα Χάρτα οἱ ὑπουργοί Παιδείας τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν ἔχουν λόγο γιά τό τί γράφουμε ἐμεῖς;

Ἴσως ὅμως τό συγκεκριμένο βιβλίο νά ἀπευθύνεται καί στούς Κύπριους μαθητές – πράγμα πολύ πιθανό, ἀφοῦ τά περισσότερα ἐκπαιδευτικά βιβλία εἶναι κοινά – καί σέ αὐτή τήν περίπτωση τό ἐρώτημα τίθεται κάπως διαφορετικά. Μέχρι πότε ἡ ιστορία τῆς Κύπρου θά ἀντιμετωπίζεται ἀπό τούς Κύπριους πολιτικούς καί στήν συνέχεια ἀπό τούς Ἕλληνες ὡς «εὐαίσθητο ἐθνικά θέμα», ὡς «ἐπικίνδυνο πρὸς ἐκμετάλλευση ἀπό τούς Τούρκους θέμα» (Κύριε τῶν Δυνάμεων πιά!! Σάμπως ἡ τουρκική ἡγεσία νά χρειάζεται τά σχολικά μας βιβλία γιά νά «στήσει» πολιτική), κάτι πού στήν οὐσία ἀπαγορεύει ὄχι μόνο τή μελέτη τῆς κυπριακῆς ιστορίας ἀλλά ἀκόμη καί τήν ὑπαρξη κυπριακῆς ιστορίας. Μία κυπριακή ιστορία πρέπει μόνον, φαίνεται, νά ὑπάρχει: αὐτή πού ἀποδεικνύει μονίμως τό πόσο ἔχει «μαρτυρήσει ὁ Ἑλληνισμός τῆς Κύπρου».

Εἶναι βέβαιο ὅτι τά σχολικά βιβλία πρέπει νά δημιουργοῦν ἕνα συνεκτικό πλαίσιο συγκρότησης καί ἀναφορᾶς μέσα ἀπό τό ὅποιο τοποθετοῦνται οἱ μαθητές στόν τόπο καί τόν χρόνο καί μέσα ἀπό τό ὅποιο προσδιορίζονται σέ σχέση μέ τόν χρόνο καί τόν κόσμο. Αὐτό τό συνεκτικό πλαίσιο εἶναι ἐθνικό, καί τοῦτο εἶναι ἀπολύτως κατανοητό. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου κατανοητό τό γιατί πάντα «τό μαρτύριο τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἀφορᾶ μόνο «ἐπιλεγμένους Ἕλληνες», γιατί κάποιιο ἄλλοι Ἕλληνες τῆς Κύπρου δέν εἶναι «Ἕλληνες». Τό γιατί θά πρέπει ἐν τέλει νά ἀναπαράγουμε στήν ιστορία πού διδάσκονται οἱ μαθητές τήν «ἑλληνικότητα» τοῦ Γρίβα καί θά πρέπει νά ἀποκλείουμε μονίμως τήν «ἑλληνικότητα» τοῦ ΑΚΕΛ, γιά παράδειγμα. Τό γιατί θά πρέπει ἀκόμη νά ἀναπαράγουμε στήν σχολική ιστορία μονοπωλιακά τήν «κυπριακότητα» τῶν Ἑλληνοκυπρίων, ἀποκλείοντας μονίμως τήν παραμικρή ἀναφορά στήν «κυπριακότητα» τῶν Τουρκοκυπρίων.

Δεύτερο ἐρώτημα, καί πιά οὐσιαστικό: ἀπό πότε ἡ πολιτική ἐξουσία καταργεῖ τόν ιστορικό καί ἀποφασίζει μόνη της νά γράψει τήν Ἱστορία; Μήπως ὁ κ. Εὐθυμίου εἶχε μαζί του στήν Κίνα κανένα ἐπιτελεῖο ιστορικών οἱ ὅποιοι ἀπεφάνθησαν ὅτι ἡ διατύπωση πού περιέχεται στό ἐν λόγω σχολικό βιβλίο εἶναι ἐπιστημονικά ἀυθαίρετη; Εἶναι μήπως ὁ ἴδιος ιστορικός; Οἱ συγγραφεῖς τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου δέν εἶναι ιστορικοί, δέν ἐπιλέγησαν ἀπό τό ὑπουργεῖο γιά αὐτήν τους τήν ιδιότητα; Ὁ κ. Εὐθυμίου θεωρεῖ ὅτι, ὅταν κάτι δέν τοῦ ἀρέσει σέ ἕνα σχολικό βιβλίο ιστορίας, ἔχει τό δικαίωμα νά τό ἀφαιρεῖ, νά τό ἀλλάξει ἢ νά τό ἐπαναδιατυπώνει; Μήπως θεωρεῖ ὅτι οἱ ιστορικοί θά πρέπει νά γράφουν καθ' ὑπαγόρευση τά σχολικά βιβλία; Μήπως θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἱστορία δέν εἶναι ἐπιστήμη, ἀλλά ἐργαλεῖο στά χέρια τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν; Μήπως κάθε φορά πού κάποιιο πιστεύουν ὅτι «ἀφεληνίζεται ὁ ἑλληνισμός», ὁ ὑπουργός θά σπεύδει νά ἐπαναφέρει τούς ιστορικούς στήν τάξη; Γιατί ἀφελῶς πιστεύα ὅτι στήν ἐκσυγχρονισμένη καί εὐρωπαϊκή Ἑλλάδα τοῦ κ. Σημίτη οἱ ιστορικοί γράφουν πιά Ἱστορία καί ὄχι οἱ πολιτικοί; Μήπως ἔκανα λάθος;

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ

Άπό τήν πρωτο-βιομηχανική στή μετα-βιομηχανική εποχή

του Θανάση Άλεξίου

Η σχέση του ένδυματος με τό άτομο και κυρίως τό πλέγμα τών εργασιακών σχέσεων πού αναπτύσσεται γύρω από τήν παραγωγή του ένδυματος, από τή Βιομηχανική Έπανάσταση μέχρι σήμερα συνιστούν τό θέμα του παρόντος κειμένου. Έπειδή ή βιομηχανική παραγωγή του ένδυματος σηματοδοτεί ουσιαστικά τήν άφιξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, είναι ενδιαφέρον νά δοϋμε τίς αντίστώσεις πού οι ενώσεις τών ύφαντουργών προέβαλαν στον εκμηχανισμό τής ύφαντουργικής βιομηχανίας αλλά και πώς ή εργασία τών γυναικών λειτούργησε ανταγωνιστικά, εκπολιζοντας τούς επιδέξιους άντρες ύφαντουργούς. Έπίσης θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε τή σχέση τής γυναίκας με τή παραγωγή του ένδυματος από τήν οικοτεχνία (παραγωγή στο σπίτι) μέχρι σήμερα, τήν εποχή μας, ή όποια χαρακτηρίζεται πρωτίστως από τήν παραγωγή ύπηρεσιών («μετα-βιομηχανική κοινωνία»).

Τό ένδυμα ως φορέας σημείων

Σέ μεγάλο βαθμό ή μισθωτή εργασία συνδέεται με τήν ανάδειξη του ένδυματος σε εύρύ καταναλωτικό αγαθό. Τό ένδυμα και ό ρουχισμός γενικότερα αποκτούν μιά ιδιαίτερη σημασία στή νεωτερική εποχή γιατί έρχονται νά ενισχύσουν έμφανισιακά και νά φορτίσουν σημειολογικά μιά διαδικασία εξατομίκευσης και κοινωνικής διαφοροποίησης πού χαρακτηρίζει τίς ευρωπαϊκές κοινωνίες. Μέ τήν έννοια εξατομίκευση προσπαθοϋμε νά περιγράψουμε περισσότερο τό ιδεολογικό περίγραμμα για τή συγκρότηση του ατόμου ως μονάδας (πολίτης) και με τήν έννοια κοινωνική διαφοροποίηση τή νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης πού βασίζεται στήν άνάδειξη νέων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων.

Τό ένδυμα ως καταναλωτικό αγαθό αλλά και ως σημειολογική αναφορά συνδυάστηκε με τήν πρωτόγνωρη κοινωνική κινητικότητα (εύκαιρίες και δυνατότητες επαγγελματικής και κοινωνικής άνόδου) πού χαρακτη-

ρισε τήν κοινωνία μετά τήν κατάργηση τής μεσαιωνικής τάξης πραγμάτων. Η κινητικότητα αυτή πού έπιβλήθηκε πρωτίστως από τίς κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες (άγροτική έξοδος, αστικοποίηση, προλεταριοποίηση, μετατροπή τών εργαζομένων σε καταναλωτές κ.λπ.), και από τήν ένσωμάτωση τών λαϊκών και εργατικών στρωμάτων στο κοινωνικό-πολιτικό σύστημα του έθνικού κράτους και τής αστικής δημοκρατίας, καθιστά τήν αναζήτηση ταυτότητας έπιτακτική άνάγκη. Η άνάγκη αυτή προβάλλεται και στον περιβάλλοντα χώρο, υποχρεώνοντας τά άτομα νά αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στήν ένδυση τόσο για λόγους κοινωνικής καταξίωσης, όσο και ως παράγοντα πού ενισχύει τήν ατομικότητά τους. Σε αντίθεση με τήν προκαπιταλιστική-προνεωτερική εποχή (Μεσαίωνας) όταν τό ένδυμα και οι ένδυματολογικές πρακτικές κατηγοριοποιούν κοινωνικά ομάδες και κοινωνικά στρώματα, στήν αστική κοινωνία, τό ένδυμα εξατομικεύεται. Η εξατομίκευση αυτή, δηλαδή, ή νέα έμφαση στήν αισθητική κρίση του καθενός ατόμου, έρχεται νά ενισχύσει μέσα από ένδυματικές προβολές μιά κοινωνικά έπισφαλής άκόμη ατομικότητα, ή όποια άφου διαπλάστηκε στους αυλικούς και αστικούς κύκλους, διαχύθηκε ως πρότυπο και στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δεσμεύοντας τό θυμικό τους κόσμο (ένστικτα, όρμές, έπιθυμίες) στο πλαίσιο συμπεριφοράς του ανερχόμενου αστού. Τά άτομα έπρεπε νά μάθουν, σύμφωνα με τό σχήμα εκπολιτισμού του Νόμπερ Έλίας, τρόπους καλής συμπεριφοράς, από τό πώς θά ντύνονται, πώς θά τρώνε (πώς δηλαδή θά πιάνουν τό πηρούνι και τό μαχαίρι) μέχρι τό πώς θά ικανοποιούν τίς φυσικές τους ανάγκες.¹ Η εκμάθηση αυτών τών τρόπων ζωής και συμπεριφοράς,

1. N. Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μιά ιστορία τής κοινωνικής συμπεριφοράς στή Δύση. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, Άθήνα 1996.

πού υπήρξαν οι τρόποι των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων οδηγούσε, μέσω της υιοθέτησής τους, στον έλεγχο και την πειθαρχηση από τα άτομα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων των παθών και των όρμων τους.

Ένδυμα και οικοτεχνία (παραγωγή στο σπίτι)

Τόν καθοριστικό ρόλο, όμως, για την παραγωγή έτοιμων ενδυμάτων διαδραμάτισε αναμφίβολα η κατάρρευση της οικονομίας της αυτάρκειας. Εκεί πού η ίδια ή οικογένεια ως παραγωγική μονάδα κατασκεύαζε μόνη της τά ρούχα πού χρειαζόταν, τώρα μέ τόν διαχωρισμό του χώρου κατοικίας από τό χώρο εργασίας, ή οικογένεια μετατρέπεται στον πίο ενεργητικό παράγοντα ζήτησης έτοιμων ενδυμάτων. Σέ συνάρτηση μέ τίς αλλαγές αυτές και τή ζήτηση πού δημιουργήθηκε, διαπιστώνεται ή ανάπτυξη της νηματουργίας και της ύφαντουργίας στην πρωτοβιομηχανική περίοδο, όπως έχει χαρακτηριστεί ή εκβιομηχάνιση πριν τή Βιομηχανική Επανάσταση από τους Π. Κριέντ (P. Kriedte) και Μέντικ (H. Medick), ή οποία βασίστηκε σέ σημαντικό βαθμό στην εργασία των γυναικών και των παιδιών.²

Αν στην περίοδο της οικοτεχνίας (παραγωγή στο σπίτι αλλά για την αγορά) ή παραγωγή ύφασμάτων κατευθύνεται προς αγοράς του έξωτερικού πού είναι και σέ θέση νά τήν απορροφήσουν, όπως π.χ. συμβαίνει μέ τήν παραγωγή του έμπορικου συνταξιοδοτικού από τά Άμπελάκια, στην περίοδο της μονοφακτούρας (βιοτεχνικής παραγωγής) και του εργοστασιακού συστήματος ή παραγωγή κατευθύνεται πρωτίστως στην έσωτερική αγορά. Όστόσο ή μετάβαση από την οικοτεχνία σέ βιοτεχνικές και βιομηχανικές μορφές παραγωγής συνδυάζεται μέ τήν αποδέσμευση της εργασίας από την οικονομία της αυτάρκειας αλλά και μέ τήν διάρρηξη της ιδιωτικότητας στην οποία μέχρι τότε ήταν εγκλωβισμένη ή εργασία στο σπίτι, αλλά και ή προκαπιταλιστική εργασία. Η εργασία προσφέρεται πλέον σέ δημόσιους χώρους και όχι σέ ιδιωτικούς (σπίτι). Η εργασία από αυτοσκοπός πού ήταν, καθώς ό μάστορας και ό τεχνίτης βίωναν τήν εργασία ως δημιουργική στιγμή και καμάρωναν γι' αυτό πού έφτιαχναν, υποβιβάζεται σέ βιοποριστικό μέσον. Η εργασία σέ όλες τίς φάσεις της έλέγχεται πλέον από τόν κάτοχο των μέσων παραγωγής. Αυτό είχε ως συνέπεια τήν κοινωνικοποίηση της εργασίας ή οποία μετασχηματίζεται σέ κοινωνική εργασία (ή εργασία δέν έξαρτάται πλέον από ανθρώπινα συναισθήματα και επιθυμίες) και λαμβάνει χώρα πλέον στο δημόσιο χώρο. Όστόσο οι ανακατατάξεις αυτές στην εργασία και τήν παραγωγή συντελέστηκαν σέ βάρος της γυναικείας εργασίας, ή οποία παρεχόταν πρωτίστως σέ συνθήκες ιδιωτικές, δηλαδή στο σπίτι. Ο νέος καταμερισμός εργασίας πού βασίστηκε σ' έναν προϋπάρχοντα καταμερισμό μεταξύ των δύο φύλων οδήγησε στην υποδάμηση της γυναικείας εργασίας τόσο της άμειβόμενης όσο και

της μή άμειβόμενης (οικιακή εργασία), ή οποία θεωρήθηκε μή παραγωγική. Φυσικά από τήν πλευρά του κεφαλαίου, διότι ή οικιακή εργασία (φροντίδας και άνατροφής των παιδιών και του συζύγου) είναι αναγκαία κοινωνική εργασία, χωρίς τήν οποία δέν μπορεί νά υπάρξει ούτε παραγωγική εργασία (εργασία άπόσπασης υπεραξίας), ούτε κοινωνική άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Ός παραγωγική εργασία θεωρήθηκε ή εργασία πού άμειβόταν, δηλαδή ή μισθωτή εργασία πού παρήγαγε υπεραξία. Αυτή ή θεώρηση, πού έγινε συνείδηση της κοινωνίας βοηθούσε τους κατόχους των μέσων παραγωγής νά άποποιηθούν τίς ευθύνες τους για τήν κοινωνική και βιολογική άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, καθώς ό μισθός άποτελεί άμοιβή μόνο για τήν εργασιακή δύναμη πού παρέχεται στο χώρο εργασίας. Στην αντίθετη περίπτωση θά έπρεπε νά έπωμιστούν οι ίδιοι οι κάτοικοι των μέσων τό κόστος άναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και των φορέων της, δηλαδή των ατόμων. Γι' αυτό τό λόγο ή γυναικεία εργασία πού παρεχόταν σέ συνθήκες μη μισθωτής εργασίας, στο σπίτι δηλαδή, παρόλο πού ήταν άπαραίτητη για τήν παραγωγή και άπόσπαση υπεραξίας, άντιμετωπίστηκε σάν πάρεργο.

Όστόσο συνώνυμο για τήν γυναικεία εργασία στο σπίτι κατέστη από τά μέσα του 19ου αιώνα ή ραπτομηχανή Σίγγερ. Η ραπτομηχανή Σίγγερ ήθε νά δώσει λύση, σύμφωνα μέ τήν Μ. Περό, στον άντιφατικό τρόπο μέ τόν όποιο άντιμετωπίζονταν τό 19ο αιώνα ή εργασία των γυναικών.³ Τό έγκώμιο της νοικοκυράς και της ιδανικής συζύγου έρχόταν προφανώς σέ αντίφαση μέ τίς άνάγκες της παραγωγής για εργατική δύναμη. Μέ τήν εργασία στο σπίτι πού επέτρεπε ή ραπτομηχανή Σίγγερ φαινόταν πώς τό πρόβλημα μπορούσε νά λυθεί. Η ραπτομηχανή έδωσε έτσι τή δυνατότητα και στίς παντρεμένες γυναίκες νά εργάζονται χωρίς νά χρειάζεται νά εγκαταλείπουν τό σπίτι, γεγονός πού συνέβαλε όμως στή μεγαλύτερη πρόσδεσή τους στην οικιακή ζωή. Μέ τή ραπτομηχανή γενικεύεται ή εργασία μέ τό κομμάτι στο σπίτι ενώ ή άλματώδης έξάπλωσή της δημιουργήσε μιά υπερπροσφορά εργατικών χειρών, ή οποία μέ τή σειρά της οδήγησε στην πτώση των μισθών.

Η υποχώρηση της εργασίας στο σπίτι άρχίζει μέ τήν επέκταση του βιομηχανικού καπιταλισμού (κλωστήφαντουργία, ήλεκτροχημική βιομηχανία κλπ.) και τήν ένταξη όλο και περισσότερων γυναικών στην κυρίως βιομηχανική παραγωγή. Όστόσο ή εργασία εκτός οικίας βρίσκει πάλι τίς γυναίκες νά άπασχολούνται στην ύφαντουργία και στο ρουχιισμό αλλά και σέ θέσεις ύπηρε-

2. Βλ. Kriedte, P.-H. Medic, J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Γοτύγγη 1977.

3. M. Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ός αι.*, Έρμούπολη 1988, σ. 35 κ.έξ.

τικού προσωπικού, τό όποιο θά άποτελείται πλέον άπό γυναίκες. Τό 1911 στή Βρετανία άπασχολούνταν ώς ύπηρετίριες τό 33% τών έργαζομένων γυναικών, τό 16% στόν κλάδο του ρουχιζομού και τό 20% στήν ύφαντουργική βιομηχανία. Σχεδόν τά 3/4 του έργατικού δυναμικού στήν παραγωγή ένδυμάτων άποτελούνταν μέχρι τίς άρχές του 20ου αιώνα άπό γυναίκες.⁴

Η παραγωγή ένδύματος σέ συνθήκες μισθωτής έργασίας (βιοτεχνία, έργοστάσιο)

Άφου είδαμε μέσα άπό ποιές διεργασίες ή παραγωγή ένδύματος άποσπάστηκε άπό τήν παραγωγή στό σπίτι, θά δούμε τώρα τό πλαίσιο τών έργασιακών σχέσεων στή βιοτεχνική και έργοστασιακή παραγωγή του ένδύματος.

Στά έργοστάσια ύφαντουργίας και πλεκτικής και γενικά εκεί όπου είχαν έμπεδωθεί δομές μισθωτής εργασίας βλέπουμε νά έργάζονται πρωτίστως γυναίκες και παιδιά που προέρχονται κυρίως άπό τά άγροτικά και έργατικά στρώματα.⁵ Οι άντρες μάστοροι και τεχνίτες απέφευγαν τή μισθωτή εργασία στή μανουφακτούρα και στό έργοστάσιο, έπειδή έτσι έχαναν τήν εργασιακή τους άνεξαρτησία και άυτονομία ένω μέ τήν μηχανοποίηση τής παραγωγής άποειδικεύονταν. Η άποειδίκευση διωνόταν άπό τούς περήφανους για τήν έπαγγελματική τους έπιδειξότητα μαστόρους (ύφαντουργούς, καπνεργάτες, τσαγγαράδες κ.ά.) ως κοινωνική έκπτωση. Άπό τήν άλλη, οι άθλιες συνθήκες εργασίας που έπικρατούσαν εκεί άπωθούσαν αυτούς τούς εργαζομένους άπό τό νά άποδεχτούν μιά σχέση μισθωτής εργασίας.

Άν στήν οικοτεχνική παραγωγή ό καταμερισμός εργασίας ύπακούει λιγότερο ή περισσότερο στήν πατριαρχική τάξη του σπιτιού, ή εισαγωγή τών μηχανών παγίωσε τόν καταμερισμό εργασίας άνάμεσα στά δύο φύλα, συμβάλλοντας στήν παραπέρα διαφοροποίηση σέ άντρικά και γυναικεία επαγγέλματα. Ο καταμερισμός αυτός άποτυπώθηκε και στήν ίδια τήν εργασία, καθώς οι άντρες καταλάμβαναν θέσεις σχεδιαζομού και έμπότευσης τής εργασίας στή έκμηχανισμένη παραγωγή. Άντιστρόφως οι γυναίκες καταλάμβαναν εκτελεστικές θέσεις εργασίας, ένω τό εργατικό δυναμικό βιομηχανικών κλάδων μέ χαμηλό βαθμό εκμηχανισμοϋ άποτελούνταν σχεδόν άπό γυναίκες (ύφαντουργία, βιομηχανία ένδύματος).

Ο εκμηχανισμός τής παραγωγής επιβάλλεται πρωτίστως έπειδή ή εργασία γίνεται πολύ άκριβή. Έφόσον όμως υπήρχε άφθονη και φτηνή γυναικεία και παιδική εργασία, οι εργοστασιάρχες δέν πιέζονταν νά προχωρήσουν στήν άντικατάστασή της μέ μηχανές. Άπό τήν άλλη συχνά ή γυναικεία εργασία χρησιμοποιούνταν άπό τούς κατόχους τών μέσων παραγωγής ως άπεργοσπαστικός μηχανισμός και ως μηχανισμός άποειδίκευσης τών ειδικευμένων και συνδικαλιστικά όργα-

νωμένων μαστόρων. Δηλαδή οι εργοστασιάρχες χρησιμοποιούσαν τήν εργασία τών γυναικών και τίς μηχανές για νά σπάσουν τό μονοπώλιο στήν ειδικευμένη εργασία που κατείχαν οι άντρες εργάτες. Αυτό τό κατάφεραν μέ τό νά άπλουστεύουν τήν εργασία και νά τήν κατακερματίζουν, νά τήν χωρίζουν, δηλαδή, σέ μικρότερες μονάδες για νά μπορούν έτσι νά τήν εκτελούν κι οι άνειδίκευτοι εργάτες. Πολύ συχνά μάλιστα οι ένώσεις τών συνδικαλισμένων εργατών εναντιώνονταν στήν είσοδο τών γυναικών στήν παραγωγή ή σέ τομείς οι όποιοι μονοπωλούνταν άπό τούς άνδρες. Μέ τό σύνθημα οι «άνδρες στή τόγκα» οι καπνεργάτες τής Καβάλας άπερογούσαν στό Μεσοπόλεμο για νά μείνουν οι γυναίκες έξω άπό εκείνη τή διεργασία του πνου (τόγκα), ή όποία άπαιτούσε δεξιότητες και τεχνικές τίς όποιες κατείχε μόνο τό πλέον συνδικαλισμένο τμήμα τών καπνεργατών (ντεκτοσίδες).⁶ Για τούς ίδιους λόγους οι ύφαντουργοί τής Καταλονίας εναντιώνονταν στόν εκμηχανισμό τής παραγωγής και στήν είσοδο τών γυναικών στήν παραγωγή, προσφέροντας μάλιστα στό άναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα τήν πλέον ενεργητική βάση.⁷

Η εργασία τών γυναικών στή βιομηχανία του ένδύματος

Σέ όλη τή περίοδο τής βιομηχανικής παραγωγής ή εργασία τών γυναικών κυριαρχούσε στήν ύφαντουργία και στήν παραγωγή του ένδύματος. Όσοτόσο ή εργασία τών γυναικών όταν προσφέρεται, ύποπληρώνεται γιατί προσφέρεται σέ μιά διπλή άγορά εργασίας. Τό φαινόμενο αυτό εμφανίζεται πολύ πιο έντονο στή μετα-βιομηχανική κοινωνία, στή σημερινή κοινωνία δηλαδή, ή όποία χαρακτηρίζεται έν μέρει άπό τήν παραγωγή υπηρεσιών και μεταύλιστικών αγαθών (πληροφορίες, γνώση). Έπειδή ή παραγωγή γνώσης και πληροφορίας θεωρείται στή μετα-βιομηχανική κοινωνία ως ό σημαντικότερος παράγοντας τής οικονομίας, δημιουργείται μιά αντίληψη άπαξίωσης άπέναντι στήν εργασία. Έπομένως ή εργασία και ή γυναικεία εργασία μπορούν νά ύποπληρώνονται, πόσο μάλλον όταν ή άνεργία, ή ύποαπασχόληση κ.ο.κ. διαμορφώνουν στρατιές άνέργων που άναζητούν εργασία έστω και μέ μειωμένες άπολαβές.

Άν ή μή άμειβόμενη εργασία τών γυναικών (οικιακή εργασία) δεσμεύεται στή συμβολική τάξη του σπι-

4. A. Giddens, *Εισαγωγή στήν Κοινωνιολογία*, Άθήνα 1993, σ. 147.

5. L.A. Tilly-J.W. Scott, *Women, Work and Family*, Νέα Υόρκη 1978.

6. Βλ. και E. Άβδελά «Θεσσαλονίκη: ό σοσιαλισμός τών "άλλων"», *Τά Ιστορικά*, τχ. 18/19, 1993, σ. 203.

7. D. Geary, *Arbeiterprotest und Arbeiterbewegung 1848-1939*, Μόναχο 1983, σ. 71 κ.έξ.

τιού με όλα τα κοινωνικά και ιδεολογικά της συμφραζόμενα, ή αμειβόμενη εργασία των γυναικών προσφέρεται στο πλαίσιο μίας κατατημένης αγοράς εργασίας, ή οποία αποτελείται από μία κύρια και μία δευτερεύουσα αγορά, μία διπλή αγορά. Ένώ η κύρια αγορά επανδρώνεται από άντρες και προσφέρει σταθερές και καλά αμειβόμενες θέσεις απασχόλησης καθώς και ευκαιρίες επαγγελματικής κινητικότητας, αντίθετα η δευτερεύουσα αγορά που κυριαρχείται από γυναίκες, μετανάστες κ.ά. χαρακτηρίζεται για τις άβέβαιες συνθήκες εργασίας και τους χαμηλούς μισθούς.⁸ Οι θέσεις που προσφέρονται εδώ είναι κυρίως θέσεις ανειδίκευτης εργασίας με πολύ περιορισμένες δυνατότητες για επαγγελματική σταδιοδρομία. Τήν πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτής αποτελούν οι επιχειρήσεις υπεργολαβίας, οι οποίες αναλαμβάνουν την παραγωγή ενός υλικού ή εξαρτήματος κ.ο.κ. για μία άλλη επιχείρηση με στόχο πάντα την ελαχιστοποίηση του κόστους και την αύξηση του έλεγχου εργασίας και οι οποίες απασχολούν για ευνόητους λόγους αποκλειστικά σχεδόν γυναίκες και μετανάστες εργάτες.

Από τότε που οι ανάγκες της παραγωγής επέβαλαν την επέκταση της γυναικείας εργασίας, ή εργασία των γυναικών, αφού πρώτα πέρασε από παραδοσιακές εργασίες, οι οποίες φαινόταν να λειτουργούν συμπληρωματικά ως προς την οικιακή εργασία (υπηρετίες κ.ο.κ.) κυριάρχησε και στον τριτογενή τομέα. Η παρουσία γυναικών εργατριών στην κυρίως βιομηχανική παραγωγή υπήρξε μικρή, με εξαίρεση τους πολέμους όταν ή απουσία των ανδρών δημιουργούσε επιτακτικές ανάγκες για εργατικά χέρια, και άφορουσε κυρίως τη βιομηχανική παραγωγή ενδύματος. Με τη συρρίκνωση μάλιστα της ύφαντουργικής βιομηχανίας στις καπιταλιστικές χώρες της μητρόπολης και τη μερική εκτόπιση της οικιακής βοήθου με την είσοδο των οικοσκευών στο νοικοκυριό, ή γυναικεία εργασία προσφέρεται πλέον μαζικά στον τριτογενή τομέα. Για πρώτη φορά τουλάχιστον στις χώρες της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής ή εργασία των γυναικών αποδοσμεύεται από τη βιομηχανία του ενδύματος για να στραφεί περιορισμένα στην αρχή και αποκλειστικά σχεδόν στη συνέχεια στον τριτογενή τομέα. Με την ανάδειξη αυτών των χωρών σε ζώνες παραγωγής προηγμένης τεχνολογίας και υπηρεσιών, ή μεταποιητική βιομηχανία και μαζί και ή κλωστούφαντουργία μεταφέρεται στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας ή στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Έδώ επαναλαμβάνεται τό ίδιο σκηικό, τό τόσο οικείο από τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ευρώπης. Στά εργοστάσια ύφαντουργίας και παραγωγής ενδυμάτων, πολλά από τα οποία ανήκουν σε πολυεθνικές εταιρείες, απασχολούνται πρωτίστως γυναίκες αλλά και παιδιά. Στά εργοστάσια της μεξικανικής μεθορίου, της Μαλαισίας ή της Ταϊβάν αναπαράγονται μάλιστα σκόπιμα τα πολιτιστικά μοντέλα της οικογενειακής ύποταξης και της ύποταξης του γένους.⁹

Αν για τους λόγους που μόλις αναφέραμε ή γυναι-

κεία εργασία υποχωρεί από την παραγωγή του ενδύματος σε Ευρώπη και Βόρειο Αμερική, έντούτοις ό χώρος πώλησης του ενδύματος «μονοπωλείται» πάλι και σχεδόν αποκλειστικά στις χώρες αυτές από τις γυναίκες πωλήτριες, σύμφωνα με τό σχήμα της κατατημένης εργασίας που παραπάνω αναφέραμε. Αυτό που παρατηρείται στον κλάδο πώλησης του ενδύματος, είναι αυτό που έχει παρατηρηθεί και σε άλλους τομείς της βιομηχανίας. Στους τομείς που παρουσιάζεται μεγάλη συγκέντρωση εργαζομένων γυναικών εμφανίζεται μείωση των μισθών αλλά και μείωση του κοινωνικού κύρους του επαγγέλματος. Οι άντρες που «εκτοπίζονται» από αυτούς τους τομείς κινούνται προς νέα επαγγελματικά πεδία με ανεβασμένο κύρος, με περιθώρια επαγγελματικής ανέλιξης και με καλύτερες μισθολογικές απολαβές.

Η εργασία των γυναικών στο ένδυμα προσδιορίζεται έν τέλει περισσότερο από τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ή γυναίκα και προσφέρεται ή γυναικεία εργασία. Η εργασία των γυναικών στην παραγωγή ενδύματος συμπίπτει με την εμπέδωση της μισθωτής εργασίας στην ύφαντουργική βιομηχανία. Ωστόσο ή εργασία των γυναικών, όπως και ή εργασία των παιδιών πριν και μετά τη Βιομηχανική Έπανάσταση, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για να καμφθούν και οι τελευταίες αντιστάσεις των ειδικευμένων μαστόρων και τεχνιτών, οι οποίοι έναντιώνονταν στην εισαγωγή της μισθωτής εργασίας και στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Για λόγους, οι οποίοι άφορούν περισσότερο τη συγκρότηση και λειτουργία της αγοράς εργασίας, ή γυναικεία εργασία δεσμεύτηκε στη βιομηχανία παραγωγής, πώλησης και μεταποίησης του ενδύματος, από τη Βιομηχανική Έπανάσταση μέχρι σήμερα, δημιουργώντας την έντύπωση πώς ύπάρχει μία «άλλη» σχέση της γυναίκας με τό ένδυμα. Ωστόσο ή άποβιομηχανοποίηση των τελευταίων ετών διέρρηξε αυτή τη σχέση της γυναίκας με τό ένδυμα, επαναφέροντας με έντατικό ρυθμό – μετά τη συντελούμενη άπορρύθμιση του εργασιακού πλαισίου της μισθωτής εργασίας – πρωτοβιομηχανικές, πρωτοκαπιταλιστικές μορφές απασχόλησης, εργασία φασόν, δηλαδή δουλειά με τό κομμάτι, φαινόμενο ακόμη έντατικότερο για τις γυναίκες των χωρών του Τρίτου Κόσμου όπου και έχει μεταφερθεί πλέον ό κύριος όγκος της ύφαντουργικής βιομηχανίας και της βιομηχανίας του ενδύματος.

8. Ντ. Βαΐου-Κ. Χατζημηχάλης, *Μέ τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους άγρους*, Αθήνα 1997, σ. 32.

9. J. Copans, «Τό τέλος της μισθωτής εργασίας», *Le Monde diplomatique*, τχ. 15, 1998, σ. 42 (έλληνική έκδοση).

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Δικαίωμα στή γλώσσα ή πρόσβαση στον αυτοαποκλεισμό;

του Δημήτρη Χριστόπουλου

στή ζωντανή μνήμη του 'Αριστόβουλου Μάνεση

Οι σχέσεις γλωσσικού ήγεμονισμού που αναπτύχθηκαν τήν εποχή της διαμόρφωσης των εθνικών κρατών αντανακλούν τις έπιταγές και προσδοκίες της βιομηχανικής επανάστασης για ένα όμοιογενές στις γλωσσικές και έν γενεί πολιτιστικές του αναφορές εργατικό δυναμικό, μέσα στις κατεξοχήν μήτρες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τά κράτη. Στις σχέσεις ήγεμονισμού που αναπτύχθηκαν μεταξύ των γλωσσών, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ή αναγνώριση και ιδιαίτερα ή επίσημοποίηση μιās συγκεκριμένης γλώσσας, γεγονός που έπηρέασε δυσμενώς τήν εξέλικτική πορεία των άλλων γλωσσών. 'Η γλώσσα που γίνεται εργαλείο των τεχνολογικών έφευρέσεων και τής έρευνας, τής τυπικής λογικής και του έπιστημονικού λόγου καθώς και όργανο τής διεθνούς έπικοινωνίας, αποκτά ένα προφανές προβάδισμα συγκριτικής ισχύος σέ σχέση μέ μιιά άλλη γλώσσα που περιορίζεται στις έπικοινωνιακές ανάγκες μιās τοπικής κοινωνίας. 'Η γλωσσική εξέλιξη των δύο συστημάτων δεν μπορεί ούτε πρόκειται νά είναι παρόμοια ή ισότιμη. Σέ αντίθεση λοιπόν μέ αυτό που ένας πολιτικά όρθός λόγος, σύμφωνος μέ τήν πολυπολιτισμική μόδα των καιρών θά επέβαλλε νά εικάσουμε, *οι γλώσσες δεν είναι ίσες*. Ούτε όλες οι γλώσσες μπορούν νά εκφράσουν μέ τόν ίδιο τρόπο τήν ανθρώπινη γνώση και τεχνολογία. *Οι γλώσσες είναι λοιπόν κοινωνικά άνισες, όπως και οι άνθρωποι*. Τό γεγονός ώστόσο, πώς έπιχειρούμε από τήν άποψη των θεσμών νά διορθώνουμε τις κοινωνικές άνισότητες των ανθρώπων, μέ τό δεοντολογικό σκεπτικό ότι οι άνθρωποι (πρέπει νά) είναι ίσοι, δέ μπορεί νά βρεϊ άντιστοιχία στό χώρο των γλωσσών. Διότι εάν, για παράδειγμα, πούμε πώς οι άνθρωποι πρέπει νά είναι ίσοι, έπειδή είναι άνθρωποι – άρα φορείς άξιοπρέπειας που μόνο αυτοί έχουν – δεν μπορούμε νά βρούμε κάτι ανάλογο τό όποιο θά μπορούσε νά μās πείσει ότι και οι γλώσσες πρέπει νά είναι ίσες, στό όνομα μιās αποκλειστικά δικιās τους άρετής ή ιδιότητας. Τό πρόσταγμα τής ισότητας μεταξύ των γλωσσών αποκτά, κατά τήν άποψη μου, περιεχόμενο υπό τήν αποκλειστική προϋπόθεση τής περίπτωσης *κατά τήν όποία οι γλωσσικές άνισότητες δημιουργούν*

κοινωνικές άνισότητες άναμεσα στους ανθρώπους. Σέ όποιαδήποτε άλλη περίπτωση (μιιά γλώσσα, παραδείγματος χάρη, έχει γραφή ενώ μιιά άλλη δεν έχει, μιιά γλώσσα έχει λεξιλόγιο που ανταποκρίνεται στις ανάγκες κάλυψης νέων τεχνολογιών κλπ.) δεν βλέπουμε λόγο, ό όποιος θά έπρεπε νά οδηγεί στή διόρθωση τής γλωσσικής άνισότητας.

'Η πρώτη λοιπόν προϋπόθεση, όπου τό δικαίωμα σέ μιιά γλώσσα αποκτά περιεχόμενο τό όποιο εκτείνεται περαιτέρω εκείνου τής έλευθερίας στήν έκφραση (που στοιχειοθετεί και τή βάση κάθε έννοιας γλωσσικού δικαιώματος), είναι ή διόρθωση των κοινωνικών άνισοτήτων που δημιουργούνται από τόν γλωσσικό ήγεμονισμό. Τό έρώτημα είναι λοιπόν εάν ή ήγεμονική χρήση μιās γλώσσας στις νέες τεχνολογίες δημιουργεί κοινωνικές άνισότητες. 'Η άπάντηση εδώ είναι προφανώς καταφατική: ό άνθρωπος που δεν ξέρει άγγλικά έχει σαφώς περιορισμένη δυνατότητα πρόσβασης στήν πληροφορία και τήν ίδια τήν τεχνολογία. 'Απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση του νά μιλήσει κανείς για «δικαίωμα στή γλώσσα» είναι ή κατανόηση τής σχετικότητας και ιστορικότητας τής άξιακής διάστασης τής γλώσσας, και κυρίως ή πρόσληψη του γλωσσικού φαινομένου όχι μέ όρους πολιτισμικούς αλλά κοινωνικούς. Αυτό λοιπόν που έχει νομικό ενδιαφέρον είναι τό γλωσσικό φαινόμενο ως φορέας άναπαραγωγής σχέσεων έξουσίας και όχι φορέας πολιτισμού.

'Ο προβληματισμός σχετικά μέ τήν άξιακή διάσταση των πολιτισμικών αξιώσεων και τις νέες τεχνολογίες μπορούμε συμπερασματικά νά πούμε πώς σέρνει τά χνάρια του άνάμεσα σέ δύο σχολές σκέψης: τόν τεχνολογικό και τόν πολιτισμικό ντετερμινισμό. 'Η πρώτη θέση, ύποστηρίζοντας γενικά μιιά γραμμική εξέλιξη τής τεχνολογίας, δεν ύπολογίζει τόν κοινωνικό της χαρακτήρα, ξεχνώντας ότι ή τεχνολογία δεν παράγει κοινωνικές σχέσεις, αλλά παράγεται από αυτές. Συγκεκριμένα, παράγεται από τήν κοινωνική σχέση κεφαλαίου-έργασίας. Μιιά (νέα) τεχνολογία δεν καθορίζει μονοσήμαντα τις συνθήκες παραγωγής, ούτε κατ' έπέκταση μονοσήμαντα τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις όποίες διάγουν τή ζωή τους οι άνθρωποι. Μπορούμε εύ-

κολα να φανταστούμε την χρήση παραπλήσιων νέων τεχνολογιών σε δύο χώρες, που όμως η αντανάκλασή τους στις μορφές των κοινωνικών σχέσεων να διαφέρει.

Από την άλλη πλευρά, η θεωρία του πολιτισμικού ντετερμινισμού ρίχνει όλο το βάρος σε υποκειμενικούς παράγοντες, παραβλέποντας έντελώς τις αντικειμενικές συνθήκες και εξελίξεις. Ματαιοπονεϊ όμως κανείς εάν εύελπιστεί πως μία κοινωνία είναι δυνατόν να καθορίζει την πορεία της μόνο από τα πολιτισμικά δεδομένα. Η σχολή του (πολυ)πολιτισμικού ντετερμινισμού αντιμετωπίζει τα γεγονότα με σχετικιστικό τρόπο και, κατά βάση, ανιστόρητο, καθώς, σε τελευταία ανάλυση, οι εξελίξεις που αλλάζουν τις κοινωνίες έρμηνεύονται από μία μεροληπτική σκοπιά του «δικού μας» πολιτισμού που απειλείται. Τό αποκλειστικό κατηγορημα του πολιτισμού περιορίζει έξ όρισμού σε μία σχετικιστική άποψη των δρωμένων στο χώρο της τεχνολογικής εξέλιξης και σε τελευταία ανάλυση αποϊστοριοποιεί την ίδια την έννοια των πολιτισμών, την οποία αντιλαμβάνεται ως στατική και ακοινωνήτη μονάδα. Αντιθέτως, όπως είδαμε, ο αποκλειστικός τονισμός της τεχνολογίας οδηγεί σε ένα μονοδιάστατο γραμμικό αντικειμενισμό, ο οποίος, σε τελευταία ανάλυση, έρχεται σε αντίθεση με τους όρους ανάπτυξης της τεχνολογίας, που κι αυτοί κάθε άλλο παρά γραμμικοί είναι.

Υπό ποιές προϋποθέσεις μπορούμε να μιλήσουμε για ένα «όλοκληρωμένο» μοντέλο σχέσεων νέων τεχνολογιών και πολιτισμικών αξιώσεων; Αρχικά θά πρέπει να προσδιοριστούν οι έννοιες τεχνολογία και πολιτισμός, ως δεδομένα μιας ολότητας που δεν είναι άλλη από εκείνη που προκύπτει από την ολοκληρωμένη σχέση βάσης και εποικοδομήματος, όπου η τεχνολογία ανήκει προφανώς στην οικονομική βάση και από την άλλη ο πολιτισμός στο εποικοδόμημα. Η «τεχνολογία» και ο «πολιτισμός» ενδέχεται να συγκρουστούν, όπως φαίνεται να συμβαίνει στις μέρες μας, αλλά δε μπορούν να λειτουργούν και να επιβιώνουν χωριστά. Καθένας πολιτισμός και καμία γλώσσα που απειλούνται από τη χρήση νέων τεχνολογιών στην παραγωγή αγαθών και παροχή υπηρεσιών δεν άντεχουν σε μία θεώρησή τους ως αυτοσκοπών. Υπάρχει δικαίωμα στη γλώσσα στο βαθμό που άντανακλά τό συμφέρον των ανθρώπων, των ατόμων δοσμένων και ιδωμένων στην πληθυντική ατομικότητά τους και στο πολυδιάστατο της ανθρώπινης νόησης και συνείδησης. Εάν μπορούμε να συνάγουμε μία νέα κατηγορία δικαιώματος, του οποίου η άσκηση σε τελευταία ανάλυση, προϋποθέτει έναν γλωσσικό σχεδιασμό στη νέα υπερεθνική πραγματικότητα που λαμβάνει υπόψη του την πολυγλωσσία, δεν μπορούμε να ξεκινήσουμε παρά από τό συμφέρον των υποκειμένων. Διότι, σε τελευταία ανάλυση, εάν ξεχάσουμε τό συμφέρον των ανθρώπων, τότε ο κίνδυνος ολισθημάτων είναι αναπόδραστος.

Η αντίληψη του τεχνολογικού ντετερμινισμού, όπως κάθε ντετερμινισμού, προβάλλεται ως φυσική και αναπόδραστη νομοτέλεια: η γλώσσα παραδίδεται άνευ όρων στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Από

την άλλη πλευρά, έποφθαλμιά ο άλλος μύθος, αυτός του «πολιτισμού» μας: έθνικιστικός λόγος, κλισέ του οποίου έχουμε υποστεί και βαρεθεί να ακούμε στη χώρα μας, μυθοποίηση της έθνικης μας γλώσσας που γενικώς απειλείται: από τις νέες τεχνολογίες, τη νεολαία, κτλ. Ο αυτάρεσκος αυτός αντιδραστικός λόγος, στηρίγματα του οποίου έντοπιζει κανείς στις σύγχρονες μεταμοντέρνες θεωρίες της πολυμορφίας και διαφορής, αφού έκανε ό,τι μπορούσε για να νομιμοποιήσει τό γλωσσικό θάνατο της έτερότητας στο έσωτερικό του έθνικου κράτους, τώρα ξαφνικά κόπτεται για την πολυγλωσσία και τις άρετές της, κινδυνολογώντας και ξορκίζοντας. Λίγο ο λόγος αυτός ενδιαφέρεται για τά δικαιώματα των ανθρώπων του μόνο τό καθήκον τους ξέρει. Γι' αυτό σε τελευταία ανάλυση, μεταμορφώνει τό δικαίωμα στη γλώσσα σε καθήκον έναντι της, σε δικαίωμα δηλαδή στον αποκλεισμό – άνάμεσα στα άλλα – και από τις νέες τεχνολογίες.

Τό κρίσιμο όμως έρώτημα είναι εάν η κατάσταση των όμιλητών θά είναι καλύτερη εάν άκοούν τό «δικαίωμα στη γλώσσα» ή όχι. Διότι, σήμερα, μπροστά στις πραγματικές ή νομιζόμενες άπειλές που άωροούνται πάνω από τις γλώσσες μας και την άγωνιώδη υπεράσπισή τους, ένιοτε ξεχνούμε πως οι γλώσσες υπάρχουν για να υπηρετούν τους ανθρώπους και όχι τό αντίστροφο. Τό «διά ταύτα» μας λοιπόν δε βρίζεται ούτε στην ανιστόρητη άφαίρεση του Ανθρώπου της Άγορής (με Α κεφαλαίο και τά δύο), ούτε στην πολυχρωμία των κοινοτήτων. Οι πολιτισμικές αξιώσεις των ανθρώπων σε συνδυασμό με την εξάπλωση των νέων τεχνολογιών έπαναφέρουν στο προσκήνιο τό υπαρκτικό και έκκρεμές δίλημμα της νεωτερικότητας άνάμεσα σε κοινωνία και σε κοινότητες.

Στους κινδύνους που έποφθαλμιούν τις ανθρώπινες σχέσεις από την εξάπλωση νέων τεχνολογιών δεν άπαντούμε με την έπιστροφή στην ασφάλεια των «δικών μας» κοινοτήτων που οι νέες τεχνολογίες θρυμματίζουν και των καθηκόντων που αυτές μας έπιτάσσουν σε πείσμα της ιστορίας. Άπαντούμε με τό άπελευθερωτικό σχέδιο νέων κοινωνιών.

Έξ άλλου, οι κρίσιμες διαφορές των ανθρώπων δεν είναι οι γλωσσικές, αλλά οι κοσμοθεωρητικές.

* Τό κείμενο είναι περίληψη εισήγησης στο Συνέδριο του Όμίλου Άριστόβουλου Μάνεση «Νέες τεχνολογίες και δικαιώματα του ανθρώπου» που έγινε στη Θήβα τον Ιανουάριο 2002.

1. «Η άξιακή διάσταση της γλώσσας – ή ιδεολογική/συμβολική φόρτισή της που οδηγεί σε ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις, συναινέσεις και ρήξεις. Η άξιακή αυτή διάσταση είναι τό κατεξοχήν τεκμήριο ή άποτύπωμα της ιστορικότητας της γλώσσας...». Α.-Φ. Χρησιδης, Εισαγωγή στο έργο «Ίσχυρές» και «άσθενείς» γλώσσες. Όψεις του γλωσσικού ήγεμονισμού, στο Γλώσσα, Πολιτική, Πολιτισμός, Έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 126.